

**ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ К.Д.УШИНСЬКОГО**

На правах рукопису

ВАН ДЖУН

УДК: 155.413+303.32+305.235

**ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ САМОСПРИЙНЯТТЯ ЯК
ФАКТОР СОЦІАЛІЗАЦІЇ ПІДЛІТКІВ**

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

Дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Науковий керівник
кандидат психологічних наук,
професор
Будіянський М.Ф.

Одеса – 2009

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	4
ВСТУП	7
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ САМОСПРИЙНЯТТЯ В КОНТЕКСТІ ІНДИВІДУАЛЬНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ДІТЕЙ ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ	13
1.1. Соціалізація як психологічне підґрунтя самосприйняття сучасного підлітка	13
1.2. Психологічні особливості молодшого підліткового віку	23
1.3. Структура самосприйняття та його компонентний склад	33
1.4. Структура та якісні характеристики індивідуальної соціальної ситуації розвитку молодшого підлітка	40
Висновки до першого розділу	52
РОЗДІЛ 2. ЕТАПИ ТА МЕТОДИ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ САМОСПРИЙНЯТТЯ Й ОСОБЛИВОСТЕЙ СОЦІАЛІЗАЦІЇ МОЛОДШИХ ПІДЛІТКІВ	55
2.1. Організація та етапи емпіричного дослідження	55
2.2. Методи та методики діагностики самосприйняття й особливостей соціалізації підлітків	59
Висновки до другого розділу	65
РОЗДІЛ 3. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СПІВВІДНОШЕННЯ САМОСПРИЙНЯТТЯ ТА ЯКІСНИХ ХАРАКТЕРИСТИК СОЦІАЛЬНОЇ СИТУАЦІЇ РОЗВИТКУ ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ	68
3.1. Результати кореляційного аналізу показників індивідуальної соціальної ситуації розвитку та самовідношення	68
3.2. Результати кореляційного аналізу показників індивідуальної соціальної ситуації розвитку та акцентуацій особистості у підлітків	79
3.3. Співвідношення показників самовідношення та акцентуацій особистості	87
3.4. Якісний аналіз результатів дослідження	99

3.4.1. «Автопортрет» як проекція самосприйняття в період мікрозмін в соціалізації молодшого підлітка	99
3.4.2. Диференціація структурних компонентів індивідуальної соціальної ситуації розвитку молодших підлітків	107
3.4.3. Динаміка вікових змін самовідношення в молодшому підлітковому віці	133
3.4.4. Типологізація самосприйняття та акцентуацій особистості молодшого підлітка	143
3.4.5. Специфіка типів самосприйняття в залежності від індивідуальної соціальної ситуації розвитку та типів акцентуацій особистості молодших підлітків	149
Висновки до третього розділу	176
ВИСНОВКИ	190
ДОДАТКИ	193
ДОДАТОК А	194
ДОДАТОК Б	197
ДОДАТОК В	202
ДОДАТОК Д	205
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	212

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

№ п/п	Умовні скорочення	Назва показників
Соціальна спрямованість індивідуальної ситуації розвитку		
1	ВСТ	за віком старше респондента
2	ВНС	за віком не старше респондента
3	Ч	чоловіча стать
4	Ж	жіноча стать
5	Род	родина
6	Одн	однолітки
7	Кін	кіногерої
8	Літ	літературні герої
9	Вч	учителя
10	Ін	інші знайомі
Емоційно-комунікативна спрямованість індивідуальної ситуації розвитку		
11	ЕМ	емоційна спрямованість
12	ЕМА	емоційно-агресивна спрямованість
13	Ps	емоційно-психічна спрямованість
14	N	нормативність поведінки
15	ND	поведінка з елементами делінквентності
16	ЕМ	етико-моральна спрямованість
17	FE	фізична і естетична спрямованість
18	G	гностична спрямованість
20	D	недиференційовані відповіді
21	P	практична спрямованість
22	R	романтична спрямованість
23	Pg	пугнічна спрямованість
24	K	комічна спрямованість

№ п/п	Умовні скорочення	Назва показників
Структура ціннісних відношень		
25	АЦС	самооцінка або абсолютний ціннісний статус «Я»
26	ВЦС	відносний ціннісний статус «Я»
27	В	«вище Я»
28	Н	«нижче Я»
29	Р	«рівно Я»
30	ЦБЗ	ціннісний баланс загальний
31	ВС	статусні оцінки вище середини
32	НС	статусні оцінки нижче середини
Типи акцентуацій особистості		
33	Д	демонстративний
34	П	педантичний
35	З	застрягаючий
36	Зб	збуджений
37	Г	гіпертимічний
38	Дс	дістимічний
39	Т	тривожно-боязливий
40	Ц	циклотимічний
41	А	афективно-екзальтований
42	Е	емотивний
Показники самовідношення		
43	S	інтегральне почуття «Я»
44	S I	самоповага
45	S II	аутосимпатія
46	S III	очікування доброго відношення від інших
47	S IV	самоінтерес
48	S1	самовпевненість

№ п/п	Умовні скорочення	Назва показників
49	S2	очікування доброго відношення від інших
50	S3	самосприйняття
51	S4	самокерування, самопослідовність
52	S5	самозвинувачення
53	S6	самоінтерес
54	S7	саморозуміння

ВСТУП

Актуальність дослідження. Становлення й розвиток особистості не можливий поза процесом соціалізації, тому що саме він виступає метою й формою індивідуального розвитку особистості, умовами, у яких протікає її формування.

Проблема генезису й детермінант процесу соціалізації неодноразово були предметом спеціального дослідження у психології (Дж. Боулбі, Л.С. Виготський, Л.К. Велитченко, Я.Л. Коломінський, Г.С. Костюк, К. Левін, О.М. Леонтьєв, М.І. Лисіна, Д. Магнуссон, С.Д. Максименко, Ж. Піаже, С.Л. Рубінштейн, В.О. Татенко, С.С. Харін, Дж. Харлоу, В. Штерн, П. Шпітц, М. Ейнсворт, Е. Еріксон, В.О. Ядов та ін.).

Класичним у психології вважається уявлення, сформульоване Л.С.Виготським, про те, що зовнішнє тільки тоді буде мати впливовий ефект на особистість, коли воно переломлено через призму індивідуальності. У сучасній психології цю проблему традиційно досліджували Б.Г. Ананьєв, Л.І. Анциферова, І.Д. Бех, О.В. Брушлінський, М.Й. Боришевський, В.В. Давидов, Д.М. Демидов, С.Б. Кузікова, С.Д. Максименко, А. Менегетті, К.М. Поліванова, Б. Расселл, В.І. Слободчиков, А.У. Хараш, Р.П. Хобсон, І.І. Чеснокова, Т.С. Яценко та ін. Проте недостатньо висвітлено питання про вплив індивідуальності, самосвідомості людини на процес соціалізації. Це набуває особливої значущості у зв'язку з тенденцією щодо вивчення індивідуального соціального середовища людини, що є домінуючою останніми роками.

Неможливо розглядати процес соціального розвитку людини поза межами онтогенетичного контексту. Різним етапам онтогенезу властиві певні відмінності у самопізнанні, самореалізації, творчій активності, соціальній зрілості особистості, самосвідомості в цілому, що є особливо важливим у підлітковому віці.

Підлітковий вік, з одного боку, є надто чутливим до зовнішніх впливів, з іншого - сенситивним для становлення самосвідомості. На думку

Д.Й. Фельдштейна, ступінь оволодіння зростаючої людини соціальним досвідом дій та відношень, усвідомлення себе в суспільстві, бачення себе в інших людях, тощо, своєрідно кумулюється у позиції її «Я» стосовно суспільства. Характер змін цієї позиції, її ємність залежать як від об'єктивних закономірностей психічного розвитку, умов його протікання в попередній період, так і від суб'єктивного сприйняття самого себе. Тому у підлітковому віці особливого значення набуває процес самосприйняття як первісний прояв самосвідомості, що стає основою формування «Я-образу», «Я-концепції» людини.

Тому, закономірним й актуальним є вивчення впливу самосприйняття підлітків на їх соціалізацію. Недостатня теоретична, методична та практична розробленість цієї проблеми, її актуальність зумовили вибір теми «Психологічні особливості самосприйняття як фактор соціалізації підлітків».

Зв'язок дослідження з науковими програмами, планами, темами.

Тема дослідження входить до тематичного плану досліджень кафедри загальної та соціальної психології «Соціально-психологічні та культурно-історичний потенціал особистості» (номер реєстрації 0107B007980), затверджена вченою радою Одеського національного університету імені І.І. Мечникова (протокол № 7 від 26 квітня 2006 р.) та узгоджена Радою з координації наукових досліджень у напрямі педагогіки і психології АПН України (протокол №10 від 26 грудня 2006 р.). Автором досліджувалося самосприйняття як фактор соціалізації підлітків, що виступає одним з аспектів соціально-психологічного потенціалу особистості.

Мета дослідження: теоретичне обґрунтування та емпіричне дослідження психологічних особливостей самосприйняття підлітків, які обумовлюють процес соціалізації та виступають у цьому віці її фактором.

Об'єкт дослідження: індивідуальна соціальна ситуація розвитку підлітка.

Предмет дослідження: співвідношення самосприйняття з якісними характеристиками соціальної ситуації розвитку в молодшому підлітковому віці.

Завдання дослідження:

1. На основі аналізу теоретико-методологічних робіт узагальнити дані про загальні й вікові особливості соціалізації підлітків, визначити структуру самосприйняття, виділити якісні характеристики соціальної ситуації розвитку підлітка.

2. Дібрати комплекс психометрично обґрунтованих методів і процедур дослідження, релевантних меті та завданням.

3. Емпірично дослідити зв'язки між показниками самовідношення, акцентуацій та індивідуальної соціальної ситуації розвитку особистості.

4. Дослідити особливості та динаміку соціалізації молодших підлітків.

5. Типологізувати види самосприйняття в молодших підлітків різного віку та розглянути співвідношення визначених типів із соціальною ситуацією розвитку та акцентуаціями особистості.

Гіпотеза дослідження. Беручи за основу загальнотеоретичні (Л.С. Виготський, Г.С. Костюк, А.В. Петровський, С.Л. Рубінштейн) та онтогенетичні основи розвитку особистості та її соціалізації (Л.О. Петровська, Н.Ю. Максимова, Є.Я. Мелібруда, В.О. Моляко, В.О. Татенко, Д.Й. Фельдштейн, С.І. Яковенко), ми припускаємо, що самосприйняття підлітків є онтогенетичним феноменом, який виступає в цьому віці як динамічне утворення й фактором, що впливає на становлення та ієрархію якісних характеристик індивідуальної соціальної ситуації розвитку дитини.

Методи дослідження. У роботі використана система методів і процедур отримання даних, яка включає: теоретичний аналіз літератури з обраної проблеми, метод подовжнього зрізу (мінілонгітюд), методи констатуючого, контрольного експерименту, спостереження, бесіди, тестування.

У психодіагностичному комплексі для діагностики особливостей самосприйняття використовувалися: тест-опитувальник самовідношення, розроблений В.В. Століним і С.Р. Пантелеєвим і нами модифікований, проєктивна методика «Автопортрет», яка розроблена О.С. Романовою і С.Ф. Потьомкіною; для вивчення якісних характеристик соціальної ситуації розвитку підлітків була залучена методика «Індивідуальна соціальна ситуація розвитку», яка розроблена І.О. Ніколаєвою; для дослідження акцентуйованих рис особистості, що мають важливе значення в розвитку самосприйняття й соціалізації підлітків залучена методика «Опитувальник Шмішека», розроблений Х. Шмішеком.

Для статистичної обробки даних відібрана комп'ютерна програма SSPS v 11.5 for Windows з пакетами обчислювання коефіцієнтів кореляцій, нормативного показника PR (процентіль), t-критерія Ст'юдента та інших.

До загальної вибірки увійшли діти у віці 10, 11, і 12 років у кількості 446 осіб, із них: 217 підлітків жіночої та 229 - чоловічої статі. Експериментальною базою емпіричного дослідження виступили школа-інтернат № 2, загальноосвітні школи № 105, 107 міста Одеси.

Наукова новизна дослідження.

Уперше:

- обґрунтовано структуру самосприйняття молодших підлітків, яка включає когнітивну, емоційну та конативну компоненту;
- емпірично виділено типи самосприйняття, за принципом домінування однієї або декількох компонент у її структурі, встановлено їх особливості в дітей підліткового віку;
- розкрито динаміку співвідношення між якісними характеристиками індивідуальної соціальної ситуації розвитку та особливостями самовідношення й акцентуацій особистості в молодших підлітків;

Розширено уявлення про динаміку соціалізації в молодшому підлітковому віці, про вікові зміни в самосприйнятті, самовідношенні.

Доповнено новими даними психологічну характеристику предпубертатного періоду розвитку особистості.

Дістало подальшого розвитку вчення про самосприйняття, вікові особливості соціалізації дітей підліткового віку завдяки конкретизації співвідношення самосприйняття підлітків та якісних характеристик індивідуальної соціальної ситуації розвитку.

Практичне значення дослідження полягає в модифікації варіанту тест-опитувальника «Самовідношення», розробленого В.В. Століним, С.Р. Пантелеєвим, спрямованого на діагностику особливостей самовідношення в підлітковому віці. Отримані дані про динаміку змін у самосприйнятті в контексті індивідуальної соціальної ситуації розвитку молодших підлітків були використані в процесі підготовки студентів при викладанні окремих розділів вікової та педагогічної психології в Одеському національному університеті імені І.І. Мечнікова.

Основні результати теоретико-емпіричного дослідження були впроваджені вибірково протягом 2007-2008 н.р. у консультаційній роботі з учнями в Одеській загальноосвітній школи № 107 I-III ступеню Одеської ради області (довідка № 278/3 від 03.11.08 р.) та протягом 2006-2008 н.р. у процес психологічного супроводження підлітків 10-12 років в Одеській загальноосвітній школі №106 I-III ступеню (довідка № 7 від 14.01.09 р.).

Особистий внесок здобувача полягає в теоретичному аналізі стану досліджуваної проблеми, розробці програми дослідження, зібранні емпіричного матеріалу, застосуванні статистичної обробки даних, узагальненні та інтерпритації отриманих результатів. У роботах, виконаних у співавторстві, автор на різних етапах модифікації й апробації тест-опитувальника здійснював реалізацію проміжних дослідницьких завдань, стандартизацію методики.

Надійність і достовірність результатів дослідження забезпечується методологічним і теоретичним обґрунтуванням початкових положень дослідження, адекватністю й валідністю психодіагностичного

інструментарію меті, завданням, об'єктові й предметові дослідження; обсягом і репрезентативністю вибірки випробовуваних; використанням сучасних математичних і статистичних процедур для обробки й аналізу отриманих результатів.

Апробація роботи. Матеріали й результати дослідження висвітлювалися на Міжнародній науковій конференції «Психологія особистості: теорія, досвід, практика» (Одеса, 2007); Міжнародній науково-практичній конференції «Теоретичні та практичні проблеми розвитку та реалізації потенціалу особистості» (Одеса, 2008); на щорічних засіданнях кафедри загальної та соціальної психології Одеського національного університету імені І.І. Мечнікова (2006-2008 р.) та науково-методологічних семінарах Південноукраїнського державного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського (2009 р.).

Публікації. Основний зміст і результати дослідження представлені в 6 наукових публікаціях, з них 5 статей, які опубліковано в спеціалізованих наукових журналах і збірках наукових праць, затверджених ВАК України.

Структура дисертації. Дисертаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаної літератури і додатків. Загальний обсяг дисертації представлений на 229 сторінках, основний зміст включає 177 сторінок. Робота містить 4 таблиці, рисунків 45. Робота містить 4 додатку, обсяг додатків складає 17 сторінок. Список використаної літератури складає 201 джерел українських і зарубіжних авторів.

РОЗДІЛ I

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ САМОСПРИЙНЯТТЯ В КОНТЕКСТІ ІНДИВІДУАЛЬНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ДІТЕЙ ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ

1.1. Соціалізація як психологічне підґрунтя самосприйняття сучасного підлітка

Соціалізація, як і розвиток людини в цілому, залежить від багатьох умов, які її опосередковують, так, в одному випадку, ми можемо спостерігати цілісну особистість у різноманітні її проявів, а в іншому – констатуємо порушення цієї цілісності та розвитку особистості у дуже широкому діапазоні – від немотивованої зміни настрою до особистісних розладів та психічних захворювань. Тому умови розвитку відіграють не останню роль у створенні особистісних якостей індивіда, забезпечують адекватне функціонування не тільки в умовах того середовища, де були сформовані, але й у соціумі в цілому.

Проблема генезису психіки і детермінант процесу соціалізації неодноразово була предметом спеціального дослідження у психології (Л.С.Виготський [56], Г.С.Костюк [97], О.М.Леонтьєв [106], С.Д.Максименко [113] та ін.). Як відзначає В.О.Татенко, у відомих психологічних працях поряд з іншими отримали розробку наукові категорії, що віддзеркалюють факт участі індивіда у розвитку його власної психіки («спонтанність», «самодетермінація», «саморозвиток», «самосприйняття» тощо) [161]. Загальним моментом для більшості досліджень у цьому напрямку є протиставлення особистісної та соціальної ідентичності. Як відзначає В.М.Павленко, якщо виходити з розповсюдженого уявлення про співвідношення особистісної та соціальної ідентичності, то стає очевидним, що ідентичність соціальна щільно пов'язана з інтрогруповим уподібненням, а особистісна ідентичність – з відмінністю від усіх інших людей (в тому числі

з відмінністю від членів власної мікрогрупи). Тобто конфлікт між цими утвореннями неминучий, на кожному етапі онтогенезу тільки одне з них може бути актуалізоване [128].

У зарубіжній психології подібних поглядів дотримувалися Х.Таджфел [199], Дж. Тернер [201]. Цікавим щодо дослідження співвідношення процесів соціалізації та самосприйняття є дослідження М.Яромовиц [195].

Однак, особливого звучання ця проблема набуває через розуміння специфіки соціалізації, яка набуває різного сенсу на різних етапах онтогенезу.

Соціалізація – це процес, за допомогою якого індивід набуває знання, цінності, соціальні навички та соціальну чутливість, які дозволяють йому інтегруватися у суспільство та вести себе там адаптивно... найчастіше цей термін використовується відносно процесів, через які дитині опосередковано навіюються цінності суспільства та її власні соціальні ролі [139].

Невід'ємною ознакою психіки як системи є не лише наявність зв'язків і відношень між елементами, що її утворюють, а й їх неподільна єдність. Як відзначав А.В.Петровський, соціалізація одночасно виступає і як процес, і як результат засвоєння та активного відтворення індивідом соціального досвіду, який здійснюється у спілкуванні та діяльності [130]. Для розуміння феномену соціалізації особистості в останні роки все більше уваги приділяється категоріям життєвого досвіду та життєвого шляху, у яких доводиться, що внутрішня організація свідомості безпосередньо залежить і відображує характер і структурні особливості тих ситуацій, які проживає людина на кожному етапі онтогенезу.

З наведених визначень соціалізації в цьому процесі можна виділити наступні елементи:

- 1) суб'єкт соціалізації, який може також виступати і як об'єкт цього процесу;

- 2) середовище – простір, в якому триває процес соціалізації (як середовище ми розглядаємо безпосереднє оточення індивіда, сукупність умов

соціальної ситуації розвитку індивіда, сукупність міжособистісних відношень, діяльність, спілкування тощо);

3) елементи середовища – суб'єкти та об'єкти, з якими взаємодіє суб'єкт соціалізації;

4) власне процес соціалізації, який можна висловити у термінах інтеріоризації та екстеріоризації;

5) зміст процесу соціалізації: знання, цінності, соціальні навички, соціальний досвід тощо.

Особливого значення набуває цей процес, цілісний за змістом та характером і перспективно спрямований, саме на початку пубертатного періоду.

До методології нашого дослідження найбільш близьким є підхід І.Д.Беха, який фактично розглядає процес соціалізації дитини й називає цей процес «виховуючою ситуацією». Саме з нею повинне бути пов'язаним внутрішнє життя особистості, яка зростає. На думку І.Д.Беха, виховуюча ситуація конструює такі важливі компоненти внутрішнього світу, як самоорганізація, самосприйняття тощо [24].

Процес соціалізації з точки зору У.Томаса, найбільш щільно корелює з концептом «визначення ситуації» [цит. за 83]. Визначення ситуації включає в себе стадію рефлексії, розмірковування та детермінує не тільки наступні дії індивіда, але й увесь його подальший спосіб життя та всю особистість. За У.Томасом, індивідуальне сприйняття та когніції про оточуючі соціальні реальності важливіші за соціальні фактори, які об'єктивно змінюються та описують реальність.

У засвоєнні соціальної сутності людини полягає головний зміст соціального розвитку дитини – від самосприйняття, рефлексії, самооцінки, самоствердження до самосвідомості, соціальної відповідальності, інтеріоризованих соціальних мотивів, потреб у самореалізації своїх можливостей, суб'єктивного усвідомлення себе громадянином. За В.О.Татенком, процес соціалізації є природним та невід'ємним на будь-якому

етапі онтогенезу. Як автономна жива система дитина із самого початку прагне (і змушена) зайняти позицію суб'єкта, котрий протистоїть своєму існуванню як об'єкту. Це і є основне протиріччя, що провокує наступний саморозвиток суб'єкта психічної активності як інстанції, котра сама відповідає перед собою за своє життєзrealізування й існування своєї психіки [163]. У А. Менегетті ця первинна суб'єктна позиція дитини позначається поняттям «першого панівного інстинкту» як «інстинкту Я» або «інстинкту власності», що нібито виявляється у двох факторах – в усвідомленні «володіння власним існуванням» і в егоїстичній спрямованості на довкілля задля «посилення власної відокремленості від навколишнього світу» [цит. за 186]. А Т.С.Яценко називає цей етап соціалізації першими проявами антиномії, єдністю та поєднанням суперечливих тенденцій цілого, які ніколи не виключають існування одна одної, симультанно не зливаються і водночас фіксують неподільне і незмінне (стале) їх поєднання [186].

Цікавим, на наш погляд, є підхід Е.Л.Носенко, яка розглядає як соціально значущу інтегральну властивість емоційний інтелект [120]. Автор вважає, що йому притаманні внутрішні (диспозиційні) та зовнішні (ті, що виявляються в ознаках перебігу емоційного процесу) компоненти, котрі зумовлюють стресозахисну та адаптивну функції цієї інтегральної особистісної властивості. Саме ці дві функції відображають усі найважливіші аспекти функціонування людини як суб'єкта життєдіяльності: ставлення до навколишнього світу, до себе – як до суб'єкта активності, до інших – як до партнерів у спілкуванні і взаємодії. Роль емоційного інтелекту на шляху соціалізації особистості ґрунтується на спроможності суб'єкта адекватно розпізнавати витoki власних емоцій та емоцій інших людей, здійснювати на цьому підґрунті самоконтроль, самосприйняття, підтримувати доброзичливі стосунки з оточуючими, самомотивувати власну діяльність.

Основними мотивами, що сприяють процесу соціалізації, Е.Л.Носенко виділяє: 1) пізнання навколишнього світу, 2) усвідомлення свого ставлення до нього, 3) пізнання себе як суб'єкта діяльності, 4) удосконалення себе,

5) прагнення досягти самоповаги та успішної взаємодії з іншими людьми, котрі перебувають у найближчому оточенні.

Цей підхід співпадає з концепцією Л.І.Божович, яка розглядала особистість як цілісну психологічну структуру, що формується протягом життя, під впливом виховання та виконує певні функції щодо співвідношення людини з оточуючим середовищем. Але генезис розвитку особистості, на думку Л.І.Божович, поступово звільнює її від безпосереднього жорстокого впливу середовища та перетворює у активну одиницю, яка перетворює і це середовище, і саму себе [30].

В зарубіжній психології аналогічні погляди отримали своє оформлення у моделі соціоемоційного регулювання поведінки К.Рубіна [198] та у мотиваційній теорії Дж.Ейсендорфа [187].

За К.Рубіним, соціоемоційний розвиток особистості, що зростає, регулюється взаємодією інтраіндивідуальних, інтеріндивідуальних та макросистемних сил. Інтраіндивідуальні сили він розглядав через особливості темпераменту дитини, інтеріндивідуальні сили – через досвід спілкування дитини з батьками (які він інтерпретував як надійні та ненадійні). У першому випадку батьки уважно та чуйно реагують на почуття, потреби, думки дитини, вміють передбачати результати її вчинків, підтримувати впевненість у собі. Наслідками такого ставлення є почуття довіри до світу взагалі, посилення соціальної активності тощо. У випадку ненадійних взаємовідношень, коли батьки поведуться нерівно, у дитини не виникає почуття довіри до світу, знижується самооцінка, процес соціалізації затримується.

Дж.Ейсендорф у своїй мотиваційній теорії розглядає типи відхилень у соціальному розвитку через механізми мотивації приближення та уникнення. На його думку, труднощі соціалізації та спілкування виникають через порушення взаємодії цих мотивів. Ми вважаємо, що ця теорія розкриває внутрішні механізми та труднощі соціалізації у дітей, які виховувалися у інтернатних закладах, зокрема авторська теза про сполучення високого

мотиву соціального приближення та низького мотиву уникнення. Такі діти соціабельні, але їм майже не відомі межі у взаємодії з іншими людьми, вони нечутливі у обмеженнях у контактах. Для такого контингенту характерна агресивна поведінка.

На продовження ідей Дж.Ейсендорфа, К.М.Поліванова розглядає процес соціалізації підлітка як ситуацію зустрічі задуму з його результатом. Спонтанно дитина орієнтується на задум (замислювання, озвучування власної поведінки або наміру – це, на думку автора, засіб відкриття ідеальної форми існування оточення) [133].

Саме ця зустріч задуму й реалізації надає можливість відтворити (або утримати) задум, винести його із сфери фантазії, екстраполювати на реальні соціальні відносини. К.М.Поліванова вважає, що саме реалізація задуму є моментом виникнення суб'єктності у підлітковому періоді.

Цікавим надбанням цього дослідження є формулювання феномену «авторської дії», яка забезпечує соціальний та особистісний розвиток, формує вміння планувати наслідки власних задумів. Автор вважає, що найбільш повно авторська дії присутня у інтимно-особистісному спілкуванні (за Д.Б.Ельконіним). Але, на наш погляд, найбільш повно, як механізм соціалізації цей феномен відповідає етапам формування соціалізації за Д.Й.Фельдштейном.

На думку Д.Й.Фельдштейна, ступінь оволодіння зростаючою людиною соціальним досвідом дій та відношень, усвідомлення себе у суспільстві, бачення себе у інших людях тощо, своєрідно кумулюється у позиції його «я» відносно суспільства. Формування такої позиції становить собою постійний процес і одночасно результат соціального розвитку дитини в онтогенезі. Характер змін цієї позиції, її ємність залежать як від об'єктивних закономірностей психічного розвитку, умов його протікання у попередній період, так і від суб'єктивного сприйняття самого себе [167]. Тому саме виявлення умов та механізмів формування позиції «я» є ключем до розкриття психологічних основ складного процесу соціалізації підлітка.

Д.Й.Фельдштейн вважає, що цілеспрямована соціалізація протікає у двох типах позицій – «я у суспільстві» та «я і суспільство» .[167]

Перша позиція, де акцент робиться на себе, відображає прагнення дитини зрозуміти власне «я» - що я таке, що я можу робити? Друга стосується усвідомлення себе суб'єктом суспільних відношень.

Не зважаючи на те, що проблема соціалізації досить активно розробляється у сучасній психології, фактично основне її підґрунтя було сформовано у теоретико-методологічних тезах Л.С.Виготського, який стверджував, що психологічний вік людини як багатопланова категорія характеризується особливостями провідної діяльності, на яку припадає основне семантичне навантаження та специфічною для кожного віку соціальною ситуацією розвитку, яка розкривається й відображує неповторність та своєрідність відносно стабільного статусу індивіда у соціумі [57]. Згідно з цією тезою і Д.Й.Фельдштейн [167], і М.Ю.Кондратьєв [94] вважають, що йдеться про особливим чином збалансоване співвідношення двох взаємопов'язаних позицій, про які йшлося вище – «я у суспільстві» та «я і суспільство».

Цей підхід в межах нашого дослідження є майже концептуальним, тому що він дозволяє виділити дрібніші, ніж традиційні у віковій періодизації етапи, зокрема, особливою роллю у процесі соціалізації наділяє саме період між 9-10 та 12 роками. Так, Д.Й.Фельдштейн пише, що між 9 та 10 роками починається новий рівень соціального розвитку, який фіксується в позиції «я і суспільство», коли дитина намагається вийти за межі дитячого способу життя, зайняти певне важливе та суспільно оцінюване місце .[167, с.152].

До 9 років дитина розгортає свої відношення у середовищі знайомих людей, тепер же вона прагне вступити у широке коло суспільних відношень. За даними В.М.Лозоцевої, головним критерієм оцінки дитиною себе та іншого у цей час стають морально-психологічні особливості особистості, які проявляються у взаємовідношеннях з оточуючими [цит. за 167]. Саме в цей період з'являється своєрідна криза самооцінки, що відображається у

бурхливому зростанні негативних самооцінок десятирічних порівняно з врівноваженістю позитивних та негативних суджень про себе у 9 років. З 10 років, коли підліток прагне ствердити власне «я» у системі суспільних відношень, етап соціалізації відрізняється не тільки найбільш вираженою індивідуалізацією, але й самодетермінацією, самоврядуванням людини, яка зростає, яка не просто стала суб'єктом, але й усвідомлює себе ним.

Для розуміння складних процесів, які відбуваються з особистістю щодо її соціального оточення, Г.А.Ковальов вводить поняття «життєве середовище», яке включає в себе дуже широкий спектр параметрів, що суттєво впливає на якість процесу соціалізації. Зокрема, в життєве середовище він включив специфічне фізичне оточення, в якому проживає індивід, фактори та нормативи організації конкретної соціокультурної обстановки та, нарешті, найближче соціальне оточення (родина, виховно-освітні заклади тощо). Тобто оптимальною умовою повноцінного розвитку та здорового функціонування психіки є забезпечення відкритої (але й напруженої) взаємодії на всіх етапах розвитку [89, с.15].

Ця теза теж є важливою для нашого дослідження, ми можемо зробити висновок, що для повноцінного розвитку психіки дитини необхідно, щоб всі її контакти з зовнішнім оточенням мали відкритий, діалогічний характер.

Соціалізація підлітків має свою вікову специфіку. Це пов'язано не тільки зі складністю та багатогранністю самого процесу входження дитини у соціум, але й з тим, що він (соціум), з одного боку, формується під контролем дорослого, а з другого, стихійно складається під час взаємин з однолітками.

Цей процес може ускладнюватися відносно соціальної ситуації розвитку дитини, зокрема, відносно дітей, які виховуються в умовах дитячих будинків, шкіл-інтернатів.

Для більш глибоко аналізу цього явища та його психологічних наслідків низка авторів використовує термін «невдала соціалізація» [115; 116; 147]. Невдала соціалізація розуміється як певний ступінь дезадаптації; велика роль у формуванні невдалої соціалізації належить порушенням процесів

комунікації у соціальному середовищі, яке оточує дитину. А.В.Мудрик вводить ще жорсткіший термін «жертва соціалізації», до якого включає індивідів з порушенням балансу між адаптацією до суспільства та уособленням від нього, тобто включає в це коло і виражених конформістів, і неадаптованих особистостей [116]. С.І.Розум під невдалою соціалізацією розуміє такий процес соціалізації, наслідком якого є неадаптованість суб'єкта до свого соціального середовища, що набуває вигляду відсутності здібності продуктивно виконувати провідну діяльність, задовільняти основні соціогенні потреби, вступати у продуктивне спілкування, відповідати прийнятним рольовим очікуванням у міжособистісних стосунках з іншими, переживати відчуття внутрішнього комфорту та психологічної захищеності без виражених та тривалих внутрішніх і зовнішніх конфліктів [147]. Фактично, у цьому визначенні йдеться про негативні психологічні наслідки перебування дітей у інтернатних навчально-виховних закладах.

Всі ці описи мають велике значення, але цей список може бути поширеним, наприклад, за Г.А.Ковальовим, розмір та просторове аранжування життєвого простору, як і кількість людей, які проживають у ньому, опосередковано (але часто дуже однозначно) впливають на внутрішній психічний та особистісний склад дітей [89]. Він використовує явище «навченої безпорадності» – якщо протягом тривалого часу дитина знаходиться в умовах повної відсутності особистої території та позбавлена можливості персонально за неї відповідати (тобто фактично знаходиться в умовах територіальної депривації), то вона навчається бути безпорадною і у всіх інших ситуаціях, демонструє страх, безініціативність під час необхідності приймати самостійні рішення та нести за них відповідальність [194, 200].

Не менш драматично процес соціалізації та засвоєння соціального простору дитиною здійснюється, головним чином, під час набуття нею досвіду міжособистісних контактів з батьками та вихователями навчально-виховних закладів [89]. Дефіцит спілкування з батьками, брак близьких,

тактильних та емоційно насичених контактів є безпосередньою причиною, на думку Г.А.Ковальова, деструкції психо-фізичних функцій та процесів, що в подальшому зумовлює такі негативні особистісні утворення як страхи, психопатологічні комплекси, загальні деструктивні тенденції тощо. Все це негативно впливає на загальний стиль (захисний) адаптації та життєдіяльності особистості, яка зростає. Особливо уразливим в цьому плані виступає саме підлітковий період. Як показують дослідження М.Ю.Кондратьєва, саме тут відносна «кризовість», нерівномірність процесу особистісного розвитку набуває особливої соціально загостреної форми [94]. Це трапляється, на думку автора, коли деяка розузгодженість особистості, що розвивається, та соціуму (ще не напружена) оперативно не знімається. При цьому найбільш чітко це проявляється, якщо в цих умовах розузгодженість перероджується у стійку установку оточення, яке оцінює поведінкові девіації підлітка як самі собою зрозумілі. Якщо й негативно налаштований підліток усвідомлює, що розраховувати на «світ дорослих» немає сенсу, весь подальший процес соціалізації набуває змісту конфліктності з соціумом. представляє собою затяжну кризу переходу від пубертату до дорослості.

Не тільки мікро-, але й макросоціальне оточення накладає певні відбитки на процес соціалізації сучасних підлітків. На думку сучасних дослідників підліткового періоду (М.Ю.Кондратьєв, Д.В.Ярцев та інші), у підлітків утруднено формування таких ціннісних орієнтацій, які б сприяли їхньому плавному та гармонійному входженню у систему соціально-економічних відношень. І основна причина цього явища – не тільки послаблення референтної функції родини, а й об'єктивні соціально-економічні умови [94; 183]. Діти, як показали емпіричні дослідження Д.В.Ярцева, не поспішають встановлювати близькі та довірливі відношення з однолітками, а віддають перевагу більш легким контактам. Вікова, природня потреба у глибокому інтимно-особистісному спілкуванні у цей період залишається латентною, не знаходить реалізації [183]. Крім того, один з традиційних підходів до соціалізації підлітків через суспільно-корисну

діяльність (за Д.Й.Фельдштейном) сьогодні трансформується у елементи індивідуальної економічної діяльності неповнолітніх, які супроводжуються багатьма негативними проявами [201].

Ми вважаємо, що найбільш повно особливості соціалізації підлітків відстежуються через зміни у структурі самосвідомості, яка знаходиться у нерозривній єдності трьох сторін: когнітивної (самопізнання), емоційної (ставлення до себе) та регулятивної, інтегральним продуктом яких виступає образ «я». У зв'язку з цим саме показник розвитку самосвідомості у її різних проявах – самооцінки та особистісної рефлексії, вимоги до себе та до інших, мотиви діяльності, ідеали тощо – набуває особливого значення.

На першій стадії підліткового періоду (у 10-12 років) дитині притаманне своєрідне ставлення до себе (самоприйняття). За даними Д.Й.Фельдштейна, приблизно 34% хлопчиків та 26% дівчат надають собі повністю негативні характеристики. У відповідях цих дітей відчувається подив, розгубленість, вони нібито не впізнають самі себе. Серед дітей, у яких криза самооцінки проходить дуже гостро, є багато тих, кому 10-11 років (70%). Але й у цьому випадку привертає увагу перевага у оцінках негативних рис та форм поведінки. Деякі підлітки особливо підкреслюють, що недоліків у них багато, а подобається у собі «тільки одне», «єдина риса», тобто самооцінці молодших підлітків притаманний негативний емоційний фон [167, с.167-168].

1.2. Психологічні особливості молодшого підліткового віку

Коли йдеться про соціалізацію дитини, необхідно висвітлити проблему вікової періодизації для того, щоб знайти обґрунтування вікового періоду, дослідження якого здійснюється в нашій роботі. Необхідність такого обґрунтування пов'язана зі «спеціалізацією» нашого дослідження, тобто воно є вузько спрямованим з точки зору глобального вивчення такого феномену як соціалізація, яка має місце з моменту народження людини та продовжується протягом усього її життя.

Ми не включили в план нашого дослідження власне підлітковий (від 13 років), точніше, середній та старший підлітковий періоди, оскільки в цьому віці провідними стають процеси індивідуального соціального росту з вибором соціальних ролей та самоідентифікації.

Як експериментальний вік нами був визначений період від 10 до 12 років. Дослідники пубертатного періоду називають цю стадію «нічиєю землею» [195], тому що певна маса дітей належить до певного соціального прошарку – початкової або середньої школи. З одного боку, дитина цього віку вже має достатньо розвинуту пізнавальну сферу (ми маємо на увазі не розвиток інтелектуальних структур, які традиційно діагностуються за допомогою різних тестів інтелекту, а такий розвиток дитини, який дозволяє їй свідомо виражати свої соціальні відношення та переваги), з іншого боку, ми спробували уникнути безпосереднього впливу підліткового віку у всій його специфіці. Як пише Дж.Липсиц, цей вік є стратегічно важливим з виховної точки зору, дуже сензитивний не тільки до негативних впливів соціуму, але й до культурних цінностей, які визначають в подальшому головні життєві вибори – у галузі освіти, якості міжособистісних відношень, соціальних орієнтацій, здоров'я [197].

Саме все це і визначає основні складнощі нашого завдання – обрані вікові межі є перехідними від молодшого шкільного віку до пубертату: формально 10-річна дитина є молодшим школярем, але за психофізіологічними показниками вже починається статеве дозрівання. Складність цього вікового прошарку пов'язана з майже відсутністю психологічного наповнення. Одні вчені розглядають цей віковий інтервал як завершення дитинства та приписують 10-12-літнім ті ж риси, що і 8-10-літнім [72], інші бачать у цьому ж інтервалі всі задатки пубертату і розглядають у розділах «Психологія підлітка [156, 188, 201].

Молодший підлітковий період – це той відрізок онтогенезу, коли вікові зміни зовні проходять літично, різких фундаментальних зсувів немає. Результати переломних змін у особистісних характеристиках, як відзначає

Д.Й.Фельдштейн, чітко виступають лише при порівнянні особливостей дітей на початку та в кінці вікового етапу [167]. Тому досліджуваний відрізок онтогенезу, перехід від молодшого шкільного до молодшого підліткового віку ми розглядаємо в конкретній методологічній інтерпретації, яку надав йому у свій час Л.С.Виготський [57]. Йдеться про особистісний розвиток як про внутрішньо детермінований (тобто детермінований не випадковим набором зовнішніх обставин, а внутрішніми протиріччями; тільки через призму цієї внутрішньої логіки переломлюються будь-які зовнішні впливи), цілеспрямований (здатний підсумовувати, накопичувати зміни), процес, що розвивається.

Для того, щоб на практиці виділити принципові відмінності особистості молодшого школяра та молодшого підлітка необхідно порівняти не тільки особистісні зміни, але й зміни у пізнавальних процесах.

Когнітивна перебудова є, на думку багатьох дослідників, головною подією, яка започатковує багато якісних змін у поведінці підлітків, перш за все, відоме всім відкриття власного Я. Мислення на рівні формальних операцій та гіпотетичні розмірковування вперше виявляються саме у 10-12-літніх школярів. Хоча мислення дітей цієї вікової групи ще не настільки абстрактне, як у більш старших підлітків, воно вже досить відрізняється від мислення дітей молодшого шкільного віку: воно більш рефлексивне, діти взмозі усвідомлювати процеси власного мислення, мисленнєві, мовленнєві та мнемічні стратегії [цит. за 195].

Порівняно з молодшими школярами, у молодшого підлітка з'являється здібність оперувати гіпотезами під час рішення інтелектуальних задач. Цікаво, що коли молодший підліток зіштовхується з необхідністю вирішувати задачу, яка для нього є новою, в більшості випадків він прагне використовувати різноманітні підходи до її розв'язання, прагне знайти найбільш ефективний. Ці здібності виникають не спонтанно, а формуються та розвиваються під час шкільного навчання, під час оволодіння знаковими системами, які прийняті у багатьох сучасних науках. Таким чином, однією з

найбільш суттєвих особливостей молодшого підлітка є те, що в процесі навчання дитина засвоює на логічному рівні всі мисленнєві операції. Не випадково цю стадію розвитку мислення Ж.Піаже визначив як стадію формальних операцій. Головною особливістю розвитку мислення в цьому віці є те, що поступово окремі мисленнєві операції перетворюються у цілісну структуру [153], поступово, завдяки рефлексії, яка є новоутворенням молодшого шкільного віку, дитина починає розмірковувати про ідеали, про майбутнє, набуває більш глибокого та узагальненого погляду на світ, тобто у неї триває поступове становлення світогляду.

Крім того, що молодший підліток набуває дорослої логіки мислення, у нього відзначається подальший розвиток таких пізнавальних процесів, як сприйняття та пам'ять. При переході від молодшого шкільного до молодшого підліткового віку діти вже не засвоюють матеріал напам'ять за допомогою багатьох повторів матеріалу. В процесі ускладнення навчання й розвитку інтелектуальних здібностей діти починають трансформувати текст або інший навчальний матеріал, полегшуючи його запам'ятовування та відтворення.

Як відзначає А.А.Реан, у молодшого підлітка на фоні домінуючої позиції логічної пам'яті гальмується розвиток пам'яті механічної, що може призвести до виникнення низки негативних явищ, які провокують проблеми соціалізації при переході від молодшого шкільного до молодшого підліткового віку [145].

У міру дорослішання дитина поступово набуває практичного життєвого досвіду та певних навичок. При цьому мається на увазі, що уява нерозривно пов'язана з розвитком мислення та пам'яті. В цьому віці уява виконує ще одну важливу функцію – регуляторну, коли неможливість задовільнити основні потреби та бажання у реальному житті легко компенсується фантазіями.

Молодший підлітковий етап є одним з основних у процесі становлення емоційно-вольової регуляції особистості.

Саме на межі 10-12 років підвищується збудливість, проявляється різка зміна настроїв та переживань. У певних умовах шкільного життя, як відзначає Д.Й.Фельдштейн, зовні хвилювання та обурення дитини може не проявлятися, а інколи (це стосується міжособистісної сфери) може проявлятися імпульсивність у поведінці [167].

Новий рівень спілкування, предметом якого стають елементи рефлексивного особистісного досвіду, виступає тим інтерпсихічним простором, в якому починають розвиватися нові – власне підліткові – процеси розвитку. Особливого значення в цей період набуває спілкування з однолітками, яке стає гострою потребою та пов'язане з багатьма переживаннями – це також одне з новоутворень порівняно з молодшим шкільним віком, коли на першому плані були переживання, пов'язані зі ставленням до дитини в першу чергу вчителя. Поступово, починаючи з 10 років дитина починає цінити свої стосунки з однолітками, вперше проявляється біполярність почуттів.

За даними досліджень С.В.Кондратьєвої та П.Р.Галузо, спілкування молодших підлітків з дорослими має деякі гендерні відмінності. Зокрема, дівчата цього віку у два рази частіше від хлопців застосовують засоби довірливого спілкування (побажання, роз'яснення дорослим їхніх помилок, порада). У хлопців діагностовано лише малоефективні способи спілкування з дорослими – сміх, вираз образи, мовчання як реакція на звертання дорослого, глузування тощо [цит.за 153].

Молодші підлітки вже проявляють досить високу критичність стосовно дорослих, можуть диференціювати їх на любимих та нелюбимих, дають більш повні, глибокі, більш позитивні характеристики тим, кого люблять, підмічають індивідуальні стилі діяльності, тих, кого люблять, наділяють демократичними рисами, а тих, кого не люблять, – авторитарними [153].

Особливості сприйняття та усвідомлення регулюють поведінку молодших підлітків. Це, на думку С.В.Кондратьєвої та П.Р.Галузо, проявляється в тому, що їм властива вибірковість у визначенні способів та

мотивів спілкування з приємними та неприємними дорослими (зокрема, вчителями). Фактор розуміння молодшим підлітком дорослих є одним з найважливіших у формуванні особистості на цьому етапі онтогенезу. Від того, наскільки успішно буде сформована ця сфера особистісної соціалізації, в подальшому буде залежати ставлення до соціального оточення як до мети або як до засобу спілкування.

У молодшому підлітковому віці вперше створюються основи для феномену, який пізніше буде суттєво впливати і на поведінку дитини, і на її взаємини з оточенням, – так званого «підліткового комплексу емоційності» [110]. За О.Я.Чебикіним, найбільш типовими емоціями, які вперше починають проявлятися у молодшого підлітка є здивування, допитливість, нудьга, образа, подив, задоволення, розчарування, сором, натхнення, здогадка, зацікавленість, радість, сумнів, злість, боязнь, байдужість.

Особливе місце у становленні емоційної сфери молодшого підлітка займає прояв критичності до інших та до себе – це одна з найперших прикмет початку пубертатного періоду, який має місце наприкінці молодшого шкільного віку (10 років). За даними К.М.Поліванової, саме в цьому віці дитина починає «переходити на особистості», вказує дорослому на дрібні помилки, недоліки, ненеоб'єктивність або несправедливість. Ця підвищена чутливість до того, як дитину сприймають оточуючі, є характерною для початку пубертатного дозрівання [133].

Рефлексії та довільність поведінки, які є надбанням молодшого шкільного віку, продовжують активно розвиватися в молодший підлітковий період. Зростання самосвідомості призводить до того, що дитина досить прискіпливо оцінює власну зовнішність та душевні властивості, активно рефлексує оцінку дорослими її вольових якостей та здібностей.

Як зазначає М.В.Єрмолаєва, в цей період будь-які дрібні зауваження щодо зовнішнього вигляду, які попадають на підґрунтя невпевненості підлітка у собі, залежно від обставин, можуть викликати або афективну реакцію, або депресивний стан [цит. по 38].

Позитивним новоутворенням молодшого підліткового періоду є розвиток соціальних емоцій, які, за Д.Майерсом, становлять собою переживання особистістю свого ставлення до оточуючих її людей, яке виникає, формується та проявляється у системі міжособистісних відношень. Підлітковий шлях до індивідуальності пролягає саме через спілкування з іншими [201].

Нова стадія емоційного розвитку характеризується появою здібності до децентрації, тобто здібність відсторонитися від власних емоційних переживань, сприймати емоції, емоційні стани іншої людини [156]. Найбільш суттєва властивість взаємин між молодшими підлітками – їх принципова рівноправність, яка включає в першу чергу право на власну емоційну оцінку всього, що відбувається у групі [195].

В.О.Татенко основним суб'єктивним новоутворенням, яке проявляється на межі молодшого шкільного та молодшого підліткового віку, вважає психологічну спроможність дитини до підпорядкованої вимогам реальності довільної актуалізації свого психічного досвіду, перші спроби керувати своєю психічною активністю і, насамперед, активністю уяви, спрямованої на виконання вимог поставленої задачі. Онтогенетична специфіка суб'єктивного механізму самоактуалізації полягає у тому, що дитина відкриває в собі здатність і відповідний мотив до продуктивної, результативної довільної дії й обов'язкового (старанного, якісного, своєчасного та ін.) виконання того, що їй потрібно зробити [162].

Саме в цей період за несприятливих умов розвитку (конфлікти в сім'ї, незадовільні відносини з товаришами, завищена самооцінка, недоліки навчально-виховного процесу у школі), зазначає П.М.Якобсон, можна спостерігати перші прояви асоціальних почуттів. Важливим моментом, який викликає образу, озлобленість, є нехтування дорослими особистості самого підлітка, його прагнень, устремлінь.

Якісні зміни трапляються в цей період і у мотиваційній сфері. При переході від молодшого шкільного до молодшого підліткового періоду

мотиваційну сферу характеризує поступовий перехід від аморфної однорівневої системи спонук до ієрархічної побудови системи мотивів, а також тенденція до формування свідомого та вольового регулювання поведінки [156]. З розвитком процесів самосвідомості спостерігаються якісні зміни мотивів, деякі з них характеризуються більшою стійкістю. За механізмом дії мотиви стають не безпосередньо діючими, а такими, що виникають на підставі свідомо поставленої мети та свідомо прийнятого наміру.

Визначне значення у розвитку дитини як особистості мають мотиви діяльності та поведінки, в яких виражається характер її ставлення до себе, до інших людей, суспільства, рівень самосвідомості та соціальної відповідальності. Дослідження співвідношення мотивів, механізмів побудови та змін їхньої ієрархії, умов та причин трансформації виключно важливо, оскільки структура особистості становить собою відносно стійку конфігурацію головних, всередині ієрархізованих мотиваційних ліній, з колективістською, індивідуально-суспільною, груповою, індивідуалістичною спрямованістю.

На першій стадії підліткового періоду, у дітей 10-11 років мотивування вчинків та діяльності має відтворюючий характер. Молодші підлітки віддають перевагу оцінці з боку дорослих, які в основному оцінюють кінцеві результати діяльності дітей. Звідси мотивування власних вчинків має у підлітків поверховий та ситуативний характер. Діти ще не вміють встановлювати зв'язки між своїми вчинками та особистісними якостями, але вже у 11 років у підлітків починають складатися здібності до самоаналізу, у них розвивається дуже критичне ставлення до себе.

Спостерігається ситуативний інтерес до внутрішнього світу, як власного, так і оточуючих підлітка дітей [167, с.176]. Саме в цей період спостерігається притаманний тільки цьому періоду новий виток егоцентризму. За Д.Елкіндом [194], молодші підлітки відчують себе

об'єктами постійної уваги та оцінювання оточуючими, їхні реакції постійно намагаються передбачити.

Особлива роль молодшого підліткового періоду полягає в тому, що саме в надрах цього етапу дозрівають та починають проявляти себе поведінково деякі різновиди потреби у автономії, які можуть провокувати виникнення різноманітних порушень у дітей, зокрема порушень учбової діяльності. Кількість випадків психогенної шкільної дезадаптації у підлітків зростає в порівнянні з молодшими школярами. Це пояснюється величезним стрибком в розвитку психіки.

Молодшому підлітку властиве перше виникнення відчуття дорослості, під яким розуміється його ставлення до самого себе вже як до дорослого, його уявлення або відчуття себе повною мірою дорослим. Відчуття дорослості в цьому віці не є обов'язково усвідомленим. Проте воно є специфічною для підліткового віку формою самосвідомості, соціальної за своїм змістом.

Першим основним його показником є виникнення у молодших підлітків потреби, щоб оточуючі ставилися до них не як до малюків, а як до дорослих. У разі неврахування цієї потреби вчителем, підлітки проявляють образи, різні форми протесту: неслухняність, брутальність, упертість, протиставлення себе дорослим або товаришам, зіткнення і конфлікти.

Пізніше іншими показниками відчуття дорослості будуть наявність у підлітків прагнення до самостійності і бажання захистити деякі сфери свого життя від втручання дорослих. До таких сфер відносяться: взаєностосунки з товаришами, заняття у вільний час, учбові обов'язки і тому подібне.

Природно, що відчуття дорослості у підлітків виявляється з неоднаковою яскравістю, в різних ситуаціях, і ступінь його сформованості теж неоднаковий.

Окрім відчуття дорослості, у підлітків існує тенденція до дорослості — прагнення бути і вважатися дорослими. У цьому плані підлітків доцільно розділити на дві групи.

У дітей першої групи тенденція до дорослості виявляється у взаємостосунках з дорослими і товаришами, в копіюванні різних сторін поведінки і зовнішнього вигляду дорослих. Підлітки претендують на ставлення до них як до дорослих і на відповідні нові права у стосунках з дорослими і товаришами. Надзвичайно важливим моментом є бажання підлітків, щоб оточуючі визнали той факт, що вони вже не маленькі. Ця тенденція виявляється тим яскравіше, чим більше підлітку здається, що дорослі і товариші ставляться до нього ще як до маленького і не беруть до уваги те, що він тепер уже теж дорослий. Незадоволеність підлітків ставленням дорослих виявляється в різних формах протесту, починаючи з грубості, неслухняності, закінчуючи протиставленням себе дорослим або відмовою від спілкування з товаришами.[13].

Отже, у цієї групи підлітків яскравий прояв тенденції до дорослості співпадає з невизнанням дорослими або товаришами їх претензій на дорослість.

У підлітків другої групи, без яскраво вираженої тенденції до дорослості, претензії на дорослість теж існують. Вони виявляються у взаємостосунках з дорослими і товаришами, але епізодично, при обмеженні дорослими свободи або самостійності підлітка. Протест набуває форми епізодичної неслухняності, ситуативної грубості або упертості.

Тенденція до дорослості і відчуття дорослості у підлітків виникають за протилежних умов: як при авторитарній системі виховання, регламентації всієї поведінки і опіки, так і за умов значної свободи та самостійності. В цілому формування у підлітків різних видів дорослості в практиці відносин з оточуючими, побудованих за зразком відносин дорослих, відбувається в діяльності, опановувавши якою підліток орієнтується на зразки і еталони дорослості.

Розвиток молодшого підлітка — це перехідний період, коли від абсолютного рівняння на дорослого він переходить до рівняння на однолітків. Але рівняння на дорослого може виявлятися не безпосередньо, а

через наслідування ровеснику, який вже засвоїв якісь сторони дорослості, або старшому товаришу. Є й інший шлях засвоєння дорослості — в безпосередньому контакті з дорослими, в загальних з ними справах і заняттях, праці. Вибір підлітком “зразка” і успішне дорослішання залежить від найближчого оточення, його цінностей, критеріїв і вимог, які висуваються близькими. І, не в останню чергу, від внутрішніх якостей самого підлітка: інтелектуальних задатків і здібностей, властивостей темпераменту та ін.

За даними М.І.Семенова, О.Г.Пінчукова, в молодшому шкільному віці як серед хлопчиків, так і серед дівчаток переважають діти з врівноваженістю нервових процесів. Проте, з 10 років у дівчаток і з 11 років у хлопців співвідношення між цими типологічними групами починає мінятися у бік збільшення кількості дітей з перевагою збудження. Максимальне зростання кількості дітей з переважанням збудження припадає у дівчаток на вік 14 років, а у хлопчиків – на вік 15 років, тобто на період статевого дозрівання. [за 38].

Саме в молодшому підлітковому віці починає проявлятися порушення закону сили Павлова (сильний подразник викликає сильну реакцію, а слабкий подразник – слабку). В цей період при порушенні закону сили сильний подразник може викликати слабку реакцію, а на сильний подразник може бути слабка реакція.[43]

1.3. Структура самосприйняття та його компонентний склад

Самосприйняття розглядається нами як основа формування позиції суб'єкта, без якої подальший процес соціалізації та адаптації утруднюється, а інколи стає неможливим.

Ми розуміємо самосприйняття не тільки як процес орієнтування людини у власному внутрішньому світі, але й як наслідок розуміння, оцінювання та порівняння себе з іншими [140, с. 68-69], що набирає не тільки

вигляду певної самооцінки, Я-образу людини, але й специфіки соціалізації суб'єкта.

Оскільки весь суб'єктивний усвідомлений світ людини формується в онтогенезі під час спільної діяльності та спілкування з іншими я, з суб'єктами, то й формування уявлень про себе має місце в цьому ж контексті. Суб'єкт сприймає себе, описує свої якості у тих категоріях, які надаються йому соціальним оточенням (саме так, як він робить це з будь-яким іншим об'єктом). Тому, на думку С.І.Розума, здатність ставитися до себе як до об'єкта і є результатом соціалізації [147].

Незважаючи на традиційний підхід до цієї проблеми як до однієї з найбільш значущих та достатньо досліджених, йдеться не тільки про термінологічне різноманіття, але й про принципові відмінності у основних поняттях.

У вітчизняній психології виділяють загальну та часткову самооцінку, при чому кожна з них має власний когнітивний та емоційний компоненти, кожна з них є «агентом впливу» на самосприйняття особистості [1; 8], але емоційний компонент загальної самооцінки у більшій мірі формує цей процес бере участь у соціалізації.

Як одна зі складових частин процесу соціалізації багатьма авторами виділяється так звана «самоапперцепція» [181, 182], тобто суб'єктний механізм набуття і привласнення досвіду, який повинен зберігатися, накопичуватися й актуалізуватися у потрібний момент. Завдяки механізму самоапперцепції і накопиченню у пам'яті власного досвіду психічної активності дитина з часом все більше починає відчувати себе собою. Зокрема, це виявляється в активному ствердженні того, що вона «хоче» або «не хоче», згодом – у висловлюваннях на взірць «треба»-«не треба», а потім у перших спробах освоєння причинності, у поясненні й обґрунтуванні за схемою «тому що...», твердженні приналежності. Але задіяний для розвитку соціалізації суб'єктний механізм накопичення і привласнення досвіду набуває онтогенетичної доцільності лише за умови, що цей досвід

оцінюється і переоцінюється суб'єктом як значущий для його теперішнього існування і подальшого розвитку. Дитині не потрібний досвід заради досвіду. Ця суперечливість і пробуджує рефлексивну інтуїцію суб'єктного ядра, що, своєю чергою, спричинює актуалізацію суб'єктного механізму самооцінювання і самосприйняття [181].

У вітчизняній психології цей напрямок традиційно розкривався у працях Л.І. Анциферової [15], А.В.Брушлінського [36], Г.С.Костюка [97], С.Д.Максименка [113]. Засвоєні особистістю стадії соціалізації, проходячи через рефлексію, усвідомлення, критичне оцінювання, поступово стають її фундаментом, психологічною основою особистості, виявляють себе у особливостях самосприйняття. Зовнішнє (соціалізація особистості) неможливе без внутрішнього (рефлексія, самосприйняття, самосвідомість). Особливого значення внутрішнім умовам соціалізації надавав Г.С.Костюк, який вважав, що процес саморуху особистості спонукається суто внутрішніми умовами, внутрішнє середовище в подальшому стає провідним фактором розвитку особистості [97].

Найбільш диференційовано співвідношення зовнішнього та внутрішнього у процесі самосвідомості розкрито у науковому підході І.І.Чеснокової до процесу формування знань про себе [177]. Автор пропонує два рівні, на яких формуються знання про себе. На першому рівні співвідношення знань про себе здійснюється в межах порівняння «Я» та іншої людини. На думку І.І.Чеснокової, спочатку певна особистісна якість сприймається та аналізується в іншій людині, а вже потім переноситься на себе. Відповідно основними особистісними агентами виступають самосприйняття та самопостереження. На другому рівні співвідношення знань про себе здійснюється в процесі аутокомунікації, тобто в межах системи «Я та Я». Відповідно основними особистісними агентами виступають самоаналіз та самоусвідомлення.

І.С.Кон пропонує трьохкомпонентну структуру «Я-образу», яка включає когнітивний, афективний та поведінковий рівні [цит.за 123]. Самосприйняття, на думку автора, розташоване на першому, нижньому рівні.

Е.Дикстейн, у авторській концепції щодо зв'язку самовідношення з самосвідомістю, виділяє п'ять рівнів такого співвідношення [за 26]. Перший рівень він пов'язує з формуванням почуття автономності, здібності досліджувати оточення. На другому рівні виступає ступінь успішності у певних діях та порівнянні себе з іншими людьми. На третьому рівні цю функцію виконує ступінь досягнення «ідеалу Я». Четвертий відповідає мірі усвідомлення та прийняття кожного з аспектів власного існування. П'ятий рівень, за Е.Дикстейном, – це рух вперед, визнання відносності меж свого «Я». Будь-які зміни у самосприйнятті на цьому рівні дуже проблематичні.

Основним структурним поняттям роджеріанської теорії особистості є поняття «Я». За К.Роджерсом, індивід сприймає зовнішні об'єкти і свій внутрішній досвід та наділяє їх деякими значеннями. Загальна частина образів і значень складає феноменологічне поле індивіда. Ті частини феноменологічного поля, які людина називає «сам» (self), «мене» (me), або «Я» (I), складають «Я» (self), або «Я-концепція» (self-concept).

«Я» (self), за К.Роджерсом, є організованим і узгодженим паттерном сприйняття. Поняття «Я» позначає паттерн переживань, образів, які усвідомлюються людиною. Хоча «Я» (self) змінюється, вона завжди зберігає цю якість структурованості, цілісності, організованості [142].

Феномен взаємозв'язку внутрішнього і зовнішнього пояснює деякі викривлення самооцінки та самосприйняття у дітей, які виховуються у дитячих будинках, через феномен суспільної власності, що є дуже типовим для дітей інтернатних закладів [172]. Переживання дитиною власної індивідуальності, унікальності, яке є необхідним для нормального особистісного становлення, визначається наявністю у неї власності (своя кімната, свій стіл тощо), за яку вона відповідає та якою може розпоряджатися за власним бажанням. За М.В.Осоріною, наявність власності є зовнішнім

фактом, який підтверджує існування дитини і по-новому інтерпретує закон інтеріоризації психічних процесів Л.С.Виготського: спочатку щось виникає у зовнішньому житті дитини, а вже потім стає фактом її внутрішнього життя [127].

У зарубіжній психології аналогічний підхід був розроблений у дослідженнях М.Яромовиц [195]. Процес самосприйняття, який автор ототожнює з особистісною ідентичністю, це перш за все сукупність знань про себе, які витікають із порівняння себе з членами групи та складають набір рис (як підкреслює дослідник, ці риси є не просто характерними, а дуже специфічними для Я). Для емпіричного дослідження проблеми самосприйняття та соціальної ідентичності М.Яромовиц розробила оригінальний «Опитувальник соціальної перцепції», в основу створення якого була покладена гіпотеза, згідно з якою низький рівень відмінності Я від Ми співвідноситься з недостатньою здібністю усвідомлювати потреби, стани та цілі інших (Вони); та навпаки, здібність усвідомлювати потреби та цілі членів мікрогрупи передбачає наявність розвиненого вміння диференціювати себе від інших членів оточення. Авторське визначення особистісної ідентичності фактично співвідноситься з феноменом самосприйняття. Особистісна ідентичність – це набір характеристик, який уподібнює людину самій собі та відрізняє її від інших [195].

Саме цей напрямок розглядали В.В.Давидов, В.І.Слободчиков, Г.А.Цукерман, коли підкреслювали рефлексивну природу формування самосприйняття у молодшому підлітковому віці [71]. Вони підкреслювали, що рефлексія як універсальний спосіб побудови самосприйняття не обмежується тільки сферою цілеспрямованих самозмін [71, с.16]. Атомарні носії цього психологічного явища необхідно шукати у процесах комунікації та кооперації підлітка, у відносинах «значущий дорослий – соціальна задача – дитина».

Основними сферами існування самосприйняття автори виділяють:

1) мислення та діяльність (самосприйняття дитини формується в ситуаціях, які задаються дорослими);

2) комунікація, кооперація (може проявлятися у вигляді здібності ініціювати співробітництво);

3) самосвідомість (перехід дитини від однієї позиції до іншої, від невміння пізнати себе до вміння, як індивідуальна здібність до самозмін, до встановлення меж свого «Я») [71].

Окреме місце у низці досліджень самосприйняття та самооцінки підлітків займають роботи щодо специфіки розвитку цих феноменів в умовах відносної депривації (71, 94, 116 та інші). Традиційно самооцінку дітей, які виховуються в умовах депривації, оцінюють як низьку. Однак, у працях названих вище авторів зустрічаються факти досить неоднозначні:

- самосприйняття дітей, які виховуються в дитячих будинках, значно нижче, ніж у дітей в умовах сімейного виховання. Діагностована певна динаміка самосприйняття, яку пов'язують з трансформацією ціннісно-змістовної сфери у підлітковому віці: підвищення показників самосприйняття ближче до підліткового віку у закритих виховних закладах, що не характерно для дітей з родини;

- в дитячих будинках самосприйняття тісно пов'язане з емоційною включеністю у контакти з референтним оточенням (незважаючи на те, що за Н.К.Радіною, саме вихователі закладів закритого типу є носіями негативних сценаріїв для своїх вихованців) [140].

Особливого значення у процесі формування самосприйняття молодшого підлітка набуває саме особистість дорослого. Як підкреслюють автори, дорослий, що сприяє процесу формування особистості, є не байдужим, не нейтральним фактором. Рефлексивні механізми, які лежать в основі самосприйняття молодшого підлітка, В.В.Давидов та В.І.Слободчиков називають «вироснуванням», тим самим акцентуючи увагу на особливій ролі цього етапу онтогенезу та найближчого соціального оточення дитини у цих механізмах [71]. На їхній погляд, здібність рефлексувати за власною

ініціативою, без спонукань дорослого у цей період неможлива. На наш погляд, ця теза співпадає (та повинна використатися практиками) з результатами дослідження Б.А.Єремєєва щодо основного змісту суджень про людей у підлітків – особливо чутливими до емоційного сприйняття оточуючих є саме молодші підлітки. Оточуючі характеризуються ними як чесні, ввічливі, добрі [75].

Найважливішим соціальним середовищем, в якому розвивається процес самосприйняття дитини, є родина, яку С.І.Розум розглядає як певну соціальну підсистему, відношення між елементами якої так чи інакше структуровані [147]. Розвитку високої самооцінки та позитивного самосприйняття підлітка в родині сприяють: чіткий розподіл повноважень та відповідальності серед батьків; чіткі вимоги, норми життя; заохочення; відсутність конфліктів та тривалих проблемних ситуацій; емоційна підтримка з боку батьків.

Низька самооцінка та деформоване самосприйняття формуються під впливом психологічної залежності від дорослих у повсякденному житті; вимог слухняності, вміння підлаштовуватися під інших людей тощо.

Аналіз наукової літератури та власні лонгitudні спостереження дозволили нам припустити, що самосприйняття в молодшому підлітковому віці має певну структуру, яка включає в себе окремі самодостатні компоненти. Специфіка самосприйняття кожного підлітка залежить від різних поєднань даних компонент, домінування однієї над іншою.

Структура самосприйняття молодшого підлітка включає в себе:

1) когнітивну компоненту, яка включає в себе гностичну спрямованість особистості, загальну самооцінку або її абсолютний ціннісний статус. Специфіка даної компоненти полягає у її полярності, тобто низка знань про себе формується у дитини під впливом двох взаємопов'язаних різнополюсових феноменів – самооцінювання та рефлексії, коли особистісні надбання формуються під впливом самооцінювання окремих рис та оцінювання оточуючих людей, що є безпосередньою екстраполяцією чужих

особистісних рис на власну індивідуальність; когнітивна компонента передбачає не тільки виділення певних рис у самого себе, але й акцентування відповідних рис у оточуючих.

2) емоційну компоненту, яка включає в себе емоційну вираженість перцептивного боку спілкування, емоційно-агресивну та емоційно-психічну спрямованість. Емоційна компонента, на думку Л.І.Божович [30], є найважливішою, оскільки афективний бік самосприйняття є провідним стимулятором та мотиватором поведінки. Емоційна компонента фактично розкриває історію переживань під час становлення самосприйняття, формування й зміни цінностей, еволюцію внутрішнього світу дитини;

3) когнітивну компоненту, яка включає в себе нормативність поведінки, пугничну спрямованість або спрямованість на боротьбу та подолання перепон. Ця компонента виступає наслідком індивідуальних проявів двох попередніх компонент, своєрідним «продуктом діяльності» самосвідомості тощо.

Ми вважаємо, що на підставі виділеної структури самосприйняття може бути створена типологія підлітків та показана специфіка їхнього самосприйняття.

Таким чином, ми можемо зробити висновок, що самосприйняття є соціальним за своєю природою, складним за своєю структурою, онтогенетичним утворенням особистості молодшого підлітка. Воно являє собою форму відображення дитиною самої себе як особливого об'єкта пізнання і залежить від прийнятих цінностей, її особистісних змістів, міри її орієнтації на суспільно вироблені вимоги до поведінки й діяльності.

1.4. Структура та якісні характеристики індивідуальної соціальної ситуації розвитку молодшого підлітка

Необхідно підкреслити, що особливого значення соціальній ситуації, в якій відбувається процес соціалізації, надавали К.Левін та Д.Магнуссон.

Так, К.Левін виразив свою принципову точку зору на це явище, зазначивши, що індивідуальна ситуація розвитку повинна описуватися з позиції суб'єкта, а не спостерігача [цит. за 201].

Д.Магнуссон у своїй програмній статті «Необхідно: психологія ситуацій» неодноразово підкреслював, що вивчення розвитку особистості, розуміння й прогнозування її поведінки без урахування індивідуальної ситуації та її елементів неможливе взагалі [цит. за 201].

Диференціальний підхід до унікального та неповторного шляху індивідуальної соціалізації дозволяє нам уточнити поняття індивідуальної соціальної ситуації розвитку, яка не тільки характеризує вікові особливості соціального становлення й розвитку дитини. Індивідуальна соціальна ситуація розвитку (ІССР) – це характеростворюючі особливості переживання дитиною відношень зі «значущим іншим, зміст та способи прояву основного психологічного новоутворення підліткового віку – почуття дорослості. В індивідуальній соціальній ситуації розвитку відображені історія та актуальний стан відношень конкретного підлітка з оточуючими людьми та з самим собою [29, 57].

Індивідуальна соціальна ситуація розвитку (ІССР) – це особливий психологічний та соціальний простір дитини, в якому вона, по-перше пізнає себе як активного члена суспільства, набуває соціальних навичок та ролей, по-друге, пізнає соціум, сукупність соціальних очікувань та вимог, які до неї (дитини) висуваються.

На наш погляд, введення такої характеристики як індивідуальна соціальна ситуація розвитку дійсно пояснює індивідуальний, специфічний характер становлення дитини як соціальної істоти, яка розвивається у певній соціальній спільності та соціальному контексті. Тут фактично ми підходимо до проблеми інтеріоризації, яка займала центральне місце у працях Б.Г.Ананьєва [9], Л.С.Виготського [56], А.М.Леонт'єва[106] та ін.. Поняття інтеріоризації – конструкт перш за все теоретичний, покликаний пояснити походження та сутність соціальних механізмів психіки людини. Для нас

важливо, що інтеріоризація охоплює процес онтогенетичного розвитку; та водночас виступає його результатом. Інтеріоризація – це трансформація, впрошування «всередину» структур соціальної взаємодії.

Розуміння психологічного змісту індивідуальної соціальної ситуації розвитку дозволяє врахувати безмежну кількість соціальних факторів, які мають безпосереднє відношення до процесів соціалізації та ресоціалізації дитини, котра знаходиться у кризовому становищі.

І.О.Ніколаєва представляє індивідуальну соціальну ситуацію розвитку (ICCP) у вигляді трьох рівнів:

1. Персональний склад ICCP.

На цьому рівні йдеться про те, хто персонально представляє соціальне середовище у внутрішньому світі суб'єкта, які вікові, статеві, соціальні, професійні та інші категорії визначають ситуацію розвитку тощо

Вперше на перехід відношень у риси характеру було вказано А.Ф.Лазурським, а пізніше цей напрямок активно розроблявся В.М.М'ясищевим та Б.Г.Ананьєвим. На думку Б.Г.Ананьєва характеротворюючими в першу чергу є відношення з оточуючими людьми, тобто саме персональний склад є провідним у цьому процесі [9].

У це найбільш значуще коло («подійну малу групу» за А.А.Кроніком) входять як добре знайомі люди, так і спочатку незнайомі або малознайомі люди, але такі, що стали необхідними в актуальній життєвій ситуації. Стосовно особистості – суб'єкта життєдіяльності ці особи виступають помічниками або перешкодами у досягненні її життєвих цілей, зразками для наслідування, або, навпаки, тими, чиї помилки неможливо повторювати [цит.за 38]. Ці подійні групи не завжди передбачають безпосередні контакти, що зближує їх з референтними, еталонними для особистості.

Функції персонального складу індивідуальної соціальної ситуації в молодшому підлітковому віці дуже специфічні та важливі. Основне їхнє завдання – зробити здійсненою ту чи іншу подію у житті особистості,

засвідчити сам факт її існування, зробити його соціально та психологічно значущим у становленні життєвого шляху.

Дорослі та батьки як агенти соціалізації створюють на дитину такий вплив, який призводить до виникнення у суб'єктному просторі фундаментальних психологічних ефектів, які в свою чергу впливають в подальшому на весь процес соціалізації.

На думку Я.Л.Коломінського та С.С.Харіна одним з таких психологічних ефектів є формування у дитини суб'єктивної соціальності, почуття приналежності до оточуючого світу [91]. Розвиток суб'єктивної соціальності, на думку авторів, йде у двох основних напрямках: усвідомлення дитиною себе як суб'єкта діяльності та усвідомлення себе та іншого як якоїсь особливої єдиної спільноти, суб'єктів спільної діяльності. Основним індикатором розвиненої суб'єктивної соціальності є свідоме вживання дітьми сполучень «я-ти», «ми-вони».

Мати як провідний агент соціалізації формує у дитини емоційну прихильність до світу, а це психологічне явище, що формується при цьому, в подальшому визначає весь життєвий шлях особистості – це так звана прихильність дитини до матері. Теорія прихильності дуже поширена у зарубіжній психології [189; 191]. Через цей феномен розкривається еволюція різних стратегій поведінки, а поведінка матері описується як побудова та зміна зони найближчого розвитку. Зарубіжні автори розширили межі цього поняття та підкреслили фактичний зв'язок між якістю прихильності у дитинстві та подальшими успіхами людини у спілкуванні, сімейному житті, кар'єрі [189; 191]. Але якщо Дж.Боулбі в центр дослідження ставить взаємовідношення матері та дитини [189], то П.Критенден висуває на перший план ефективність їхньої взаємодії [191]. Згідно наукової позиції П.Критенден, інші люди (зокрема батьки) є джерелом інформації, зовнішнім середовищем, до якої дитина пристосовується, її основне завдання – сформувати ефективну стратегію пристосовування, інтегрувати отриману інформацію та використати її у поведінці. В теорії Дж.Боулбі прихильність –

це в першу чергу ставлення до себе та оточуючих, яке надає (або не надає) почуття захищеності та безпеки.

Батько як агент соціалізації дитини, за Й.Лангмейєром та З.Матейчком, надає дитині приклад соціалізованої поведінки, виступає джерелом впевненості та авторитету, дисципліни тощо. С.І.Розум вплив батька та розвиток індивідуальної соціальної ситуації дитини поділяє на два різновиди – безпосередній та опосередкований. При безпосередній взаємодії дитини з батьком суттєву роль відіграють його особистісні якості, інтелект, спосіб проведення вільного часу, захоплення, зацікавленість дітьми та якість спільної з ними діяльності. Опосередкований вплив визначається соціальним статусом батька, його матеріальними прибутками, участю у суспільному житті [147].

Інтелект батька та його особистісні риси визначають стиль впливу на дитину – авторитетний, авторитарний або демократичний. Особливого значення у процесі соціалізації дитини набуває тип акцентуації характеру батька. Наприклад, чоловіки збудливого типу характеру, схильні до домінування, в соціальних ситуаціях будуть проявляти нетерплячість, в конфліктах демонструвати агресію, це буде проявлятися в тому числі і у стосунках з дитиною, та, по-перше, демонструвати певні зразки поведінки, по-друге, формувати агресивність (особливо у хлопчиків) та низьку самооцінку. Чоловіки психастеничного типу, схильні до сумнівів, розмірковувань, забобонів та фобій, власною поведінкою можуть навіювати дитині страх перед відповідальними подіями та світом взагалі, формувати невпевненість у собі та нестійку самооцінку тощо [147].

В персональному складі індивідуальної соціальної ситуації підлітків особливе місце займають однолітки. Як агенти соціалізації в цей період вони є найбільш впливовими. Переоцінити цей вплив не можливо. За Д.Куном перебування у групі повністю задовільняє потребу у соціальному порівнянні порівняння власних дій, почуттів, поглядів або здібностей з діями, почуттями, поглядами або здібностями інших людей), коли немає

об'єктивних стандартів, підлітки використовують інших людей (найчастіше однолітків) як зразків для оцінювання цих сторін власної особистості.

В діяльності спілкування з однолітками формується суб'єктивна картина світу, спостереження за дітьми в типових ситуаціях суб'єктно-об'єктної та суб'єктно-суб'єктної взаємодії, підлітки набувають можливості формування низки особистісних рис.

За А.О.Реаном, спілкування у підлітковому періоді формується на підставі двох суперечливих потреб: приватизації (уособлення) та афіліації, тобто потреб у приналежності, включеності до якоїсь групи або спільноти [145].

Уособлення найчастіше проявляється в емансипації від вимог дорослих та батьків, але діє і у відношеннях з однолітками, посилюється потреба не тільки в соціальній, але й у просторовій, територіальній автономії, недоторканість свого власного простору та майна [145].

Напружена потреба у афіліації має виражені гендерні відмінності, особливо вона проявляється у хлопчиків, набуває форм непереборної потреби бути у будь-якій компанії. Але мотивація такого перебування у різних дітей диференційована. Одні шукають у стихійно-груповому спілкуванні підкріплення власної самоповаги, визнання власної людської цінності, інші – почуття емоційної приналежності, єдності з групою, треті задовільняють комунікативні та інформаційні недоліки тощо.

Вже з молодшого підліткового віку дівчата тяжіють до інтенсивного спілкування, а хлопчики – до екстенсивного; хлопці перебувають у групах, а дівчата – по двоє-трьох. Діади-тріади дівчат є більш закритими для сторонніх, але більш пов'язані з батьківською сім'єю, угруповання хлопців мають чітку систему лідерства, ієрархічний порядок, більш автономні від дорослих [145].

У сучасній психології найчастіше йдеться про форми участі іншої людини у внутрішньому світі дитини. На нашу думку, продуктивним у цьому напрямку є погляд А.У.Хараша на принципову різницю між інтрасуб'єктивним та інтерсуб'єктивним поглядами на проблему соціального розвитку. Основна

різниця між цими підходами, на думку автора, полягає не в тому, яким способом розподілені ролі «суб'єкта» та «об'єкта» між «я» та «іншим», а перш за все, в тому, у якій мірі ми можемо продіагностувати діапазон психологічних змін у психіці дитини [171].

Відносно специфіки віку, для характеристики персонального складу індивідуальної соціальної ситуації розвитку важливим є вектор «конкретний – абстрактний» («реальний – ідеальний»). На думку А.У.Хараша, поки «інший» є абстрактним, «ідеальним», поки він існує в уявленні, він не може бути для дитини, для її мисленнєвих маніпуляцій нічим іншим, як об'єктом. Тільки поряд з реальним оточенням дитина отримує можливість виходу із моносуб'єктного стану [171]. А.А.Ухтомський бачив цей вихід у зміні домінанти – у переході «я» від «домінанти на себе» до «домінанти на іншому», коли поставивши «центр тяжіння» поза себе, «на іншому», людина вперше відкриває людей крім себе самої [166]. Відкриття «іншої людини – це усвідомлення неповторності її життя.

Ми не згодні з А.У.Харашем, який стверджує, що реальний «інший» має значення для формування «я» не внаслідок власного оцінно-рольового статусу, а внаслідок власного реального буття, певної соціальної фацилітації. Референтність соціального оточення має велике значення не тільки для усвідомлення вчинків підлітка, але й для цілеспрямованого формування або корекції його психіки. Тому персональний склад індивідуальної соціальної ситуації розвитку є важливим критерієм соціалізації молодших підлітків.

Таким чином, в якості персонального складу індивідуальної соціальної ситуації підлітків виступають символічні фігури дорослих, які сприяють формуванню у дитини почуття приналежності до соціального світу; батьків (роль матері відрізняється від ролі батька в процесі соціалізації дитини); та однолітків, які сприяють більш повному та адекватному формуванню Я-образу підлітка, його самооцінки та визначення себе як особистості.

2. Структура емоційно-комунікативних відношень суб'єкта у ІССР

Цей компонент індивідуальної соціальної ситуації розвитку покликаний відповісти на важливі питання онтогенезу: до яких якостей іншої людини, до яких аспектів взаємовідносин з людьми дитина найбільш чутлива, що викликає її позитивний відгук та що відвертає тощо.

На взаємозв'язок між інформацією про людей та міжособистісні відношення; комунікацією та саморегуляцією вчинків людини в процесі індивідуальної соціальної ситуації; перетворення внутрішнього світу особистості вказував Б.Г.Ананьєв [9]. У психологічній літературі є й інші дані про існування взаємозв'язків та взаємозалежності між тим, як людина сприймає та оцінює інших людей, та характером її поведінки відносно цих людей [28]. У молодших підлітків вперше проявляються якісні зміни у відношеннях з дорослими людьми. За даними В.Д.Сайко, в цей період підвищується значущість громадської думки, відношення оточуючих, підлітки прагнуть сформуванню в собі такі риси, які дозволяли б їм добиватися успіхів у діяльності та покращати взаємовідношення з іншими людьми. Для молодших підлітків є дуже важливим, як вони виглядають в очах оточуючих, як дорослі ставляться до їхніх справ та вчинків [153].

Молодші підлітки прагнуть визначити своє місце у житті, активно шукають ідеал. Саме в цьому й полягає одна з причин їхньої підвищеної зацікавленості внутрішнім світом та переживаннями інших людей як одним із джерел розміркувань про дорослих людей, про якості особистості, про їхнє ставлення до обов'язків, про взаємини з іншими людьми тощо [153].

Досить часто в психології вживається поняття «значущість інших людей для особистості». У емоційному переживанні суб'єктивної значущості іншої людини відображується факт її об'єктивного впливу на особистість, на динаміку її внутрішнього світу, окремих подій її життя та життєвий шлях в цілому. Суб'єктивна значущість іншої людини – це перш за все цілісне переживання особистістю системи характеростворюючих зв'язків, які функціонують у процесі спілкування з цією людиною [102].

На підставі переживання людиною зв'язку подій її життя з життям інших людей, виникає значуще відношення до цих «інших» у масштабі всього онтогенезу. В цьому випадку інша людина переживається підлітком не тільки ситуативно, але й життєво-значуще.

Дослідження С.В.Кондратьєвої та П.Р.Галузо показало, що в процесі виділення значущих рис оточуючих підлітки диференціюються на дві групи – «суб'єктного» та «об'єктного» типів розуміння оточуючих. Дітям з «суб'єктним» типом розуміння властиве виділення у оточуючих перш за все позитивних рис; у них виражений емоційний компонент розуміння, спостерігається проявлення інтересу не тільки до професійних рис, але й до внутрішнього, інтимного боку особистості. В описах оточуючих проявляється критерій «ми-ставлення». В характеристиках «об'єктного» типу інша людина представлена скоріше як суб'єкт певної діяльності і менше за все як особистість, емоційний компонент розуміння виражений слабо, часто підкреслюються негативні риси іншої людини, «ми-ставлення» не проявляється.

В контексті емоційно-комунікативних відношень суб'єкта деякі дослідники вживають термін «підтвердження», тобто усвідомлення реальності власного «я» з боку іншої людини, через спілкування з нею, через наявність певних ознак уваги, комунікативних ритуалів, які не тільки емоційно забарвлюють індивідуальну соціальну ситуацію розвитку, але й ставлять перед суб'єктом задачі запом'ятовування, узнавання, оперативного реагування, об'єктивно служать перевіркою рівня психічної мобілізації індивіда відносно окремих осіб та соціальних груп [201].

Сучасні дослідження в межах психодинамічного напрямку аналізують не процес реальної міжособистісної взаємодії, а його інтрапсихічну динаміку. Згідно з онтогенетичними уявленнями в межах цього напрямку, емпатичні, люблячі батьки переживаються на певній стадії розвитку дитини як інтеріоризовані, функціонально визначені частини її «Я». Процес індивідуалізації дитини від батьків у цьому випадку результує в здоровий

нарцисизм “Я”, психічні структури якого представлені інтерналізованими аспектами значущих інших.

Саме вони забезпечують емоційне самоприйняття і впевненість у собі. Батьківська неприязнь або умовне прийняття, навпаки, сприяють розвитку реально ослабленого й безпорадного “Я”, що переходить під маскою нереалістичного грандіозного “Я”, що демонструється.

3. Структура ціннісних відносин суб'єкта у ІССР

У цей рівень входять:

- самооцінка;
- ціннісний статус відносно інших.

У будь-якому віці самооцінка передбачає наявність критичної позиції суб'єкта відносно себе та оцінку ним своїх можливостей. Характерний для людини паттерн оцінок власних якостей виступає як важливий регулятивний фактор, психологічний механізм саморегуляції. За В.Ф.Сафіним, регулятором поведінки та самостійним компонентом індивідуальної соціальної ситуації самооцінювання стає з того моменту, коли в ході взаємодії суб'єкта з соціальним середовищем оцінка набуває значення та функції діяльності [154].

Одним з найважливіших наслідків соціалізації підлітка є формування здібності ставитися до себе як до об'єкта дій та діяльності (за С.І.Розумом) [147]. У перехідний період порівняння особливостей власного тіла з загальноприйнятими еталонами можуть спонукати підлітка до активності. Ставлення до себе як до об'єкта приводить підлітка до усвідомлення того, що він може бути або є об'єктом дій інших людей та відповідним чином організувати відповідні дії.

Самооцінка завжди відображує активність особистості, є показником певного рівня її психічного розвитку. У зв'язку з цим виникає потреба вивчення індивідуальної соціальної ситуації через самооцінку особистості. Саме в процесі діяльності, спілкування, порівняння виникає необхідність оцінювати образ самого себе. Самооцінка формує та корегує індивідуальну

соціальну ситуацію, при завищеній самооцінці проявляються самовпевненість, егоїзм, при заниженій – невпевненість, пасивність тощо [104].

В молодшому підлітковому віці виникають нові та більш складні форми самосвідомості, які підготовлюються всім попереднім ходом психічного розвитку дитини, складаються відносно стійкі якості особистості, які й починають визначати поведінки, діяльність, характер взаємовідношень з оточуючими. У зв'язку з цим виникає потреба у пізнанні самого себе, у виділенні власного «Я», у прагненні знайти та зайняти своє місце в групі. Саме в цей період на індивідуальну соціальну ситуацію впливає спроби підлітків пізнати себе, порівняти себе з однолітками, надати оцінку собі та своїй особистості. Звідси й підвищена роль ціннісних орієнтацій молодших підлітків.

В.Д.Сайко відзначає, що молодші підлітки не тільки раніше, ніж себе, починають оцінювати оточуючих, але й дають оцінку більш критичну, жорстку, емоційнішу, ніж самооцінювання [153]. Автор підкреслює, що частіше оцінювання відбувається за окремими діями, вчинками або за окремими якостями та переноситься на особистість в цілому. Більше того, часто молодші підлітки оцінюють вчинки безвідносно до того, заради чого ці вчинки були скоєні, на що спрямовані, невміло узагальнюючи вади дорослих, виносять незрілі висновки та судження.

С.Л.Рубінштейн, О.М.Леонтьєв та інші підкреслювали тісний зв'язок ціннісних орієнтацій з духовними потребами і перш за все, з соціогенними потребами ; М.Рокич визначав їх як різновид уявлень, думок та переконань. Але головним у цих визначеннях є те, що цінності – це соціально обумовлений суб'єктивний феномен, в переживанні якого суб'єктом подана значущість чогось (об'єкта) в життєдіяльності. Тобто цінність має багато спільного з поняттям особистісного змісту та виступає в якості засобу соціалізації та онтогенетичного формування індивідуальної соціальної ситуації. На першому етапі, в ранньому дитинстві, цінності діють на

несвідомому рівні, виступають як обмеження природної потребної сфери та сприяють формуванню системи мотивації. На другому етапі соціалізації засвоєні цінності переживаються у формі емоцій, соціалізованих почуттів, та вже самі по собі стають детермінантою індивідуальної поведінки, діють через вільний вибір суб'єкта [162].

Поведінку або відношення, яке заперечує деякий аспект “Я”, К. Роджерс називає умовою цінності. Умова цінності означає, що діти отримують заохочення й любов батьків за поведінку, якої від них чекають. Умова цінності спричиняє шкоду розвитку особистості дитини, її уявленням про себе, оскільки дитина починає оцінювати себе тільки з точки зору тих дій, думок, почуттів, які отримують схвалення і підтримку оточуючих, тобто орієнтується на чужі стандарти, а не на свої власні.

Особливу увагу К. Роджерс приділяє тому, як оцінка індивіда іншими людьми впливає на розвиток позитивної або негативної Я-концепції. В якості умов, важливих для розвитку Я-концепції, виділяються потреба в позитивній увазі, умови цінності і безумовне прийняття.

Потреба в позитивній увазі полягає в необхідності бути любимим і прийнятим іншими. Якщо діти, відчуваючи потребу в любові й схваленні, діють проти власних інтересів, це може приводити їх до уявлення про себе, як про створених для того, щоб задовольняти інших людей. У тому випадку, якщо дитина завжди відчуває себе прийнятою, навіть якщо якісь дії їй забороняються, вона не відчуває спонукання відторгати від себе непривабливі частини свого “Я”.

Основою розвитку особистості, здатної до актуалізації, вважається безумовне прийняття, яке передбачає, що людину приймають і поважають за те, яка вона є, без будь-яких застережень. При цьому батьки можуть виражати дитині своє несхвалення за певні вчинки на фоні загальної любові й поваги до її почуттів. За таких умов виховання у дитини виникає безумовне прийняття себе, що дозволяє розвивати свої власні цінності і будувати

поведінку відповідно до своїх реальних переживань, незалежно від оцінок інших.

Висновки до першого розділу:

1. Соціалізація – це процес, за допомогою якого індивід набуває знання, цінності, соціальні навички та соціальну чутливість, котрі дозволяють йому інтегруватися у суспільство та вести себе там адаптивно. Соціалізація молодших підлітків має свою вікову специфіку, що пов'язано не тільки зі складністю та багатогранністю самого процесу входження дитини у соціум, але й з тим, що він, з одного боку, формується під контролем дорослого, а з іншого, стихійно складається під час взаємин з однолітками. У засвоєнні соціальної сутності людини полягає головний смисл соціального розвитку дитини – від самосприйняття, рефлексії, самооцінки, самоствердження до самосвідомості, соціальної відповідальності, інтеріоризованих соціальних мотивів, потреб у самореалізації своїх можливостей, суб'єктивного усвідомлення себе громадянином.

2. Самосприйняття розглядається нами як основа формування позиції молодшого підлітка, без якої подальший процес соціалізації та адаптації утруднюється, а інколи стає неможливим. Ми розуміємо самосприйняття не тільки як процес орієнтування людини у власному внутрішньому світі, але й як наслідок розуміння, оцінювання та порівняння себе з іншими, що набирає не тільки вигляду певної самооцінки, Я-образу людини, але й специфіки соціалізації суб'єкта. Самосприйняття є соціальним за своєю природою, складним за своєю структурою, онтогенетичним утворенням особистості молодшого підлітка. Воно являє собою форму відображення дитиною самої себе як особливого об'єкта пізнання і залежить від прийнятих цінностей, її особистісних змістів, міри її орієнтації на суспільно вироблені вимоги до поведінки й діяльності.

3. Специфіка самосприйняття молодшого підлітка залежить від поєднання трьох основних системостворюючих компонент, завдяки чому

формується унікальна та неповторна картина внутрішнього світу дитини. Структура самосприйняття молодшого підлітка включає в себе: 1) когнітивну компоненту, яка включає в себе гностичну спрямованість особистості, загальну самооцінку або її абсолютний ціннісний статус; 2) емоційну компоненту, яка включає в себе емоційну вираженість перцептивного боку спілкування, емоційно-агресивну та емоційно-психічну спрямованість; 3) конотивну компоненту, яка включає в себе нормативність поведінки, пугничну спрямованість або готовність до дій по відношенню до об'єкта.

4. Індивідуальна соціальна ситуація розвитку – це система характеростворюючих особливостей переживання дитиною відношень зі «значущим іншим», в якій відображається історія та актуальний стан відношень конкретного підлітка з оточуючими людьми та з самим собою. Індивідуальна соціальна ситуація розвитку – це особливий психологічний та соціальний простір дитини, в якому вона, по-перше, пізнає себе як активного члена суспільства, набуває соціальних навичок та ролей, по-друге, пізнає соціум, сукупність соціальних очікувань та вимог, які до неї (дитини) пред'являються. В молодшому підлітковому віці індивідуальна соціальна ситуація розвитку представлена у вигляді трьох підструктур: її персонального складу; емоційно-комунікативних та ціннісних відношень суб'єкта.

Основні положення першого розділу відображені у наступних публікаціях:

1. Ван Джун. Особливості соціалізації молодшого підлітка /Ван Джун //Теоретичні та практичні проблеми розвитку та реалізації потенціалу особистості. Матеріали Всеукраїнської конференції молодих науковців «Розквітання», Одеса, 26 квітня 2008. – С. 24-26.

2. Ван Джун. Соціалізація як психологічне підґрунтя самосприйняття сучасного підлітка /Будіянський М.Ф., Ван Джун // Науковий вісник ПДПУ ім. К.Д. Ушинського. – 2008. – № 1–2. – С. 191-195. Ван Джун.

3. Самосприйняття як онтогенетична основа Я-образу /Ван Джун // Науковий вісник ПДПУ ім. К.Д. Ушинського. – 2008. – № 8–9. – С. 206-212.

РОЗДІЛ 2

ЕТАПИ ТА МЕТОДИ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ САМОСПРИЙНЯТТЯ Й ОСОБЛИВОСТЕЙ СОЦІАЛІЗАЦІЇ МОЛОДШИХ ПІДЛІТКІВ

2.1. Організація й етапи емпіричного дослідження

При організації дослідження ми виходили з загальноприйнятих (класичних) процедур та основних методичних положень щодо психологічного дослідження [12, 39, 40, 63 та інші].

Так, при відборі діагностичних підходів щодо отримання точної і достовірної інформації щодо предмету дослідження ми зупинилися на таких двох: суб'єктивному і проєктивному [12, 41, 42 та інші].

Нагадаємо, що при суб'єктивному підході діагностика здійснюється на основі відомостей, які респонденти надають про себе, наприклад, самоопишу особливостей особистості, поведінки в тих чи інших ситуаціях тощо. Вибір даного підходу обумовлений тим, що у психодіагностиці він представлений численними опитувальниками, анкетами та іншими методиками, які є різновидами стандартизованого самозвіту особистості (підліток сам повідомляє інформацію про себе за пропозицією, яка представлена формою методики) [12, 42]. Результати, які отримуються після такого стандартизованого самозвіту, можна легко внести до комп'ютерної бази даних, залучити процедуру статистичної обробки, забезпечивши тим самим достовірність та надійність отриманої інформації.

Проєктивний підхід дозволяє проводити діагностику на основі аналізу особливостей взаємодії зовнішньо нейтральних і невизначених стимулів, задумуваних і пред'явлених таким чином, щоб респондент міг спроектувати на них свої індивідуальні властивості, устремління, побоювання і очікування. В даний час проєкція розглядається деякими психологами-практиками як загальний механізм сприйняття особистості [40, 41, 96 та інші].

Застосування даного підходу, по-перше, дозволяє нівелювати вплив дослідника-психолога на процедуру опитування, по-друге, порівняти і уточнити результати, одержані за допомогою самооціночних методик, по-третє, одержати важливий матеріал для якісного і змістовного аналізу особливостей рефлексивних проявів у сфери самосвідомості підлітка.

Вибір діагностичних підходів зумовив і відбір конкретних психодіагностичних засобів, які презентовані і детальніше описані в наступному параграфі (див. параграф 2.2).

Психодіагностичний процес дослідження включив три етапи: *підготовчий, діагностичний і аналітико-інтерпретаційний*.

Основним завданням *підготовчого етапу* стали відбір експериментальних баз для емпіричного дослідження, обґрунтування вибірки досліджуваних, відбір адекватних та надійних методик вимірювання.

В якості експериментальних баз емпіричного дослідження виступили: школа-інтернат № 2, загальноосвітні школи № 105, 107 міста Одеси.

До загальної вибірки увійшли діти у віці 10, 11 і 12 років в кількості 446 осіб, з них: 217 підлітків жіночої статі, 229 – чоловічої статі. Склад дослідницької вибірки представлений 300 підлітками – до 100 підлітків в кожній віковій групі, що вивчається. До групи підлітків 10 років увійшло 48 дівчаток і 52 хлопчики, в групу підлітків 11 років – 50 дівчаток і 50 хлопчиків, в групу підлітків 12 років – 49 дівчаток і 51 хлопчик. Для психометричної перевірки на тест-ретестову надійність модифікованого нами варіанту методики В.В.Століна, С.Р.Пантелєєва «Самовідношення» було залучено 146 підлітків, з них: 70 дівчаток і 76 хлопчиків – представників досліджуваних вікових груп.

Для обґрунтування основної дослідницької вибірки послужили як аналіз досліджень за даною проблематикою, так і власні міркування.

Аналіз психологічної літератури показав, що перехід від молодшого шкільного до молодшого підліткового періоду все ще залишається поза зоною широких наукових інтересів дослідників, не виділяється як

самостійний, а традиційно розглядається як латентний, такий, що знаходиться між двома кризами - 6 і 13 років [140, 141, 149 та інші]. Вибрані вікові межі 10,11 і 12 років є перехідними від молодшого шкільного віку до пубертату: формально 10-річна дитина є молодшим школярем, але за психофізіологічними показниками вже починається статеве дозрівання, а 11-12 літня дитина – молодшим підлітком, де статеве дозрівання набирає силу. Серед традиційних суб'єктних новоутворень віку, як основне, яке вперше виявляється саме на межі молодшого шкільного і молодшого підліткового віку, В.О.Татенко вважає психологічну здатність дитини до підпорядкованої вимогам реальності довільної актуалізації свого психічного досвіду (активності уяви, самосвідомості, самосприйняття) [163].

Таким чином, отримані результати на малодослідженій віковій вибірці дозволять нам виявити і вивчити не тільки загальні психологічні закономірності, але й індивідуально-типові відмінності в самосприйнятті дітей різного віку на даному етапі онтогенезу.

У психодіагностичний комплекс відібрані такі самооціночні методики: «Індивідуальна соціальна ситуація розвитку», яка розроблена І.О.Ніколаєвою, тест-опитувальник «Самовідношення», розроблений В.В.Століним та С.Р.Пантелеєвим і нами модифікований, методика «Шмішека опитувальник», розроблений Х.Шмішеком і проєктивна методика - «Автопортрет», розроблена О.С.Романовою і С.Ф.Потьомкіною. Крім цих основних методик дослідження, нами були відібрані також допоміжні методи – спостереження, бесіда.

Для математико-статистичної обробки отриманих результатів дослідження ми відібрали комплекс статистичних методів, який включив: кореляційний аналіз за Спірменом (для з'ясування зв'язків між аналізованими показниками досліджуваних явищ), метод знаходження нормативного показника PR (процентіль) (для встановлення статистичних норм первинних даних за методиками у досліджуваних вікових групах), метод знаходження довірчої вірогідності t-критерій Стюдента (для

встановлення схожості або відмінностей між віковими групами за досліджуваними показниками). Для статистичної обробки даних використана комп'ютерна програма SPSS v11.5 for Windows.

Діагностичний етап дослідження. Основним завданням даного етапу став збір емпіричних даних. У дослідженні нами було заплановано провести два психодіагностичні зрізи (інтервал між зрізами склав 12 місяців). Перший зріз був проведений у лютому 2007 року, другий – у лютому 2008 року. Крім цього для перевірки модифікованого варіанту тест-опитувальника «Самовідношення» В.В.Століна, С.Р.Пантелєєва на ретестову надійність було відібрано 146 підлітків за всіма психодіагностичними критеріями що висуваються до вибірки стандартизації [12, 39, 42]. Перевірка на ретестову надійність модифікованого варіанту тест-опитувальника «Самовідношення» проводилася з жовтня 2006 року до січня 2007 року.

Для участі у констатуючому експерименті (перший діагностичний зріз) було залучено 300 підлітків (основна дослідницька вибірка). Склад та об'єм обраної вибірки дозволив фіксувати показники сформованості компонент самосприйняття, індивідуально-типологічних і соціальних особливостей підлітків. Для участі у контрольному експерименті (другий діагностичний зріз) був залучений той самий кількісний і якісний склад основної дослідницької вибірки підлітків для з'ясування зрушень (змін) у період 12 місяців за показниками, що вивчаються.

Аналітико-інтерпретаційний етап дослідження. Основним завданням даного етапу стали математико-статистична та психологічна інтерпретація діагностичних результатів. Отримані результати двох зрізів були піддані первинній (математичній), а потім вторинній (статистичній) обробці. На даному етапі був проведений кореляційний аналіз, на основі одержаних матриць кореляцій за всім масивом емпіричних даних здійснено опис виявлених кореляційних плеяд, встановлено напрями і тіснота кореляційних зв'язків між досліджуваними показниками в трьох вікових групах підлітків. Для якісного аналізу підготовлені та проаналізовані матриці результатів двох

зрізів у трьох вікових групах (окремо 10 - 11 - 12 літніх дітей), в залежності від комбінації домінування компонент самосприйняття (типу самосприйняття), від вікових особливостей індивідуальної соціальної ситуації розвитку підлітків, індивідуально-типологічних особливостей підлітків. Для спрощення сприйняття масиву статистичних даних аналізований матеріал представлено у рисунках, графіках (профілів) та таблицях. Крім цього на даному етапі отримані нами емпіричні дані були зіставлені з даними інших дослідників, сформульовані часткові і загальні висновки емпіричного дослідження, підготовлені та надруковані статті за основними результатами дослідження.

2.2. Методи та методики діагностики самосприйняття й особливостей соціалізації підлітків

Перед тим як приступити до надання основної психодіагностичної характеристики кожній методиці що увійшла до методичного комплексу, необхідно сказати, що крім основних двох підходів (суб'єктивного і проєктивного), описаних нами у параграфі 2.1. при відборі методів і методик ми ґрунтувалися на змісті предмету, меті та завданнях нашого емпіричного дослідження.

Так, для дослідження психологічних особливостей самосприйняття (пошуку його типології та компонентного складу) в молодшому підлітковому віці нами були залучені такі самооціночні методики: «Індивідуальна соціальна ситуація розвитку» (ІССР), автор І.А. Ніколаєва, модифікований нами варіант методики «Самовідношення», автори В.В.Столін, С.Р.Пантелєєв і проєктивна методика: «Автопортрет», автори О.С.Романова, С.Ф.Потьомкіна. Для з'ясування участі самосприйняття в процесі соціалізації молодшого підлітка також залучена методика І.О. Ніколаєвої «Індивідуальна соціальна ситуація розвитку» (ІССР). Для дослідження індивідуально-типологічних особливостей молодших підлітків нами застосована методика «Опитувальник Шмішека», автор Х.Шмішек.

Методика «Індивідуальна соціальна ситуація розвитку» (ІССР) розроблена І.О. Ніколаєвою [119]. Методика дозволяє в одній діагностичній процедурі розкрити індивідуальну соціальну ситуацію розвитку (ІССР) у вигляді трьох рівнів:

1. Персональний склад ІССР. Основний показник – соціальна спрямованість. Він містить в собі дані про соціальний склад значущих персонажів в індивідуальній соціальній ситуації розвитку для підлітка і представлений наступними категоріями: вік – старший за респондента (ВС), не старший за респондента (ВНС); стать: чоловіча (М) - жіноча (Ж); родичі, включаючи членів сім'ї (Род); однолітки (Одн); «зірки» (Зір) - відомі історичні герої, діячі мистецтва, культури, політики, спорту; кіногерої (Кін); літературні герої (Літ); вчителі (Вч); інші знайомі (Інш).

2. Структура емоційно-комунікативних відносин підлітка в ІССР. Основний показник – емоційно-комунікативна спрямованість у відносинах «Я-інші» або спектр якостей і відносин, що усвідомлюються підлітком в спілкуванні і взаєминах. Класифікується за наступними психологічними ознаками (кожній ознаці відповідає знакова аббревіатура): ЕМ – емоційна вираженість перцептивної сторони спілкування; ЕМА – емоційно-агресивна спрямованість; Рs – емоційно-психічна спрямованість; N – нормативність поведінки; ND – поведінка з елементами делінквентності; ЕМ – етико-моральна спрямованість, нормативність відносин; FE – фізична і естетична спрямованість; G – гностична спрямованість; D – недиференційована відповідь; P – практична спрямованість; R – романтична спрямованість; Рg – пугнічеська спрямованість; К – комічна спрямованість.

3. Структура ціннісних відносин підлітка в ІССР. Основні показники - самооцінка або абсолютний ціннісний статус «Я» (АЦС); відносний ціннісний статус «Я» (ОЦС), представлений трьома показниками «вище Я» (В), «нижче Я» (Н), «рівне Я» (Р) і нарешті ціннісний баланс загальний (ЦБО), представлений показниками ВС – статусні оцінки вище за середину і НС – статусні оцінки нижче за середину.

Залучаючи дану методику до нашого дослідження ми сподівалися на широке її використання, тобто, що вона дозволить нам застосувати її не тільки з однією метою – для діагностики індивідуальних особливостей соціалізації в молодшому підлітковому віці, але і з іншого – діагностувати деякі структурні компоненти, що входять до складу самосприйняття (компонента: когнітивна, емоційна, конативна) підлітка. Когнітивна компонента самосприйняття підлітка може включати такі показники методики ІССР: – самооцінка або абсолютний ціннісний статус «Я» (АЦС). Конативна компонента самосприйняття включає показники нормативності поведінки (N) і пугнічної спрямованості (Pg).

Також результати, які ми можемо отримати за допомогою даної методики, нададуть можливість з'ясувати вірогідність зв'язків між показниками індивідуальної соціальної ситуації розвитку підлітків і їх особливостей у самосприйнятті та індивідуально-типологічних характеристиках на різних вікових етапах онтогенезу.

Тест-опитувальник «Самовідношення», розроблений В.В.Століним і С.Р.Пантелєєвим, є багатовимірним психодіагностичним інструментом [29, 69]. Тест-опитувальник дозволяє виявити три рівні самовідношення за ступенем узагальненості: глобальне, диференційоване (за самоповагою, аутосимпатією, самоінтересом і очікуванням позитивного ставлення до себе), рівень конкретних дій (готовність до них) у відношенні до свого «Я».

Опитувальник включає наступні базові шкали: S- вимірює інтегральне відчуття «за і проти» власного «Я» випробовуваного; I - самоповага, II- аутосимпатія, III - очікування позитивного відношення від інших, IV - самоінтерес, і 1-7 - диференційовані шкали, спрямовані на вимірювання вираженості установки на ті або інші внутрішні дії на адресу «Я» випробовуваного.

Модифікація даного тест-опитувальника, проведена нами, складалася з редакції 57 стверджень, які були запропоновані авторами для дорослої популяції. Редакція потребувала корекції або нового формулювання

ствердження, при цьому ми намагалися адаптувати його таким чином щоб зміст був зрозумілий молодшим підліткам. Проведена редакція стверджень опитувальника не поміняла структури методики як за змістом, так і за статистичними методами обробки. Модифікований варіант тексту методики представлено у додатку Б.

Як відомо, у психодіагностиці, за А.Анастасі, тест вважається тоді вірогідним і надійним коли він при повторному проведенні показує ті ж самі результати, що і при першому проведенні [12]. Тому, щоб упевнитися в цьому, ми провели дві процедури діагностування модифікованого нами варіанту тесту-опитувальника. Перша діагностична процедура проводилася з підлітками обох статей у віці 10, 11 і 12 років у жовтні 2006 року, друга – через три місяці з тими ж підлітками у січні 2007 року. Нагадаємо, що кількість підлітків складало 146 осіб, дослідження проводилося на базі ЗОШ №107 м. Одеси.

Для перевірки результатів тест-ретесту ми застосували кореляційний аналіз, отримана матриця коефіцієнтів кореляцій представлена в таблиці 2.1

Як бачимо з таблиці всі значення коефіцієнтів кореляцій між показниками першого та другого опитування за даною методикою демонструють тісні позитивні кореляційні зв'язки на $p < 0,01$ рівні значущості. Таким чином, можна наголосити, що отримані результати та критичні значення коефіцієнтів кореляції засвідчують ретестову надійність кожного з показників шкал модифікованого віріанту тест-опитувальника «Самовідношення».

Залучаючи тест-опитувальник «Самовідношення» у діагностичний комплекс і модифікуючи його базові та диференційовані шкали під вікові групи підлітків, які нами досліджуються ми сподівалися, що отримані за його допомогою результати зможуть надати нам інформацію про емоційну компоненту у структурі самосприйняття, такою інформаційною складовою може виступати показник інтегрального самовідношення S (емоційно-оціночна реакція на знання про себе, пізнання себе через порівняння «Я і Я»).

Значимі коефіцієнти кореляцій ретестової надійності за модифікованим варіантом тест-опитувальника «Самовідношення»

Показники	S ₁	SI ₁	SII ₁	SIИ ₁	SIV ₁	S1 ₁	S2 ₁	S3 ₁	S4 ₁	S5 ₁	S6 ₁	S7 ₁
S ₂	465											
SI ₂		325										
SIИ ₂			303									
SIИ ₂				391								
SIV ₂					269							
S1 ₂						404						
S2 ₂							348					
S3 ₂								284				
S4 ₂									300			
S5 ₂										398		
S6 ₂											289	
S7 ₂												255

Примітка: 1) позначки 1 і 2 – перше і друге діагностичне опитування; 2) рівень значущості $p < 0,01$.

Також сподівалися дослідити рівні самовідношення щодо диференціації за самоповагою, самоінтересом, аутосимпатією, очікуванням позитивного відношення у визначених нами вікових межах підліткового віку і статистично перевірити наявність кореляційних зв'язків між самовідношенням та всіма досліджуваними нами показниками.

Проективна методика «Автопортрет». Методика розроблена О.С.Романовою і С.Ф.Потьомкіною на основі тесту Р.Бернса «Намалой людину» [74, 105, 160]. Методика призначена для виявлення індивідуально-психологічних особливостей людини, її уявлень про себе, свою зовнішність, особистість і ставлення до неї. Залучення даної методики до

психодіагностичного комплексу не випадкове і продиктоване наступними позиціями: 1) економічністю (компактна, не вимагає спеціального устаткування і матеріалів, відносно проста у проведенні, допускає групову форму, займає не більше 30 хвилин для отримання даних, не вимагає складних методів обробки); 2) глибиною одержуваної інформації (методика дозволяє виявити індивідуально-психологічні характеристики дитини і особливості її свідомості, самосприйняття, які приховані в буденній поведінці і повсякденному спілкуванні, і які не завжди виявляються в умовах традиційного діагностування); 3) універсальністю (методика гнучка в застосуванні і може використовуватися для вирішення широкого спектру завдань загального і вузько-психологічного напрямку); 4) значним психокоректувальним потенціалом.

Залучаючи дану методику до психодіагностичного комплексу, ми також розраховували на можливість отримати результати, які допомогли б нам більш достовірно дослідити психологічні особливості у самосприйнятті молодших підлітків, уточнити та наповнити змістом компонентний склад феномену, що вивчається.

Методика «*Опитувальник Шмішека*» – опитувальник особистісний, призначений для діагностики типу акцентуації особистості [84, 145]. Методика була розроблена Х.Шмішеком на основі концепції акцентуєваних рис особистості за К.Леонгардом [107, 108]. За допомогою опитувальника Шмішека визначаються наступні 10 типів акцентуації особистості: 1. *Демонстративний тип*. Характеризується підвищеною здібністю до витіснення. 2. *Педантичний тип*. Характеризує таких осіб, що відрізняються підвищеною регідністю, інертністю психічних процесів, нездатністю до витіснення травмуючих переживань. 3. *Застрагаючий тип*. Характеризує осіб з надмірною стійкістю до афектів. 4. *Збудливий тип*. Характеризує осіб з підвищеною імпульсивністю, ослабленням контролю над вабленнями і спонуками. 5. *Гипертемичний тип*. Характеризує осіб з підвищеним фоном настрою і високою активністю. 6. *Дистимічний тип*. Характеризує осіб з

пониженим фоном настрою, песимізмом, фіксацією тіньових сторін життя, загальмованістю. 7. *Тривожно-боязливий*. Характеризує осіб зі схильністю до страхів, боязкістю і лякливістю. 8. *Циклотимічний тип*. Характеризує осіб із зміною гіпертимічних і дистимічних фаз. 9. *Афектно-екзальтований*. Характеризує осіб, що відрізняються легкістю переходу від стану захоплення до стану печалі. 10. *Емотивний тип*. Даний тип споріднений з афектно-екзальтованим, але прояви не такі бурхливі. Люди цього типу відрізняються особливою вразливістю і чутливістю.

Залучення даного опитувальника до психодіагностичного комплексу продиктоване, перш за все тим, що акцентуйовані риси характеру, які з'являються в даному віковому періоді вже можуть істотно відзначатися у поведінці молодшого підлітка та його самосприйнятті.

Діагностика та дослідження акцентуйованих рис особистості на даному віковому етапі онтогенезу дозволить нам доповнити психологічний портрет молодшого підлітка в контексті типологічних особливостей його самосприйняття та індивідуальної соціальної ситуації розвитку.

Проводячи кожен з описаних вище методик з молодшими підлітками, ми залучали до психодіагностичної процедури також і допоміжні методики: спостереження та бесіду (пост-діагностичну бесіду), які допомогли отримати більше достовірної інформації за рахунок її деталізації, уточнення, доповнення, порівняння.

Висновки до другого розділу

За результатами проведеного методичного дослідження, спрямованого на відбір та створення комплексу вірогідних, надійних та валідних психодіагностичних методів та методик, можна зробити такі висновки:

1. При відборі комплексу психодіагностичних методів та процедур дослідження залучені суб'єктивний та проєктивний підходи, які у комплексному поєднанні надають можливість отримати більш об'єктивну, коректну та повну інформацію щодо таких складних феноменів як

самосприйняття та індивідуальна соціальна ситуація розвитку молодшого підлітка.

2. Психодіагностичний процес дослідження включив три етапи: підготовчий, діагностичний і аналітико-інтерпретаційний. На підготовчому етапі обґрунтована та визначена вибірка стандартизації та репрезентативна вибірка досліджуваних, відібрано адекватні та надійні основні і допоміжні методи та методики дослідження, які спрямовані на вимірювання показників що вивчаються. Визначені математико-статистичні методи для обчислювання отриманих результатів емпіричного дослідження.

На діагностичному етапі заплановано та проведено констатуючий і контрольний психологічний експерименти, які включили два пролонгованих зрізів збору діагностичного матеріалу. На аналітико-інтерпретаційному етапі проведено математико-статистична та психологічна інтерпретація діагностичних результатів, сформульовані часткові та загальні висновки, підготовлені та надруковані статті за основними результатами дослідження.

3. До загальної вибірки увійшли діти у віці 10, 11, і 12 років в кількості 446 осіб, з них: 217 підлітків жіночої статі, 229 – чоловічої статі. Склад дослідницької вибірки представлений 300 підлітками, по 100 підлітків в кожній віковій групі, що вивчається. До групи підлітків 10 років увійшло 48 дівчаток і 52 хлопчики, в групу підлітків 11 років – 50 дівчаток і 50 хлопчиків, в групу підлітків 12 років – 49 дівчаток і 51 хлопчик. Для психометричної перевірки на тест-ретестову надійність модефікованого нами варіанту методики В.В.Століна, С.Р.Пантелєєва «Самовідношення» було залучено 146 підлітків, з них: 70 дівчаток і 76 хлопчиків, представників досліджуваних вікових груп. Експериментальною базою емпіричного дослідження виступили школа-інтернат № 2, загальноосвітні школи № 105, 107 міста Одеси.

4. У розроблений психодіагностичний комплекс увійшли такі основні самооціночні методики: «Індивідуальна соціальна ситуація розвитку», яка розроблена І.О.Ніколаєвою, тест-опитувальник «Самовідношення»,

розроблений В.В.Століним та С.Р.Пантелєєвим і нами модифікований, методика «Шмішека опитувальник», розроблена Х.Шмішеком і проєктивна методика – «Автопортрет», яка розроблена О.С.Романовою і С.Ф.Потьомкіною. Крім даних основних методик, також увійшли допоміжні методи дослідження: спостереження, бесіда (пост-експериментальна). Для статистичної обробки даних відібрана комп'ютерна програма SSPS v 11.5 for Windows з пакетами обчислювання коефіцієнтів кореляцій, нормативного показника PR (процентіль), t-критерія Стьюдента та інших.

РОЗДІЛ 3

РЕЗУЛЬТАТИ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ
СПІВВІДНОШЕННЯ САМОСПРИЙНЯТТЯ Й ЯКІСНИХ
ХАРАКТЕРИСТИК СОЦІАЛЬНОЇ СИТУАЦІЇ РОЗВИТКУ ДІТЕЙ
МОЛОДШОГО ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ

3.1. Результати кореляційного аналізу показників індивідуальної соціальної ситуації розвитку і самовідношення

Метою кількісного (кореляційного) аналізу даних, отриманих в ході емпіричного дослідження, є вивчення специфіки характеру взаємозв'язків показників індивідуальної соціальної ситуації розвитку підлітків з поряд психологічними характеристиками особистості у осіб 10, 11 і 12 років.

Кореляційний аналіз проведений із застосуванням методу рангових кореляцій за Спірменом.

Результати кореляційного аналізу показників індивідуальної соціальної ситуації розвитку (ІССР) і самовідносини, отримані на загальній вибірці, представлені в додатку (табл. В.1. – В.3, додаток В). Для наочності і докладнішого аналізу отриманих зв'язків в кожній з груп, що вивчаються, нижче в тексті представлені кореляційні плеяди, що відображають їх основні блоки (див. мал. 3.1; 3.2; 3.3).

У даному дослідженні вивчаються наступні три блоки показників індивідуальної соціальної ситуації розвитку: 1) персональний склад ІССР; 2) структура емоційно-комунікативних відносин суб'єкта в ІССР; 3) структура ціннісних відносин суб'єкта в ІССР. Перший блок представлений показниками: вік персонажа (вік старший за респондента – вст; вік не старший за респондент – внс); підлога (чоловічою – ч; жіночий – ж); родичі, включаючи членів сім'ї (рід); однолітки (одн); «зірки» (зір); кіногерої (кін); літературні герої (літ); учителі (вч); інші знайомі (інш). Другий блок представлений показниками: емоційна вираженість перцептивної сторони

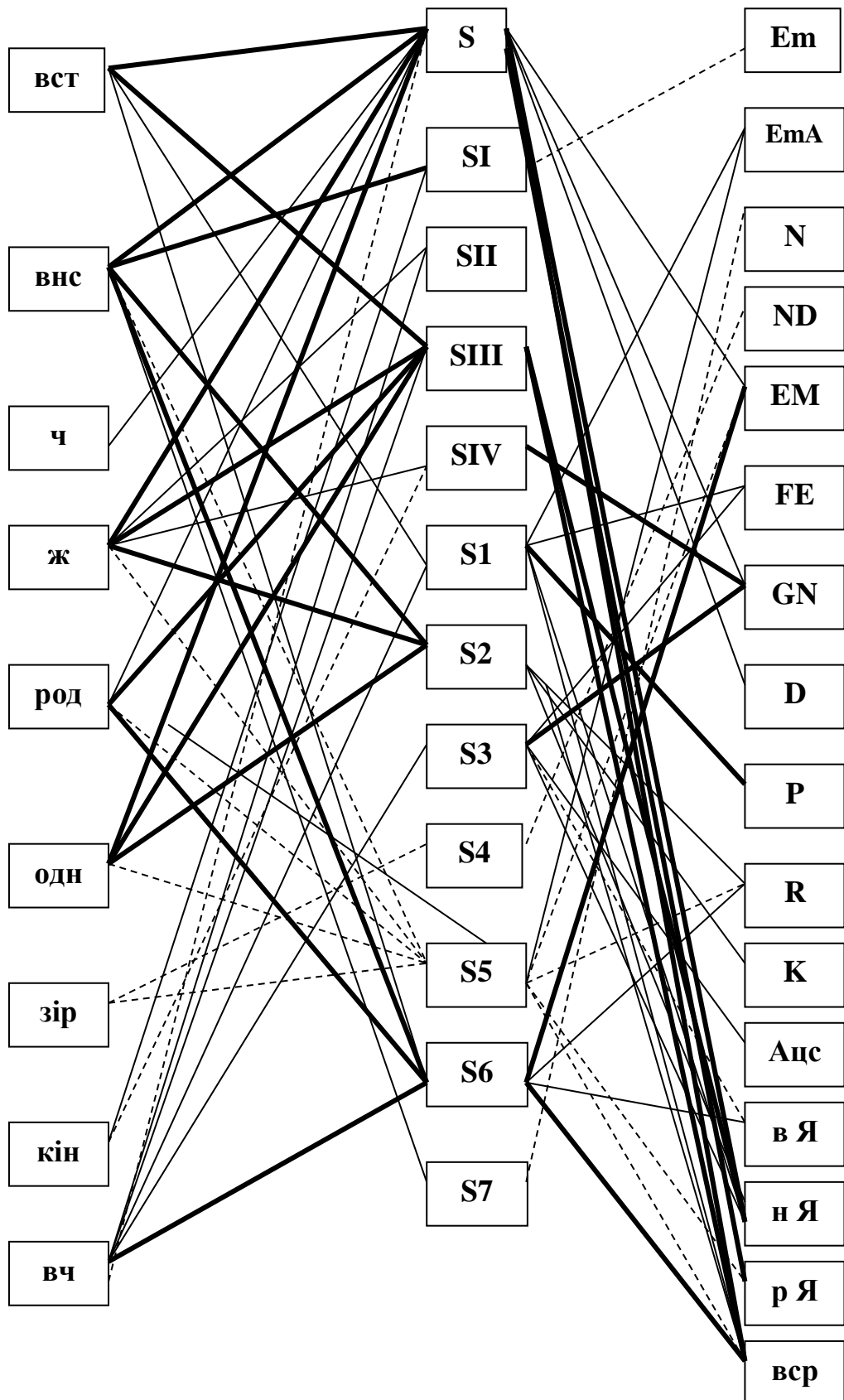
спілкування (Em); емоційно-агресивна спрямованість (EmA); емоційно-психічна спрямованість (Ps); нормативність поведінки (N); поведінка з елементами делінквентності (ND); етичний-моральна спрямованість, нормативність відносин (EM); фізична і естетична спрямованість (FE); спрямованість гностики (Gn); недиференційована відповідь (D); практична спрямованість (P); романтична спрямованість (R); пугнічна спрямованість (Pg); комічна спрямованість (K). Третій блок представлений показниками: самооцінка або абсолютний ціннісний статус «Я» (АЦС); відносний ціннісний статус «Я» (ОЦС); персонажі вище «Я» (в Я); персонажі нижче Я (н Я); персонажі рівне «Я» (р Я); ціннісний баланс загальний (ЦБО); персонажі «вищі за середину» (ВСП); персонажі «нижчі за середину» (НСР).

Як показників самовідношення ми розглядаємо наступні: інтегральний показник власного "Я" (S), самоповага (SI), аутосимпатія (SII), очікування позитивного відношення від інших (SIII), самоінтерес (SIV), самовпевненість (S1), відношення інших (S2), самоприйняття (S3), самокерівництво, самопослідовність (S4), самозвинувачення (S5), самоінтерес (S6), саморозуміння (S7).

На мал. 3.1. представлені кореляційні плеяди показників індивідуальної соціальної ситуації розвитку і самовідношення у осіб у віці 10 років.

Якісний аналіз основних показників індивідуальної соціальної ситуації розвитку дозволив нам розкрити та охарактеризувати загальну якість процесів соціалізації та самосприйняття протягом трьох основних вікових відрізків, які складають молодший підлітковий період.

Розглянемо зв'язки першого блоку показників індивідуальної соціальної ситуації розвитку (соціальна спрямованість). Отримані рангові кореляції показників віку соціально значущого персонажа з показниками самовідношення. При цьому вік персонажа старше за респондент (вст) корелює з інтегральною шкалою «Я», показниками очікування позитивного відношення від інших (SIII) ($p \leq 0,01$), самовпевненості (S1), самоінтересу (S6) ($p \leq 0,05$).

Мал. 3.1. Кореляційна плеяда показників індивідуальної соціальної ситуації розвитку та самовідношення підлітків 10-річного віку

Вік персонажа, який не старший за респондента (внс) позитивно корелює з інтегральною шкалою «Я», показниками очікування позитивного відношення від інших (SIII), відношення інших (S2), самоінтересу (S6) ($p \leq 0,01$), саморозуміння (S7) ($p \leq 0,05$), і негативно – з показником самозвинувачення (S5) ($p \leq 0,05$).

Стать соціально значущого персонажа також корелює з показниками самовідношення, перш за все з інтегральною шкалою «Я» ($p \leq 0,05$) ($p \leq 0,01$) (для осіб і чоловічої, і жіночої статі). Проте вибір соціально значущих персонажів жіночої статі також позитивно корелює з показниками очікування позитивного відношення від інших (SIII), відношення інших (S2), самоінтересу (S6) ($p \leq 0,01$), аутосимпатії (SII), самоінтересу (SIV) ($p \leq 0,05$) і негативно – з показником самозвинувачення (S5) ($p \leq 0,05$).

Вибір десятирічними дітьми як соціально значущих персонажів родичів, включаючи членів сім'ї (род), позитивно пов'язаний з очікуванням позитивного відношення від інших (SIII), самоінтересом (S6) ($p \leq 0,01$), з інтегральною шкалою «Я», показником відношення інших (S2) ($p \leq 0,05$), негативно – з показником самозвинувачення (S5) ($p \leq 0,05$). Переважний вибір особами цієї групи як соціально значущих персонажів однолітків (одн) позитивно пов'язаний з інтегральною шкалою «Я», очікуванням позитивного відношення від інших (SIII), показником відношення інших (S2) ($p \leq 0,01$), самоінтересу (S6) ($p \leq 0,05$) і негативно – з показником самозвинувачення (S5) ($p \leq 0,05$). Вибір «зірок» (зір) негативно корелює з такими показниками, як самоуправління, самопослідовність (S4) і самозвинувачення (S5) ($p \leq 0,05$). Вибір кіногероїв (кін) позитивно корелює з показником самоповаги (SI) і негативно – з показником самоінтересу (SIV) ($p \leq 0,05$). Вибір вчителів (вч) позитивно пов'язаний з показником самоінтересу (S6) ($p \leq 0,01$), показниками аутосимпатії (SII), очікування позитивного відношення від інших (SIII), самовпевненості (S1), самоприйняття (S3) ($p \leq 0,05$); при цьому негативний кореляційний зв'язок наголошується з інтегральною шкалою «Я» ($p \leq 0,05$).

Показники другого блоку ІССР (емоційна спрямованість) корелюють з показниками самовідношення таким чином. Емоційна вираженість перцептивної сторони спілкування (Em) негативно корелює з показником самоповаги (S1) ($p \leq 0,05$). Показник емоційно-агресивної спрямованості (EmA) позитивно пов'язаний з показниками самовпевненості (S1) і самозвинувачення (S5) ($p \leq 0,05$), що є проявом амбівалентності і внутрішнього конфлікту. Показник емоційної спрямованості у взаєминах з іншими на нормативність поведінки (N) негативно пов'язаний з показником саморозуміння (S7) ($p \leq 0,05$). Спрямованість на оцінку поведінки з елементами делінквентності (ND) негативно корелює з самоуправлінням, самопослідовністю (S4) ($p \leq 0,05$). Етично-моральна спрямованість, нормативність відносин (EM) позитивно корелює з показником самоінтересу (S6) ($p \leq 0,01$), з інтегральною шкалою «Я» ($p \leq 0,05$) і негативно – з показником самозвинувачення (S5) ($p \leq 0,05$). Переважання фізичної і естетичної спрямованості (FE) позитивно пов'язане з показниками самовпевненості (S1) і самосприйняття (S3) ($p \leq 0,05$). Виражена спрямованість (Gn) гностики позитивно корелює з показниками самоінтересу (SIV), самосприйняття (S3) ($p \leq 0,01$), інтегральною шкалою «Я» ($p \leq 0,05$). Недиференційована спрямованість позитивно корелює з інтегральною шкалою «Я» ($p \leq 0,05$). Практична спрямованість (P) позитивно пов'язана з показником самовпевненості (S1) ($p \leq 0,05$). Романтична спрямованість (R) позитивно корелює з показниками відношення інших (S2) і самоінтересу (S6) ($p \leq 0,05$) і негативно – з показником самозвинувачення (S5) ($p \leq 0,05$). Комічна спрямованість (K) корелює з показником відношення інших (S2) ($p \leq 0,05$).

Показники третього блоку ІССР (ціннісні відносини) у групі осіб 10-річного віку демонструють наступні рангові кореляції. Переважання в ІССР персонажів «вище Я» пов'язано з показником самоінтересу (S6) ($p \leq 0,05$), а персонажів «нижче Я» – з інтегральною шкалою «Я», з показниками очікування позитивного відношення від інших (SIII) ($p \leq 0,01$), самовпевненості (S1), відношення інших (S2) ($p \leq 0,05$). Переважання в ІССР

персонажів «рівне Я» позитивно корелює з інтегральною шкалою «Я» ($p \leq 0,01$) і негативно – з показником самозвинувачення (S5) ($p \leq 0,05$). Переважання в ІССР персонажів з ціннісним балансом «вище за середину» позитивно корелює з інтегральною шкалою «Я», з показниками очікування позитивного відношення від інших (SIII), самоінтересу (S6) ($p \leq 0,01$), самовпевненості (S1), відношення інших (S2) ($p \leq 0,05$) і негативно – з показником самозвинувачення (S5) ($p \leq 0,05$).

На рис. 3.2. представлені кореляційні плеяди показників індивідуальної соціальної ситуації розвитку і самовідношення у осіб у віці 11 років.

У цій групі осіб зв'язок між показниками ІССР і самовідношення має певну специфіку.

Перший блок показників індивідуальної соціальної ситуації розвитку (соціальна спрямованість) показує наступні залежності. Вибір соціально значущого персонажа старшого за респондента (вст) позитивно корелює з показником самоуправління, самопослідовності (S4) ($p \leq 0,05$), вибір персонажа не старшого за респондента (внс) позитивно пов'язаний з показником аутосимпатії (SII) і негативно – з показником самозвинувачення (S5) ($p \leq 0,05$). Вибір соціально значущого персонажа чоловічої статі (ч) позитивно корелює з показниками аутосимпатії (SII), самокерівництва, самопослідовності (S4) ($p \leq 0,05$) і негативно – з показником самозвинувачення (S5) ($p \leq 0,01$). Вибір соціально значущого персонажа жіночої статі (ж) позитивно пов'язаний з показником аутосимпатії (SII) ($p \leq 0,05$). Вибір 11-річними підлітками родичів (род) як соціально значущих персонажів негативно корелює з показником самозвинувачення (S5) ($p \leq 0,01$). Вибір однолітків (одн) позитивно пов'язаний з показниками аутосимпатії (SII) ($p \leq 0,05$) і негативно – з показником самозвинувачення (S5) ($p \leq 0,01$). Вибір «зірок» (зір) позитивно корелює з показниками аутосимпатії (SII), самосприйняття (S3) ($p \leq 0,01$) і негативно – з показником самозвинувачення (S5) ($p \leq 0,05$). Вибір кіногероїв (кін) позитивно корелює з показником самокерівництва, самопослідовності (S4) ($p \leq 0,01$) і самоповаги (SI) ($p \leq 0,05$).

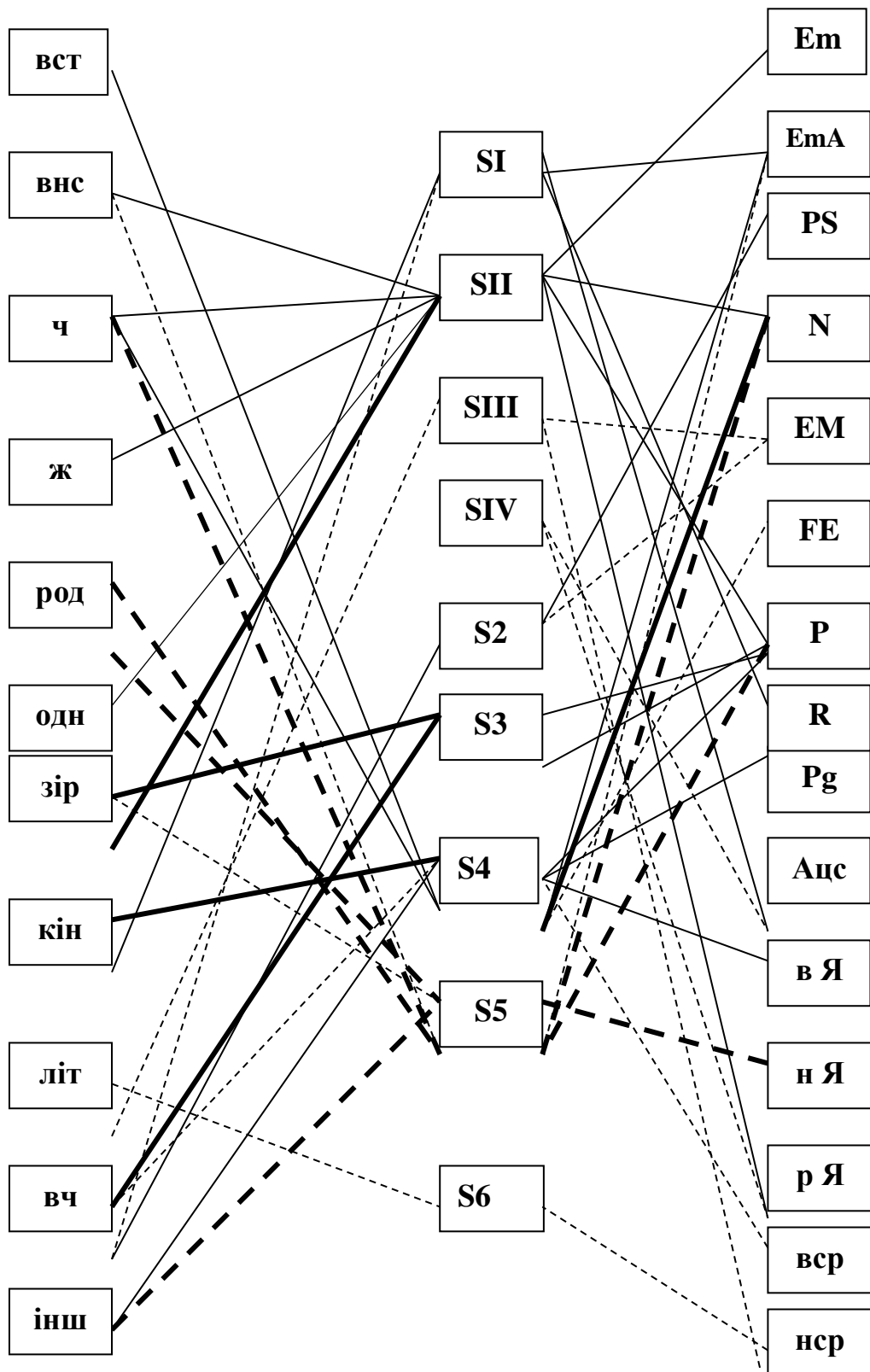

Рис. 3.2. Кореляційна плеяда показників індивідуальної соціальної ситуації розвитку та самовідношення підлітків 11-річного віку

Вибір літературних героїв (літ) негативно пов'язаний з показниками очікування позитивного відношення від інших (SIII) і самоінтересу (S6) ($p \leq 0,05$). Вибір вчителів позитивно корелює з показниками самоприйняття (S3) ($p \leq 0,01$), відношення інших (S2) ($p \leq 0,05$) і негативно – з показниками самоповаги (SI) і самокерівництва, самопослідовності (S4) ($p \leq 0,05$).

Вибір інших осіб позитивно корелює з показником самокерівництва, самопослідовності (S4) ($p \leq 0,05$) і негативно – з показником самозвинувачення (S5) ($p \leq 0,01$).

Показники другого блоку ICCP (емоційно-комунікативна спрямованість) в групі 11-річних підлітків корелюють з показниками самовідношення таким чином. Показник позитивної емоційної спрямованості (Em) позитивно корелює з показниками аутосимпатії (SII) ($p \leq 0,05$). Показник емоційно-агресивної спрямованості (EmA) позитивно пов'язаний з показником самоповаги (SI), самокерівництва, самопослідовності (S4) ($p \leq 0,05$) і негативно – з показником самозвинувачення (S5) ($p \leq 0,05$). Емоційно-психічна спрямованість (Ps) корелює з показником відношення інших (S2) ($p \leq 0,05$). Спрямованість на нормативність поведінки (N) позитивно корелює з показниками самокерівництва, самопослідовності (S4) ($p \leq 0,01$), аутосимпатії (SII) ($p \leq 0,05$) і негативно - з показниками самозвинувачення (S5) ($p \leq 0,01$). Етично-моральна спрямованість, нормативність відносин (EM) негативно корелює з показниками очікування позитивного відношення від інших (SIII), відношення інших (S2) ($p \leq 0,05$). Фізична і естетична спрямованість (FE) негативно корелює з показниками самокерівництва, самопослідовності (S4) ($p \leq 0,05$). Практична спрямованість (P) позитивно пов'язана з показниками аутосимпатії (SII), самоприйняття (S3) ($p \leq 0,05$) і негативно – з показниками самозвинувачення (S5) ($p \leq 0,01$). Романтична спрямованість (R) позитивно корелює з показниками самоповаги (SI), самоприйняття (S3), самокерівництва, самопослідовності (S4) ($p \leq 0,05$). Пугнічна спрямованість

(Pg) позитивно пов'язана з показником самокерівництва, самопослідовності (S4) ($p \leq 0,05$).

Показник абсолютного ціннісного статусу «Я» (АЦС) у 11-річних підлітків позитивно корелює з показниками аутосимпатії (SII) ($p \leq 0,05$), самоінтересу (SIV) ($p \leq 0,05$). Переважання в ІССР персонажів «вище Я» позитивно пов'язане з показником самокерівництва, самопослідовності (S4) ($p \leq 0,05$), а персонажів «нижче Я» – негативно із показником самозвинувачення (S5) ($p \leq 0,01$). Переважання в ІССР персонажів «рівне Я» позитивно корелює з показником аутосимпатії (SII) ($p \leq 0,05$) і негативно – з показником самоінтересу (SIV) ($p \leq 0,05$). Переважання в ІССР персонажів з ціннісним балансом «вище за середину» негативно пов'язане з показником самозвинувачення (S5) ($p \leq 0,05$), а персонажів з ціннісним балансом «нижче за середину» - з показниками відношення від інших (SIII) і самоінтересу (S6) ($p \leq 0,05$).

На рис. 3.3. представлені кореляційні плеяди показників індивідуальної соціальної ситуації розвитку і самовідношення у осіб у віці 12 років.

Показники соціальної спрямованості в ІССР підлітків 12 років корелюють у меншій мірі з показниками самовідношення, ніж у попередніх групах. Вибір соціально значущих персонажів не старших за вік респондента корелює негативно з показником відношення інших (S2) ($p \leq 0,01$), аутосимпатії (SII) ($p \leq 0,05$). Вибір персонажів чоловічої статі негативно корелює з показниками відношення інших (S2) ($p \leq 0,01$), аутосимпатії (SII), самосприйняття (S3) ($p \leq 0,05$), а жіночої статі – з показником відношення інших (S2) ($p \leq 0,05$). Вибір соціально значущих персонажів серед однолітків негативно корелює з показником самовпевненості (S1) ($p \leq 0,01$) і аутосимпатії (SII) ($p \leq 0,05$). Вибір «зірок» позитивно корелює з інтегральною шкалою «Я» і показником самоповаги (SI) ($p \leq 0,05$). Перевага кіногероїв негативно пов'язана з показниками самосприйняття (S3) і самозвинувачення (S5) ($p \leq 0,05$).

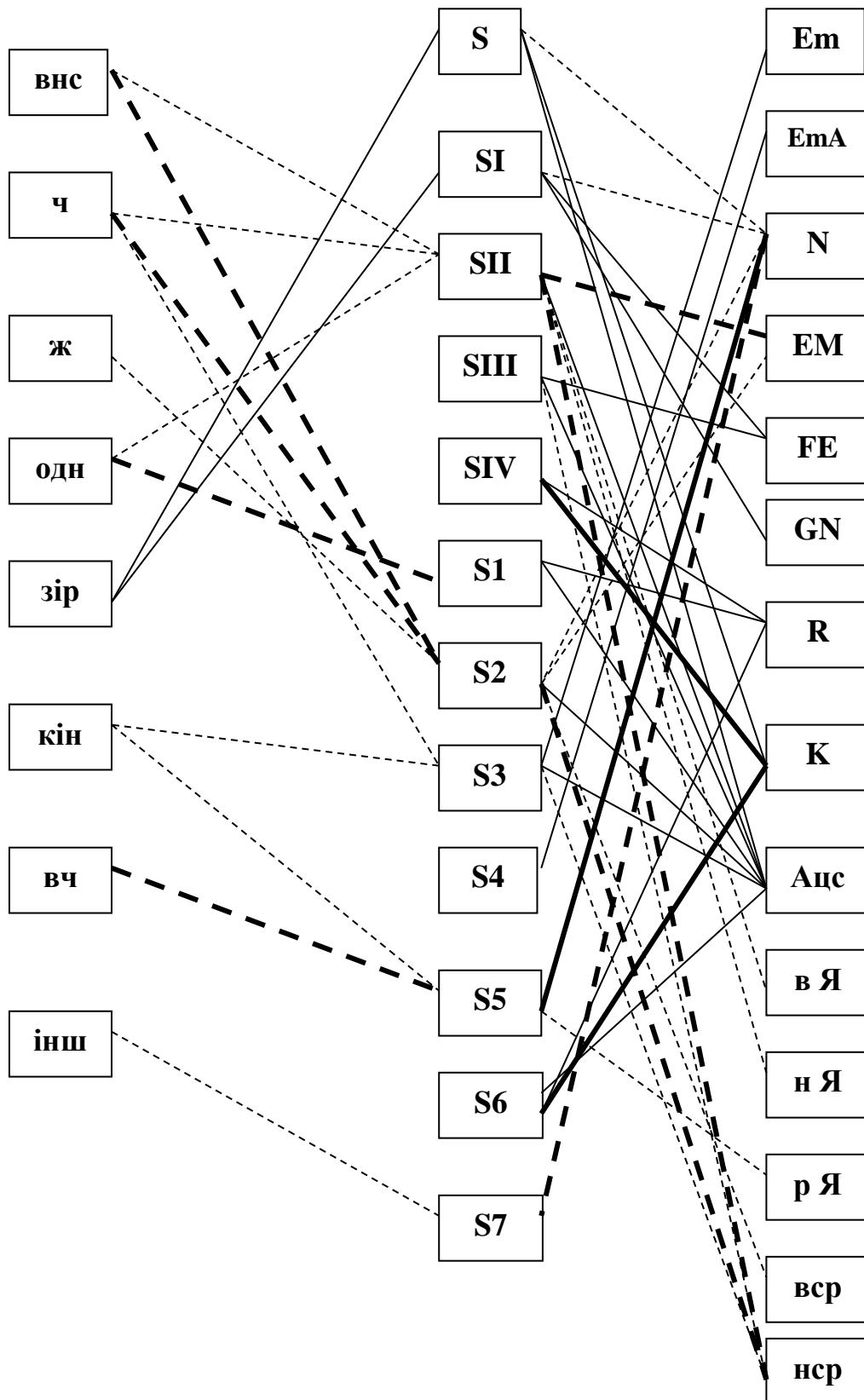

Рис. 3.3. Кореляційна плеяда показників індивідуальної соціальної ситуації розвитку та самовідношення підлітків 12-річного віку

Вибір вчителів негативно корелює з показником самозвинувачення (S5) ($p \leq 0,05$), а вибір інших осіб негативно пов'язаний з показником саморозуміння (S7) ($p \leq 0,05$).

Між показниками емоційно-комунікативної спрямованості в спілкуванні з іншими і самовідношення у 12-річних підлітків наголошуються наступні зв'язки. Позитивна емоційна спрямованість (симпатія) позитивно корелює з показником самосприйняття (S3) ($p \leq 0,05$). Емоційно-агресивна спрямованість (EmA) зв'язана прямою залежністю з показником самокерівництва, самопослідовності (S4) ($p \leq 0,05$). Спрямованість на нормативність поведінки (N) у 12-річних підлітків позитивно корелює з показником самозвинувачення (S5) ($p \leq 0,01$) і негативно – з інтегральною шкалою «Я», з показниками самоповаги (SI), відношення інших (S2), саморозуміння (S7) ($p \leq 0,05$). Етично-моральна спрямованість, нормативність відносин (EM) негативно пов'язана з показниками аутосимпатії (SII) ($p \leq 0,01$) і відношення інших (S2) ($p \leq 0,05$). Фізична і естетична спрямованість (FE) позитивно корелює з показниками самоповаги (SI), очікування позитивного відношення від інших (SIII) ($p \leq 0,05$). Спрямованість (Gn) гностики позитивно корелює з показником самоповаги (SI) ($p \leq 0,05$). Романтична спрямованість (R) позитивно пов'язана з показниками самоінтересу (SIV), самовпевненості (S1), самоінтересу (S6) ($p \leq 0,05$). Комічна спрямованість (K) позитивно корелює з показниками самоінтересу (SIV), самоінтересу (S6) ($p \leq 0,01$), з інтегральною шкалою «Я» ($p \leq 0,05$).

Показник абсолютного ціннісного статусу «Я» (АЦС) у 12-річних підлітків позитивно корелює з інтегральною шкалою «Я», з показниками аутосимпатії (SII), відношення від інших (SIII), самовпевненості (S1), відношення інших (S2), самосприйняття (S3), самоінтересу (S6) ($p \leq 0,05$). Переважання в ІССР персонажів «вище Я» і персонажів «нижче Я» позитивно пов'язане з показником аутосимпатії (SII) ($p \leq 0,05$). Переважання в ІССР персонажів «рівне Я» негативно корелює з показником самозвинувачення (S5) ($p \leq 0,05$). Переважання в ІССР персонажів з ціннісним

балансом «вище за середину» негативно пов'язане з показником відношення інших (S2) ($p \leq 0,05$), а персонажів з ціннісним балансом «нижче за середину» – з показниками аутосимпатії (SII), відношення інших (S2) ($p \leq 0,01$), відношення від інших (SIII), самосприйняття (S3) ($p \leq 0,05$).

3.2. Результати кореляційного аналізу показників індивідуальної соціальної ситуації розвитку і акцентуації особистості підлітків

Нами проаналізовані особливості співвідношення показників індивідуальної соціальної ситуації розвитку і акцентуації особи у підлітків різного віку: 10, 11 і 12 років.

Результати кореляційного аналізу показників індивідуальної соціальної ситуації розвитку (ICSP) і акцентуації особи, отримані на загальній вибірці, подані в додатку (табл. В.4 – В.5, додаток В). У тексті представлені кореляційні плеяди, що відображають їх основні блоки взаємозв'язків між даними показниками (див. рис. 3.4; 3.5; 3.6).

Як показники акцентуації особи (за типологією Шмішека) розглядаються наступні: гіпертимічний тип (Г), застрягаючий тип (З), емотивний (Е), педантичний (П), тривожний (Т), циклотимічний (Ц), демонстративний (Д), збудливий (Зб), дистимічний (Дс), афективно-екзальтований (А).

На мал. 3.4. представлені кореляційні плеяди показників індивідуальної соціальної ситуації розвитку і акцентуації особи у осіб віком 10 років.

Отримані дані свідчать про те, що параметри індивідуального соціального середовища підлітків пов'язані з особливостями їх особи.

Вибір 10-річним підлітком як найбільш соціально значущої фігури людини, яка старша за віком (вст), позитивно корелює з показниками циклотимного (Ц), афективно-екзальтованого (А), негативно – з показником дистимічного типу (Дс) ($p \leq 0,05$). Вибір людини, яка не старша за віком (внс), негативно корелює з показниками застрягаючого (З) і дистимічного типу (Дс) ($p \leq 0,05$).

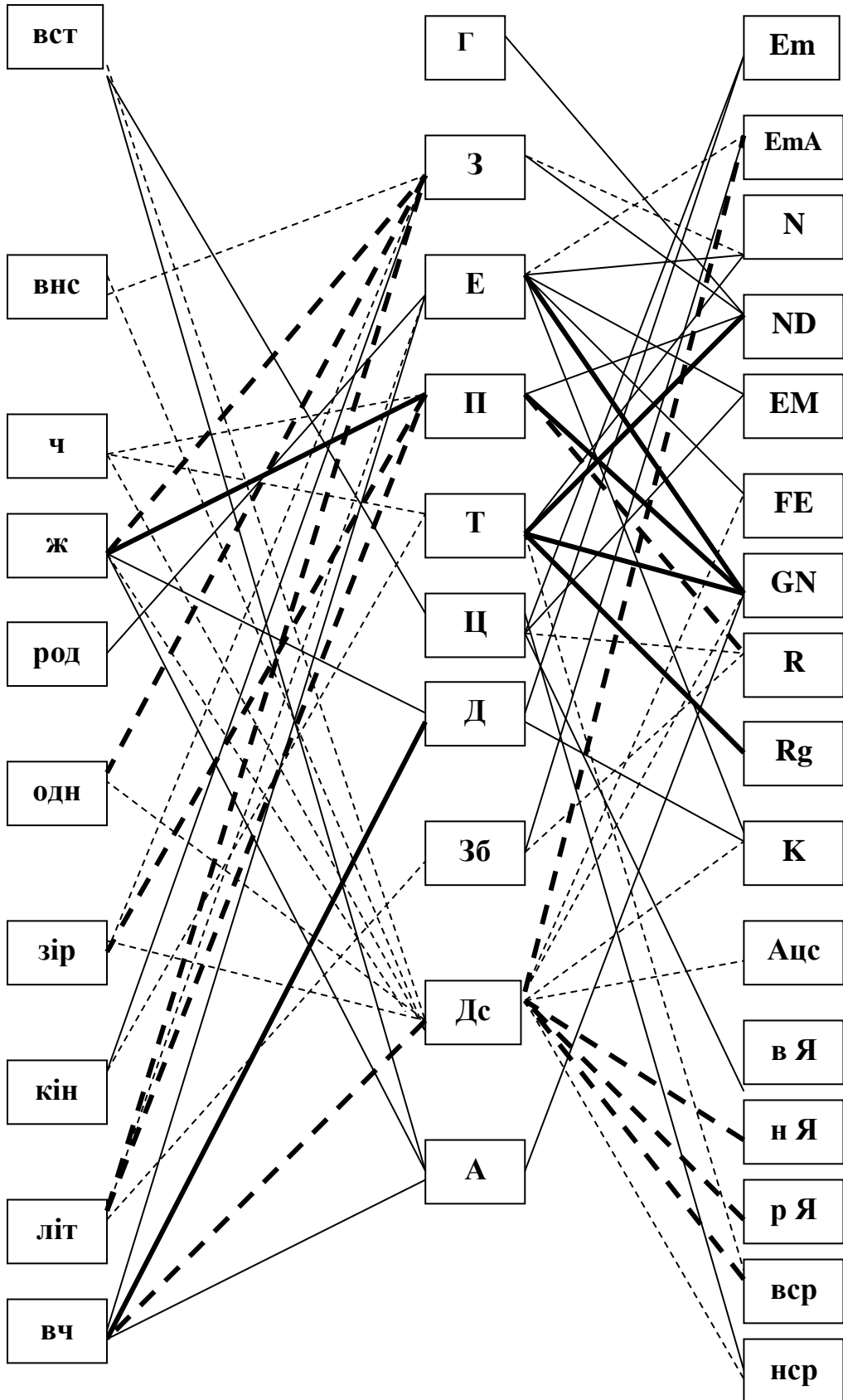

Рис. 3.1. Кореляційна плеяда показників індивідуальної соціальної ситуації розвитку та акцентуації особистості 10-річних підлітків

Орієнтація на значущих осіб чоловічої статі негативно корелює з показниками педантичного (П), тривожного (Т) і дистимічного типів (Дс) ($p \leq 0,05$).

Вибір як соціально значущих фігур осіб жіночої статі позитивно пов'язаний з показниками емотивного (Е) ($p \leq 0,01$), демонстративного (Д) і афективно-екзальтованого типів (А) ($p \leq 0,05$) і негативно – з показниками застрягаючого (З) ($p > 0,01$) та дистимічного типів (Дс) ($p \leq 0,05$). Вибір соціально значущих персонажів серед родичів (рід) позитивно корелює з показниками емотивного (Е) ($p \leq 0,05$), серед однолітків негативно пов'язаний з показниками застрягаючого (З) ($p \leq 0,01$) і дистимічного типів (Дс) ($p \leq 0,05$). Вибір «зірок» (зір) зв'язаний зворотним зв'язком з показниками педантичного (П) ($p \leq 0,01$), дистимічного типів (Дс), застрягаючого типу (З) ($p \leq 0,05$). Вибір кіногероїв (кін) позитивно корелює з показником збудливого типу (Зб), негативно – з показником тривожного типу (Т) ($p \leq 0,05$). Вибір літературних персонажів (літ) як соціально-значущих осіб негативно пов'язаний з показниками застрягаючого (З), педантичного (П) ($p \leq 0,01$), емотивного (Е), тривожного (Т), збудливого типу (Зб) ($p \leq 0,05$). Вибір учителів (вч) позитивно корелює з показниками демонстративного (Д) ($p \leq 0,01$), емотивного (Е) та афективно-екзальтованого типів (А) ($p \leq 0,05$) і негативно – з показником дистимічного типу (Дс) ($p \leq 0,01$).

Отримані зв'язки показників емоційно-комунікативної спрямованості і акцентуації особи свідчать про взаємний вплив даних психологічних параметрів. Позитивна емоційна спрямованість, емоційна вираженість перцептивної сторони спілкування (Em) корелює з показниками циклотимного (Ц) і демонстративного (Д) ($p \leq 0,05$). Емоційно-агресивна спрямованість (EmA) позитивно пов'язана з показником збудливого типу (В) ($p \leq 0,05$) і негативно – з показником дистимічного (Дс) ($p \leq 0,01$), емотивного (Е) ($p \leq 0,05$) типів. Орієнтація на нормативність поведінки (N) позитивно пов'язана з показником емотивного (Е), тривожного (Т) ($p \leq 0,05$) і негативно – з показником застрягаючого типу (З) ($p \leq 0,05$). Спрямованість на поведінку з

елементами делінквентності (ND) позитивно пов'язана з показником тривожного (Т) ($p \leq 0,01$), гіпертимічного типу (Г), застрягаючого (З), педантичного (П) ($p \leq 0,05$). Етично-моральна спрямованість, нормативність відношення (ЕМ) позитивно пов'язана з показником емотивного (Ем), циклотимічного (Ц) ($p \leq 0,05$). Фізична і естетична спрямованість (FE) позитивно пов'язана з показником емотивного (Ем) і негативно – з показником дистимічного типів (Дс) ($p \leq 0,05$). Спрямованість (Gn) гностики позитивно пов'язана з показником емотивного (Ем), педантичного (П), тривожного (Т) ($p \leq 0,01$) та афективно-екзальтованого типів (А) ($p \leq 0,05$) і негативно – з показником дистимічного типу (Дс) ($p \leq 0,05$). Показник романтичної спрямованості (R) негативно пов'язаний з показником педантичного (П) ($p \leq 0,01$), циклотимічного (Ц), збудливого типів (Зб) ($p \leq 0,05$). Пугнічна спрямованість (Pg) позитивно корелює з показником тривожного (Т) типу ($p \leq 0,01$). Комічна спрямованість (К) позитивно корелює з показниками емотивного (Е) і збудливого типів (Зб) ($p \leq 0,05$), негативно – з показником дистимічного типу (Дс) ($p \leq 0,05$).

Показники ціннісних відносин у 10-річних підлітків корелюють з рядом показників акцентуації особи. Показник самооцінки або абсолютного ціннісного статусу «Я» (АЦС) негативно корелює з показником дистимічного типу (Дс) ($p \leq 0,05$). Переважання персонажів з оцінкою вище «Я» (в) позитивно корелює з показником циклотимічного типу (Ц) ($p \leq 0,05$); персонажів нижче Я (н) негативно корелює з показником дистимічного типу (Дс) ($p \leq 0,01$); персонажів рівне «Я» (р) негативно корелює з показниками дистимічного типу (Дс) ($p \leq 0,01$) тривожного типу (Т) ($p \leq 0,05$). Переважання персонажів «вище за середину» (ВСП) позитивно пов'язане з показником циклотимічного типу (Ц) ($p \leq 0,05$) і негативно – з показником дистимічного типу (Дс) ($p \leq 0,01$); персонажів «нижче за середину» (НСР) – негативно з показником дистимічного типу (Дс) ($p \leq 0,05$).

На рис. 3.5. представлені кореляційні плеяди показників індивідуальної соціальної ситуації розвитку і акцентуації особи у осіб віком 11 років.

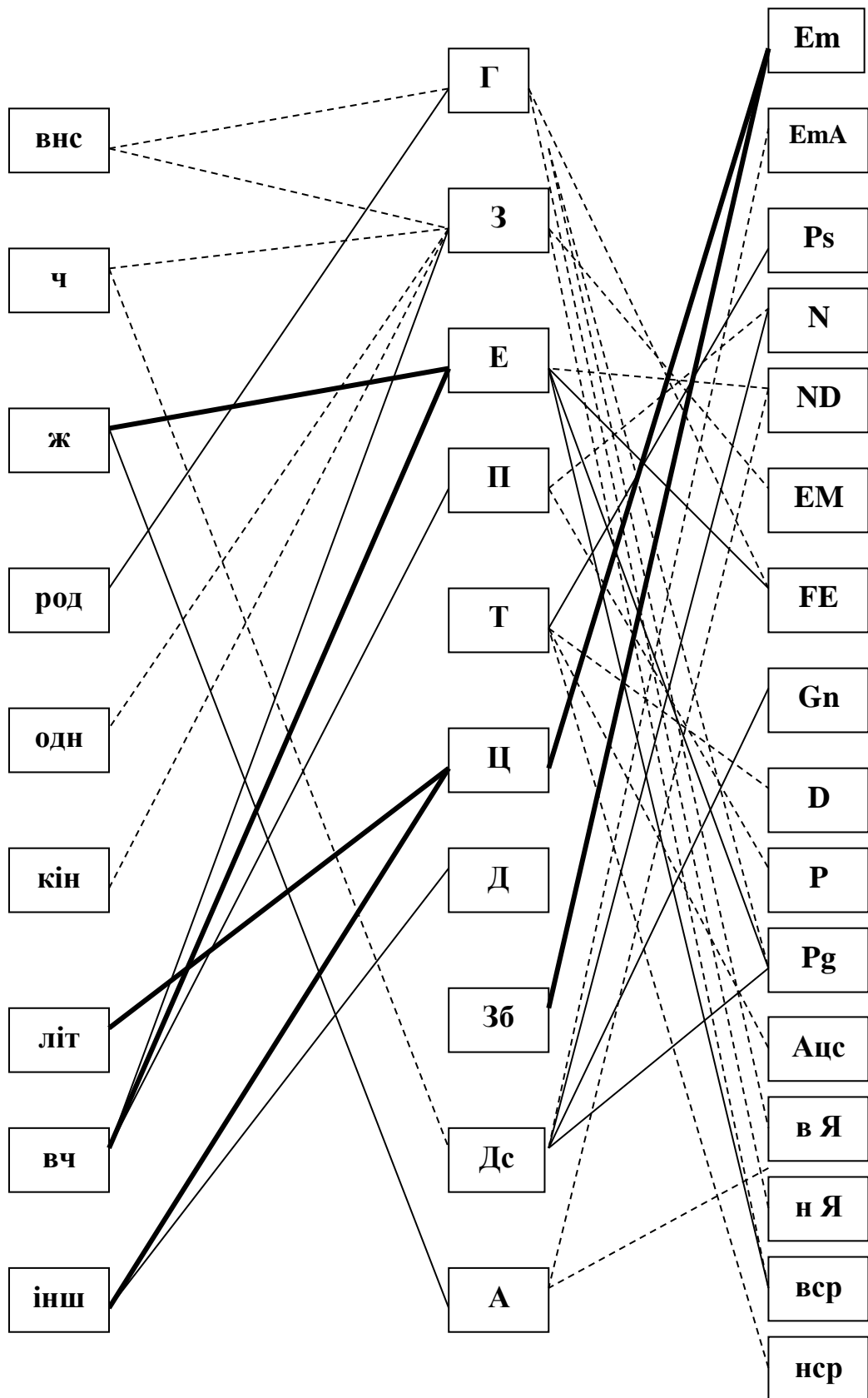

Рис. 3.5. Кореляційна плеяда показників індивідуальної соціальної ситуації розвитку та акцентуації особистості 11-річних підлітків

Для 11-річних підлітків характерні наступні взаємозв'язки між показниками, що вивчаються. Виділення як соціально значущих персонажів осіб не старших за респондента (внст) негативно пов'язане з показниками гіпертимічного (Г), застрягаючого (З) типу ($p \leq 0,05$). Перевага персонажів чоловічої статі (м) у 11-літніх негативно пов'язана з показниками застрягаючого (З), і дистимічного типу (Дс) ($p \leq 0,05$). Перевага осіб жіночої статі (ж) позитивно пов'язана з показниками емотивного (Ем) ($p \leq 0,01$) і афективно-екзальтованого типів (А) ($p \leq 0,05$). Вибір родичів (рід) позитивно корелює з показником гіпертимічного типу (Г) ($p \leq 0,05$). Вибір ровесників (ров) і кіногероїв (кін) негативно корелює з показником застрягаючого типу (З) ($p \leq 0,05$). Вибір літературних персонажів (літ) позитивно пов'язаний з показником циклотимічного типу (Ц) ($p \leq 0,01$). Вибір вчителів (вч) позитивно пов'язаний з показниками емотивного типу (Ем), педантичного (П) ($p \leq 0,01$) і застрягаючого типу (З) ($p \leq 0,05$). Орієнтація на інших осіб позитивно корелює з показниками циклотимічного (Ц) ($p \leq 0,01$) і демонстративного (Д) типів ($p \leq 0,05$).

Емоційно-психічна спрямованість (Ps) безпосередньо корелює з показником тривожного типу (Т) ($p \leq 0,05$). Нормативність поведінки (N) позитивно пов'язана з показником дистимічного типу (Дс) і негативно – з показником педантичного (П) ($p \leq 0,05$). Спрямованість на поведінку з елементами делінквентності (ND) негативно корелює з показниками емотивного (Е) і афективно-екзальтованого типів (А) ($p \leq 0,05$). Етично-моральна спрямованість, нормативність відносин (ЕМ) негативно пов'язана з показником застрягаючого (З) типу ($p \leq 0,05$). Фізична і естетична спрямованість (FE) позитивно корелює з показником емотивного (Ем) типу і негативно – з показником гіпертимічного (Г) ($p \leq 0,05$). Спрямованість (Gn) гностики позитивно пов'язана з показником дистимічного типу (Дс) ($p < 0,05$). Недиференційована відповідь (D) негативно корелює з показником тривожного типу (Т) ($p < 0,05$). Практична спрямованість (P) у спілкуванні негативно пов'язана з показником педантичного (П) ($p < 0,05$). Пугнічна

спрямованість (Pg) позитивно корелює з показниками дистимічного типу (Дс) і емотивного (Е), негативно – з показником застрягаючого (З) типу ($p < 0,05$).

Показник самооцінки у 11-річних підлітків або абсолютний ціннісний статус «Я» (АЦС) негативно корелює з показником тривожного типу (Т) ($p < 0,05$). Суб'єктивна оцінка переважання в ІССР персонажів вище «Я» (в) негативно корелює з показником застрягаючого (З) і афективно-екзальтованого типів (А) ($p < 0,05$); персонажі нижче «Я» (н) негативно – з показником гіпертимного (Г) ($p < 0,05$). Переважання в ІССР персонажів з оцінкою цінності «вище за середину» (ВСР) позитивно пов'язане з показником емотивного (Ем) і негативно – з показником застрягаючого (З) типів ($p < 0,05$), «нижче за середину» (НСР) – з показником тривожного типу (Т) ($p < 0,05$).

На рис. 3.6. представлені кореляційні плеяди показників індивідуальної соціальної ситуації розвитку і акцентуації особи у осіб у віком 12 років.

На малюнку видно, що кількість зв'язків між показниками ІССР і акцентуацій особистості у підлітків 12 років значно менша, ніж у попередніх групах.

Вибір як соціально значущих персонажів осіб старших за вік респондента (вст) позитивно пов'язаний з показником емотивного (Ем) ($p < 0,05$). Вибір осіб не старших за вік респондента (внст) позитивно пов'язаний з показниками застрягаючого (З) і гіпертимічного (Г) типів ($p < 0,05$). Перевага в ІССР осіб жіночої статі позитивно пов'язана з показниками емотивного (Е) і застрягаючого (З) типів ($p < 0,05$). Вибір ровесників (ров) позитивно пов'язаний з показниками застрягаючого (З) і педантичного (П) типів ($p < 0,05$). Вибір «зірок» (зір) позитивно корелює з показником емотивного (Е) типу і негативно – з показниками педантичного (П) та афективно-екзальтованого типів (А) ($p < 0,05$). Орієнтація на літературних героїв (літ) негативно корелює з показниками афективно-екзальтованого (А) і збудливого типів (Зб) ($p < 0,01$). Вибір учителів

позитивно корелює з показниками застрягаючого (З) і тривожного типу (Т) ($p \leq 0,05$).

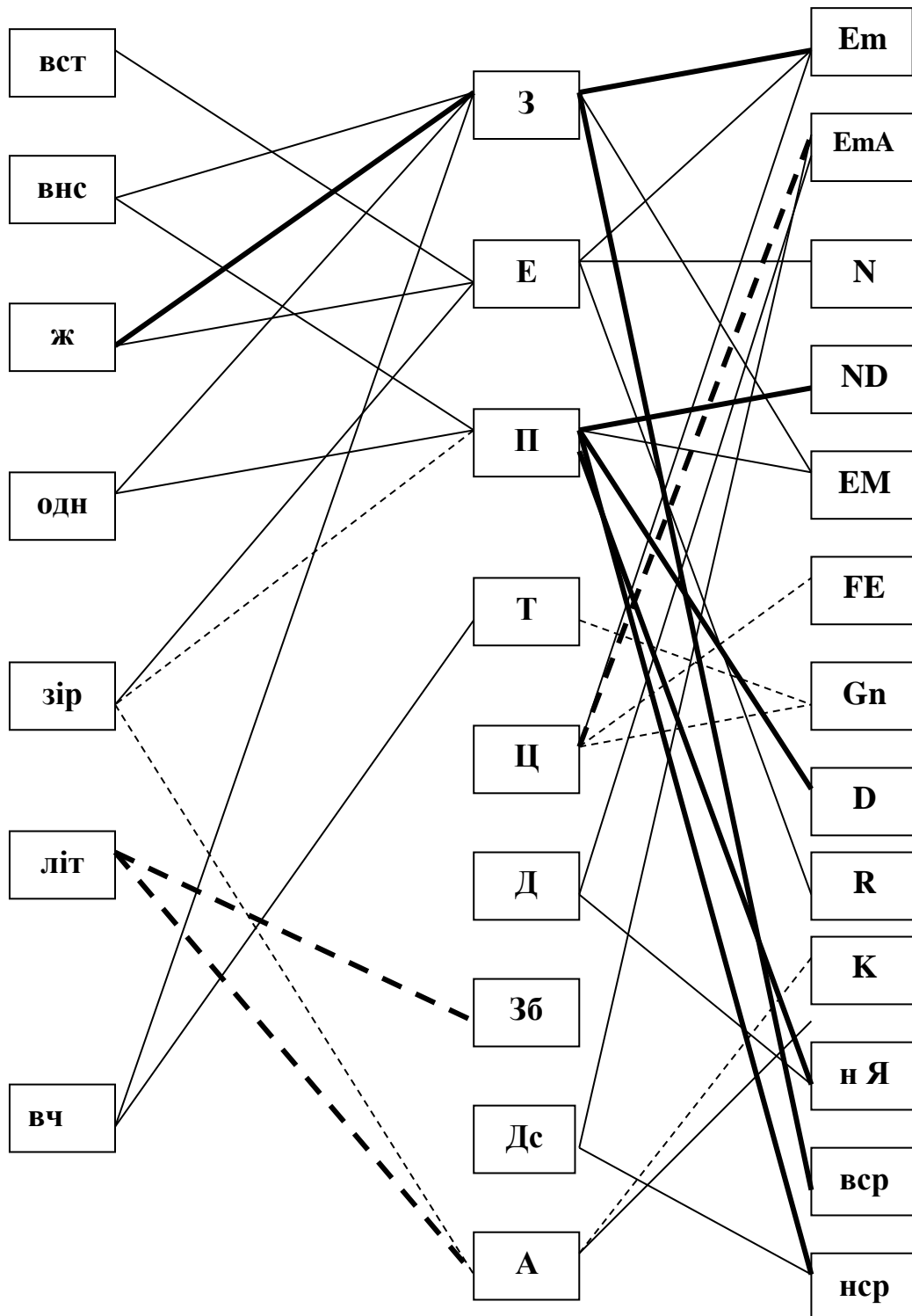

Рис. 3.6. Кореляційна плеяда показників індивідуальної соціальної ситуації розвитку та акцентуацій особистості 12-річних підлітків

Показник емоційної вираженості перцептивної сторони спілкування (Em) позитивно корелює з показниками застрягаючого (З) ($p \leq 0,01$), циклотимічного (Ц) і емотивного (Е) типів ($p \leq 0,05$). Емоційно-агресивна спрямованість у спілкуванні з іншими (EmA) пов'язана позитивно з показниками дистимічного (Дс) і демонстративного (Д) типів ($p \leq 0,05$) і негативно – з показниками циклотимічного (Ц) типу ($p \leq 0,01$). Нормативність поведінки (N) позитивно пов'язана з показником емотивного (Е) типу ($p \leq 0,05$). Спрямованість на поведінку з елементами делінквентності (ND) позитивно корелює з показником педантичного (П) типу ($p \leq 0,01$). Етично-моральна спрямованість, нормативність відносин (EM) позитивно пов'язана з показниками застрягаючого (З) і педантичного (П) типів ($p \leq 0,05$). Фізична і естетична спрямованість (FE) негативно корелює з показником циклотимічного (Ц) типу ($p \leq 0,05$). Спрямованість (Gn) гностики негативно пов'язана з показниками циклотимічного (Ц) і тривожного типів (Т) ($p \leq 0,05$). Недиференційована відповідь (D) позитивно корелює з показником педантичного (П) ($p \leq 0,01$). Романтична спрямованість (R) позитивно корелює з показником емотивного (Em) ($p \leq 0,05$). Комічна спрямованість (K) негативно пов'язана з показником екзальтованого типу (Ek) ($p \leq 0,05$).

Суб'єктивна оцінка переважання в ІССР персонажів нижче «Я» (н Я) позитивно корелює з показниками екзальтованого (А), педантичного (П) ($p \leq 0,01$), демонстративного (Д) типів ($p \leq 0,05$). Суб'єктивна оцінка переважання в ІССР персонажів «вище за середину» (ВСР) позитивно корелює з показником застрягаючого (З) ($p \leq 0,01$), «нижче за середину» (НСР) – з показниками педантичного (П) ($p \leq 0,01$) і дистимічного (Дс) типів ($p \leq 0,05$).

3.3. Співвідношення показників самовідношення та акцентуацій особистості

У зв'язку з поставленими завданнями ми розглянули особливості співвідношення показників самовідношення та акцентуацій особистості у

підлітків у трьох вікових групах, що вивчаються. Така інформація дозволяє розкрити зв'язки між особливостями самовідношення як одного з аспектів самосвідомості, який пов'язаний також із самосприйняттям, та різноманіттям індивідуально-психологічних властивостей особистості, які створюють витоки індивідуальних відмінностей, у тому числі й у самосвідомості, самосприйнятті.

Як показники самовідношення ми розглядаємо наступні: інтегральний показник "Я" (S), самоповага (SI), аутосимпатія (SII), очікування позитивного відношення від інших (SIII), самоінтерес (SIV), самовпевненість (S1), відношення інших (S2), самосприйняття (S3), самокерівництво, самопослідовність (S4), самозвинувачення (S5), самоінтерес (S6), саморозуміння (S7).

У якості показників акцентуацій особистості (за типологією К.Леонгарда) розглядаються наступні: гіпертимічний тип (Г), застрягаючий (З), емотивний (Ем), педантичний (П), тривожний (Т), циклотимічний (Ц), демонстративний (Д), збудливий (В), дистимічний (Дс), афективно-екзальтований (Ек).

Кореляційний аналіз названих показників показав наявність множинних закономірних статистично значущих зв'язків.

Дані отримані в групі 10-річних підлітків представлені в кореляційній плеяді (рис.3.7.). Показник гіпертимного типу (Г) позитивно пов'язаний з інтегральним показником самовідношення "Я" (S) ($p \leq 0,05$), показниками самоповаги (SI) ($p \leq 0,01$), очікування позитивного відношення від інших (SIII) ($p \leq 0,01$), самоінтересу (SIV), (S6) ($p \leq 0,05$), самовпевненості (S1) ($p \leq 0,01$). Такі зв'язки логічно пояснюються психологічним портретом гіпертимного типу, який включає такі риси, як активність, контактність, доброзичливість до інших, які створюють позитивний емоційний фон у стосунках з іншими, що створює певні передумови й для формування позитивного самовідношення.

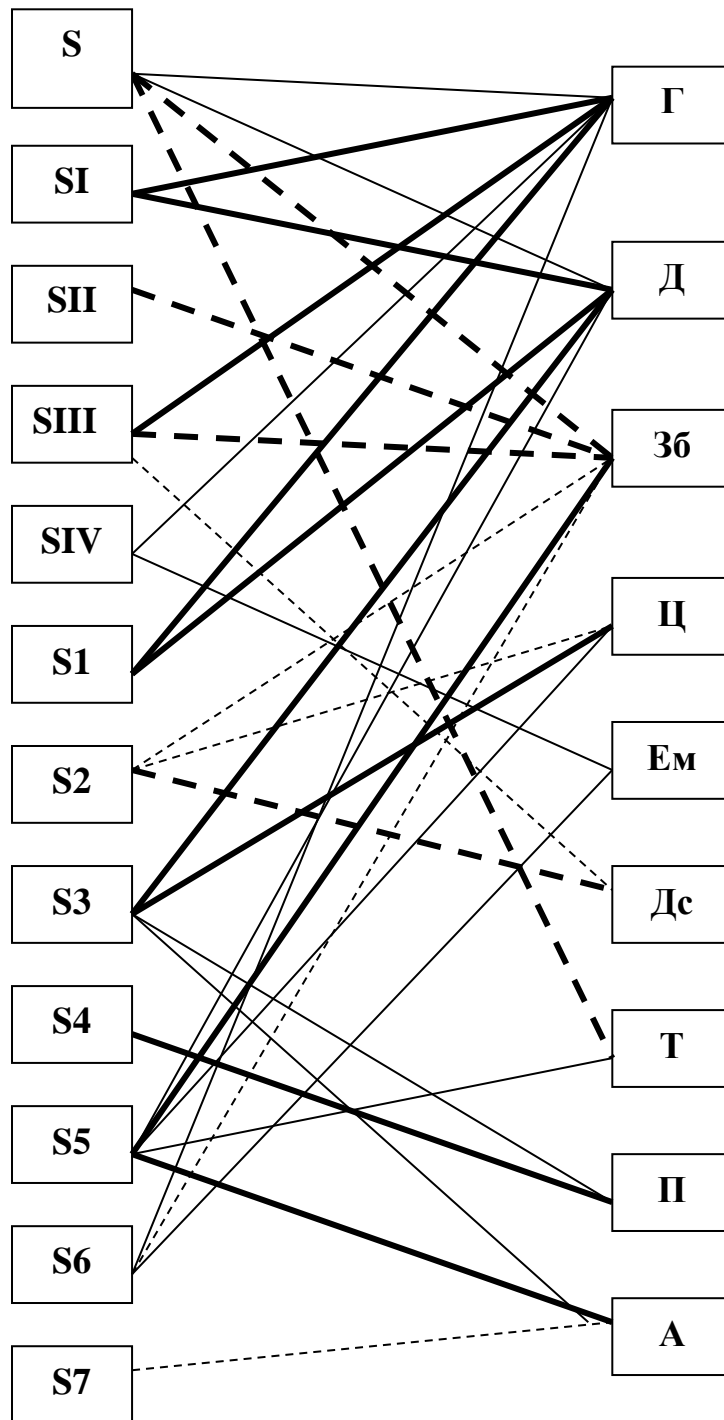

Рис. 3.7. Кореляційна плеяда показників самовідношення та акцентуацій особистості 10-річних підлітків

Показник демонстративного типу (Д) позитивно корелює з інтегральним показником самовідношення "Я" (S) ($p \leq 0,05$), показниками

самоповаги (SI) ($p \leq 0,01$), самовпевненості (S1) ($p \leq 0,01$), самосприйняття (S3) ($p \leq 0,01$), самоінтересу (S6) ($p \leq 0,05$). Наявність таких зв'язків пояснюється присутністю в комплексі рис демонстративного типу егоцентризму, активності суб'єкта у самоствердженні, орієнтації на привертання уваги до власної персони.

Показник збудливого типу (Зб) переважно демонструє негативні зв'язки з такими показниками самовідношення: інтегральним показником самовідношення «Я» (S) ($p \leq 0,01$), аутосимпатії (SII) ($p \leq 0,01$), очікування позитивного відношення від інших (SIII), (S2) ($p \leq 0,01$), ($p \leq 0,05$), самоінтересу (S6) ($p \leq 0,05$). Позитивні зв'язки відзначаються з показником самозвинувачення (S5) ($p \leq 0,01$). Присутність у збудливому типі таких рис, як імпульсивність, роздратованість, брутальність призводить до постійних ускладнень у стосунках з оточенням, що має відобразитися й у відношенні до себе у підлітків. Рефлексування у процесах взаємодії з іншими у кінцевому результаті виявляється у негативному образі «Я», самозвинуваченнях у руйнуванні взаємовідносин.

Показник циклотимічного типу (Ц) позитивно пов'язаний з показниками самосприйняття (S3) ($p \leq 0,01$), самозвинувачення (S5) ($p \leq 0,05$) та негативно – з показником відношення інших (S2) ($p \leq 0,05$). Природа цього типу, пов'язана із цикличністю настрою, вочевидь, відображається й у його зв'язках з самовідношенням, оскільки відзначається амбівалентність зв'язків. Як відомо, спілкування з представниками циклотимічного типу складає певні труднощі, пов'язані з мінливістю настрою, нестійкістю інтересів і прагнень, з боку підлітка та недостатком терпіння, прийняття, розуміння з боку оточуючих. Тому закономірним є те, що риси цього типу пов'язані з очікуванням негативного відношення інших.

Показник емотивного типу (Em) позитивно корелює з показником самоінтересу (SIV), (S6) ($p \leq 0,05$). Це відбиває загальну гуманістичну спрямованість особистості цього типу, зацікавленість внутрішнім світом

людини, в тому числі і своїм власним, оскільки пізнання іншого й пізнання себе ґрунтуються на єдиному підґрунті – інтересі до людини.

Показник дистимічного типу (Дс) негативно корелює з показниками очікування позитивного відношення від інших (SIII), (S2) ($p \leq 0,05$), ($p \leq 0,01$). Наявність зворотного зв'язку між цими показниками пояснюється наявністю таких характерних рис як відгородженість, відчуженість, замкненість, що створює передумови для погіршення відносин з оточуючими. Внаслідок накопичення такого досвіду й формується очікування негативного відношення від інших.

Показник тривожного типу (Т) негативно пов'язаний з інтегральним показником самовідношення "Я" (S) ($p \leq 0,01$) та позитивно – з показником самозвинувачення (S5) ($p \leq 0,05$). Картина психологічних проявів тривожного типу передбачає невпевненість, відчуття власної меншовартості, що у 10-річному віці відбивається у неприйнятті себе, негативному «Я-образі». Самозвинувачення загострюються у зв'язку зі схильністю до почуття провини, що є невід'ємною рисою тривожного типу.

Показник педантичного типу акцентуації (П) позитивно корелює з показником самосприйняття (S3) ($p \leq 0,05$) та самокерівництва, самопослідовності (S4) ($p \leq 0,01$). Наявність таких зв'язків є цілком закономірною відповідно до основних рис педантичного типу: ригідність, ритуальність, формалізм, ретельність, сумлінність.

Показник афективно-екзальтованого типу (А) позитивно корелює з показниками самосприйняття (S3) ($p \leq 0,05$) та самозвинувачення (S5) ($p \leq 0,01$) і негативно – з показником саморозуміння (S7) ($p \leq 0,05$), що відповідає тонкій емоційній організації цього типу, яка й породжує бурхливі та амбівалентні почуття і заважає адекватному сприйняттю себе та розумінню.

Дані кореляційного аналізу показників типів акцентуацій особистості та показників самовідношення, отримані в групі 11-річних підлітків, показані на рисунку 3.8. У кореляційній плеяді відображено систему зв'язків між показниками, що розглядаються.

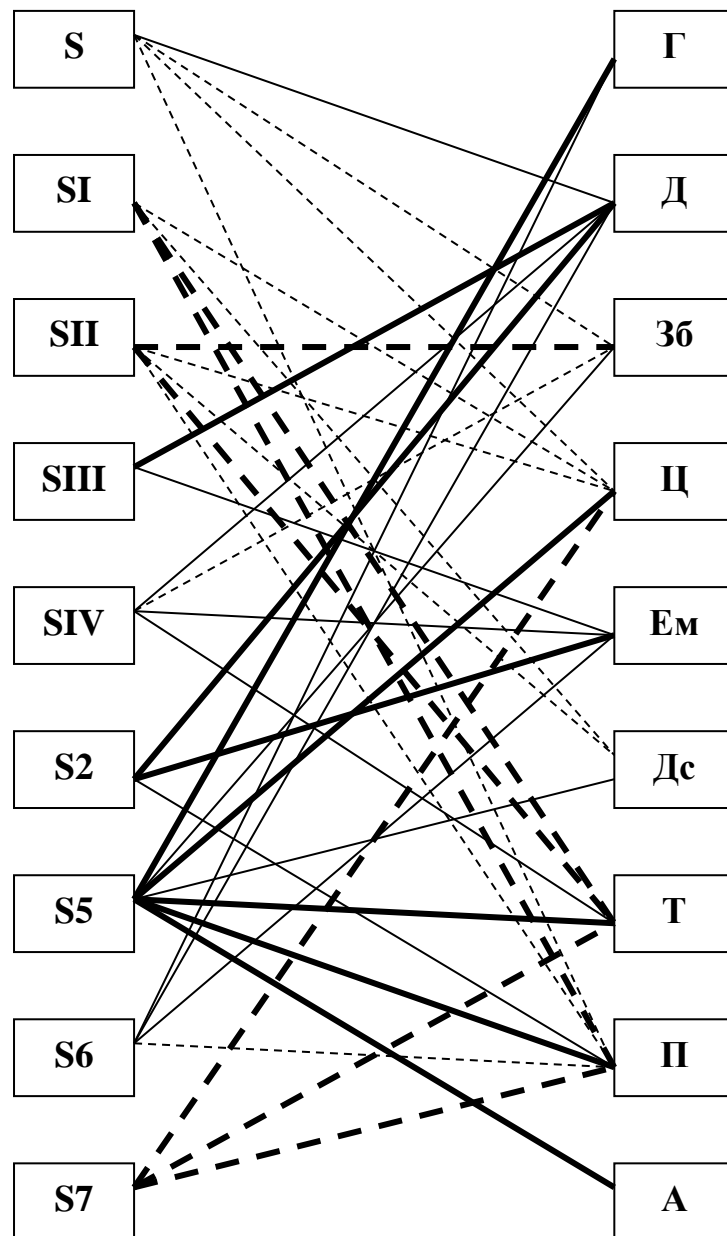

Рис. 3.8. Кореляційна плеяда показників самовідношення та акцентуацій особистості 11-річних підлітків

На рисунку показано, що в групі 11-річних підлітків зв'язки між показниками акцентуацій особистості та самовідношення мають свою специфіку. Відзначається звуження спектру зв'язків порівняно із групою 10-річних підлітків показника гіпертимічного типу (Г), який позитивно корелює з показниками самозвинувачення (S5) ($p \leq 0,01$) та самоінтересу (S6) ($p \leq 0,05$).

Такі зміни можна пояснити початком підліткової кризи, що характеризується, з одного боку, зростанням інтересу, уваги до себе, прислуханням до себе, але, з іншого боку, й пошуком недоліків у власній персоні. Активність у спілкуванні, яка властива гіпертимному типу, починає пов'язуватися з пошуком причин ускладнень у стосунках з оточуючими за рахунок власних характерних рис. Зникає більшість зв'язків у групі 11-річних підлітків й у показника демонстративного типу (Д), який пов'язаний позитивно з інтегральним показником самовідношення "Я" (S) ($p \leq 0,05$), показниками: очікування позитивного відношення від інших (SIII), (S2) ($p \leq 0,01$), самоінтересу (SIV), (S6) ($p \leq 0,05$). Проте загальна тенденція у характері зв'язків не змінюється. Зберігається взаємний вплив демонстративності, пов'язаної з егоцентризмом, та стійкого позитивного відношення до себе. Крім того, зацікавленість у стосунках з однолітками, яка стає домінуючою у підлітковому віці, зумовлює й зв'язок демонстративності, що здебільшого забезпечує інтерес до осіб цього типу, їх успіх у групі, з очікуванням позитивного відношення від інших.

Показник збудливого типу (Зб) негативно корелює з інтегральним показником самовідношення "Я" (S) ($p \leq 0,05$), показниками аутосимпатії (SII) ($p \leq 0,01$), самоінтересу (SIV) ($p \leq 0,05$) та позитивно – з показником самозвинувачення (S5) ($p \leq 0,05$). Цікавим є те, що цей комплекс зв'язків практично ідентичний тому, що встановлений у групі 10-річних підлітків. Тому можна констатувати, що зв'язки з особливостями самовідношення, притаманні рисам збудливого типу, або не зазнають впливу з боку вікових особливостей, або цей вплив відбувається раніше – до 10 років.

Показник циклотимічного типу (Ц) негативно пов'язаний з інтегральним показником самовідношення "Я" (S) ($p \leq 0,05$), показниками самоповаги (SI) ($p \leq 0,05$), аутосимпатії (SII) ($p \leq 0,05$), саморозуміння (S7) ($p \leq 0,01$) та позитивно – з показником самозвинувачення (S5) ($p \leq 0,01$). Таким чином, для циклотимного типу характерна тенденція розширення спектру

зв'язків з показниками самовідношення, що виражають негативне ставлення підлітків до себе. Ті ж зв'язки, що виражають позитивне самовідношення, які відмічались у групі 10-річних підлітків, зникають.

Найбільш стабільними є тенденції у зв'язках з показниками самовідношення в емотивному типі (Ем), що виявилось при порівнянні даних у групах підлітків 10, 11 років. Крім зв'язків з показниками самоінтересу (SIV), (S6) ($p \leq 0,05$), показник емотивного типу у 11 річних підлітків демонструє також і позитивну кореляцію з показниками очікування позитивного відношення від інших (SIII) ($p \leq 0,05$), (S2) ($p \leq 0,01$). Це пояснюється зростанням інтересу до стосунків з іншими, які у емотивних особистостей, зазвичай носять доброзичливий характер, що й стимулює формування очікування позитивного відношення від інших.

Показник дистимічного типу (Дс) позитивно пов'язаний з показником самозвинувачення (S5) ($p \leq 0,05$) та негативно – з показниками самоповаги (SI) ($p \leq 0,05$), аутосимпатії (SII) ($p \leq 0,05$). Розширення спектру зв'язків у порівнянні з групою 10-річних підлітків та їх характер свідчать про вплив підліткової кризи, що у контексті рис дистимного типу набуває особливого загострення і виявляється як домінування негативного зневажливого ставлення до себе.

Показник тривожного типу (Т) позитивно корелює з показниками самоінтересу (SIV) ($p \leq 0,05$), самозвинувачення (S5) ($p \leq 0,01$). З показниками самоповаги (SI) ($p \leq 0,01$), аутосимпатії (SII) ($p \leq 0,01$), саморозуміння (S7) ($p \leq 0,01$) відмічаються негативні зв'язки. Характер зв'язків свідчить про домінування негативного ставлення до себе, що виявляється у багатьох нюансах, але при цьому наявне й зростання уваги до власних станів.

Показник педантичного типу (П) позитивно пов'язаний з показником самозвинувачення (S5) ($p \leq 0,01$), відношення інших (S2) ($p \leq 0,05$) та негативно – з інтегральним показником самовідношення "Я" (S) ($p \leq 0,05$), з показниками самоповаги (SI) ($p \leq 0,01$), аутосимпатії (SII) ($p \leq 0,05$), самоінтересу (S6)

($p \leq 0,05$), саморозуміння (S7) ($p \leq 0,01$). Спостерігається множинність зв'язків з показниками негативного ставлення до себе, що не відмічається у групі осіб 10 років. При цьому послідовність, сумлінність, старанність, які є основними рисами в портреті цього типу, зазвичай викликають позитивне ставлення оточуючих, що й очікується, відповідно. Показник афективно-екзальтованого типу (А) позитивно корелює з показником самозвинувачення (S5) ($p \leq 0,01$). Наявність такого кореляційного зв'язку відображає типове співвідношення рис, пов'язаних з підвищеною емоційністю, експресивністю, та таких особливостей емоційної сфери як схильність до переживання почуття провини. Водночас саме така типовість, відсутність зв'язків з іншими показниками самовідношення, які притаманні рисам інших типів акцентуацій, вказує на повільне входження у підліткову кризу. Тому можна передбачати, що комплекс рис, який складає афективно-екзальтований тип, не зважаючи на емоційну збудливість, нестриманість, вразливість, не сприяє розвитку негативного самоствавлення.

Порівнюючи дані кореляційного аналізу, отримані у групах підлітків 10 і 11 років, загальну тенденцію у змінах в кореляціях можна охарактеризувати як різке зростання зв'язків показників акцентуацій із показниками негативного самовідношення, що свідчить про зростання кризових явищ, загострення перебігу психічного життя саме у 11-річному віці. Проте в кожному типі ця тенденція набуває своєрідності.

На рисунку 3.9. показана кореляційна плеяда показників акцентуацій особистості та самовідношення в групі 12-річних підлітків. Показник гіпертимічного типу (Г) позитивно корелює з інтегральним показником самовідношення "Я" (S) ($p \leq 0,01$), аутосимпатії (SII) ($p \leq 0,05$), очікування позитивного відношення від інших (SIII) ($p \leq 0,01$), (S2) ($p \leq 0,05$), самоінтересу (SIV), (S6) ($p \leq 0,01$), самовпевненості (S1) ($p \leq 0,01$). Отримані дані вказують на швидке відновлення загальних типових особливостей цього типу, які спостерігались в групі осіб 10 років і пов'язані із підвищеною самооцінкою та позитивним самоствавленням.

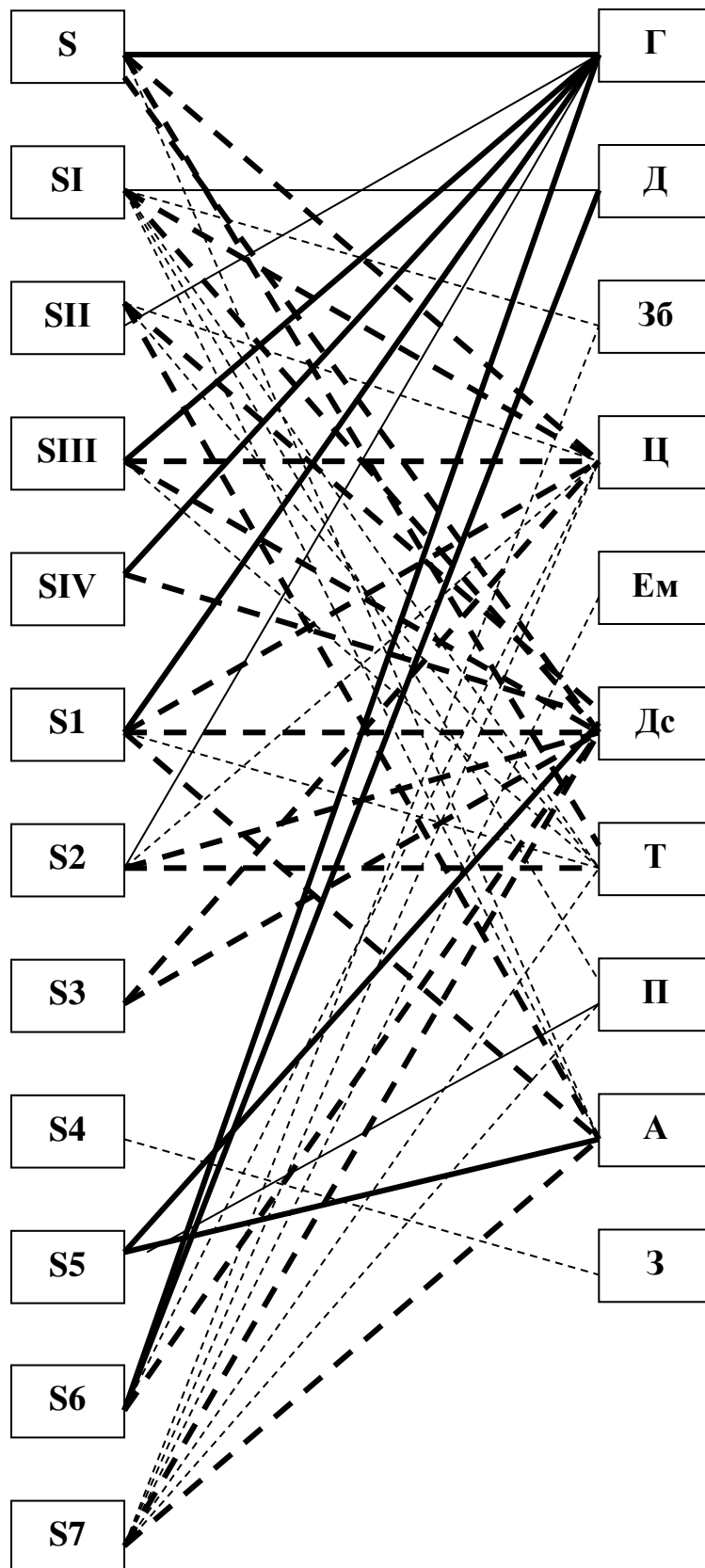

Рис. 3.9. Кореляційна плеяда показників самовідношення та акцентуацій особистості 12-річних підлітків

Показник демонстративного типу (Д) позитивно корелює з показниками самоповаги (SI) ($p \leq 0,05$), самоінтересу (S6) ($p \leq 0,01$). Тому для цього типу у всіх вікових групах (10, 11, 12 років) зберігається однакова тенденція у зв'язках з показниками самовідношення.

Показник збудливого типу (Зб) у 12-річних підлітків негативно корелює з показниками самоповаги (SI) ($p \leq 0,05$), саморозуміння (S7) ($p \leq 0,05$).

Показник циклотимічного типу (Ц) демонструє негативні зв'язки практично зі всіма показниками самовідношення: інтегральний показник самовідношення "Я" (S) ($p \leq 0,01$), самоповаги (SI) ($p \leq 0,01$), аутосимпатії (SII) ($p \leq 0,01$), очікування позитивного відношення від інших (SIII) ($p \leq 0,01$), (S2) ($p \leq 0,05$), самовпевненості (S1) ($p \leq 0,01$), самосприйняття (S3) ($p \leq 0,01$), самоінтересу (S6) ($p \leq 0,05$), саморозуміння (S7) ($p \leq 0,05$). Характер зв'язків свідчить про збереження тенденції до негативного самовідношення.

Показник емотивного типу (Ем) негативно корелює з показником саморозуміння (S7) ($p \leq 0,05$).

Показник дистимічного типу (Дс) позитивно корелює з показником самозвинувачення (S5) ($p \leq 0,01$). Негативні зв'язки відмічаються з показниками: інтегральний показник самовідношення "Я" (S) ($p \leq 0,01$), самоповаги (SI) ($p \leq 0,01$), аутосимпатії (SII) ($p \leq 0,01$), очікування позитивного відношення від інших (SIII), (S2) ($p \leq 0,01$), самоінтересу (SIV), (S6) ($p \leq 0,01$), самовпевненості (S1) ($p \leq 0,01$), самосприйняття (S3) ($p \leq 0,01$), саморозуміння (S7) ($p \leq 0,01$).

Показник тривожного типу (Т) демонструє негативні зв'язки з наступними показниками: інтегральний показник самовідношення "Я" (S) ($p \leq 0,01$), самоповаги (SI) ($p \leq 0,05$), аутосимпатії (SII) ($p \leq 0,05$), очікування позитивного відношення від інших (SIII), (S2) ($p \leq 0,01$), самовпевненості (S1) ($p \leq 0,05$), саморозуміння (S7) ($p \leq 0,05$).

Показник педантичного типу (П) позитивно корелює з показником самозвинувачення (S5) ($p \leq 0,05$) та від'ємно – з інтегральним показником самовідношення "Я" (S) ($p \leq 0,05$), показником саморозуміння (S7) ($p \leq 0,05$).

Показник афективно-екзальтованого типу (А) позитивно корелює з показником самозвинувачення (S5) ($p \leq 0,01$), від'ємно – з інтегральним показником самовідношення "Я" (S) ($p \leq 0,05$), самоповаги (SI) ($p \leq 0,05$), аутосимпатії (SII) ($p \leq 0,01$), самовпевненості (S1) ($p \leq 0,01$), саморозуміння (S7) ($p \leq 0,01$). Отримані дані свідчать, що саме в 12-річному віці стає відчутним вплив підліткової кризи на зв'язки показника афективно-екзальтованого типу з показниками самовідношення.

Показник застрягаючого типу (З) негативно пов'язаний з показником самокерівництва, самопослідовності (S4) ($p \leq 0,05$).

Таким чином, отримані дані засвідчують, що риси особистості, які складають психологічний портрет певного типу акцентуації, пов'язані з особливостями самовідношення і характер цього зв'язку залежить, з одного боку, від психологічної характеристики типу акцентуацій, а, з іншого – від віку дитини.

Підводячи підсумок за результатами кореляційного аналізу, можна констатувати, що отримані дані дозволяють підтвердити загальні закономірності у взаємостосунках між показниками індивідуальної соціальної ситуації розвитку, самовідношенням та сукупністю індивідуально-типологічних характеристик особистості (акцентуацій), що вивчаються. Результати кореляційного аналізу дозволяють змістовно наповнити простір між даними категоріями, який необхідний нам для подальшого якісного аналізу та інтерпретації психологічних особливостей у самосприйнятті підлітків різних вікових груп в контексті індивідуальної соціальної ситуації розвитку.

3.4. Якісний аналіз результатів дослідження

3.4.1. «Автопортрет» як проекція самосприйняття в період мікрозмін у соціалізації молодшого підлітка

Методика «Автопортрет» дозволила нам додатково фіксувати наявність мікрозмін у процесі самосприйняття на трьох основних етапах молодшого підліткового віку – у 10, 11 та 12 років. Психологічні особливості будь-якого літичного, в тому числі й молодшого підліткового віку, в літературі прийнято аналізувати з позитивного боку через розкриття змісту провідної діяльності, новоутворень у когнітивній та особистісній сферах. Навіть ті боки особистості дитини, розвиток та дозрівання яких пов'язані з втратою чогось (наприклад, за Л.С.Виготським, «втрата безпосередності поведінки» у молодшому шкільному віці), одночасно характеризують як набуття чогось нового, позитивного. Тому й ми в якості основних симптомокомплексів проекції самосприйняття виділили ті, що одночасно розкривають специфіку процесу соціалізації в молодшому підлітковому періоді та диференціюють мікрозміни у специфічних підліткових утвореннях.

Відповідно, до групи типових підліткових симптомокомплексів, які одночасно розкривають специфічну проекцію самосприйняття у цьому віці та пов'язаної з нею особливості соціалізації, нами традиційно були віднесені психологічна незахищеність, тривожність, недовіра до себе, почуття неповноцінності, ворожість, конфліктність (фрустрація), труднощі у спілкуванні та депресивність. На наш погляд, саме ці симптомокомплекси є знаковими для пубертатного періоду й такими, що поєднують особистісні та соціальні детермінанти процесу соціалізації. Всередині виділеного блоку розподіл їхньої значущості для особистості підлітка нерівнозначний: одні з означених симптомокомплексів є провідними, інші – другорядними, але комплексно вони створюють повну проективну картину індивідуальної соціалізації молодшого підлітка.

Напередодні першого зрізу ми припустили, що до блоку провідних симптомокомплексів самосприйняття молодшого підлітка можна віднести

психологічну незахищеність, тривожність, почуття (або комплекс) неповноцінності, ворожість; до блоку другорядних симптомокомплексів відповідно – недовіру до себе, конфліктність (фрустраційність), труднощі у спілкуванні та депресивність.

Психологічна захищеність (або її полярний антипод – незахищеність) своїми емпіричними гарантами має відчуття приналежності до групи, адекватну самооцінку, реалістичний рівень домагань, схильність до надситуативної активності, адекватну атрибуцію відповідальності, відсутність підвищеної тривожності, неврозів, страхів [140].

Психологічна захищеність як основний механізм має психологічний захист, який виступає певною умовою її адекватності, тобто ми маємо підстави припускати, що ступінь виразності саме цього провідного симптомокомплексу є важливим показником успішної соціалізації підлітка та його позитивного особистісного зростання. На рисунку 3.1., який відображає перший зріз за допомогою проективної методики, ми бачимо, що один із значущих показників самосприйняття в молодшому підлітковому періоді приходить саме на психологічну незахищеність. Нерівномірність особистісного дозрівання відстежується навіть у мікровікових змінах – пік психологічної незахищеності ми відстежуємо у першій половині одинадцятого року життя (80 балів) та деяке подальше зниження – на дванадцятому році (62 бали).

Зріз, проведений через півроку, показав суттєве зниження показників по симптомокомплексу «психологічна незахищеність» – друга половина десятого року життя – 10 балів, друга половина одинадцятого року життя – 25 балів та друга половина дванадцятого року життя – 20 балів відповідно (рис. 3.2).

Оскільки зміни у самосприйнятті, які ми відстежуємо, проявляються поступово, ми пояснюємо цей стрибок саме мікрозмінами у процесі соціалізації, який надає дитині не тільки навички спілкування, рефлексії тощо, але й формує навички успішного психологічного захисту, який, як ми

відмічали вище, виступає як основна умова формування адекватного почуття психологічної захищеності.

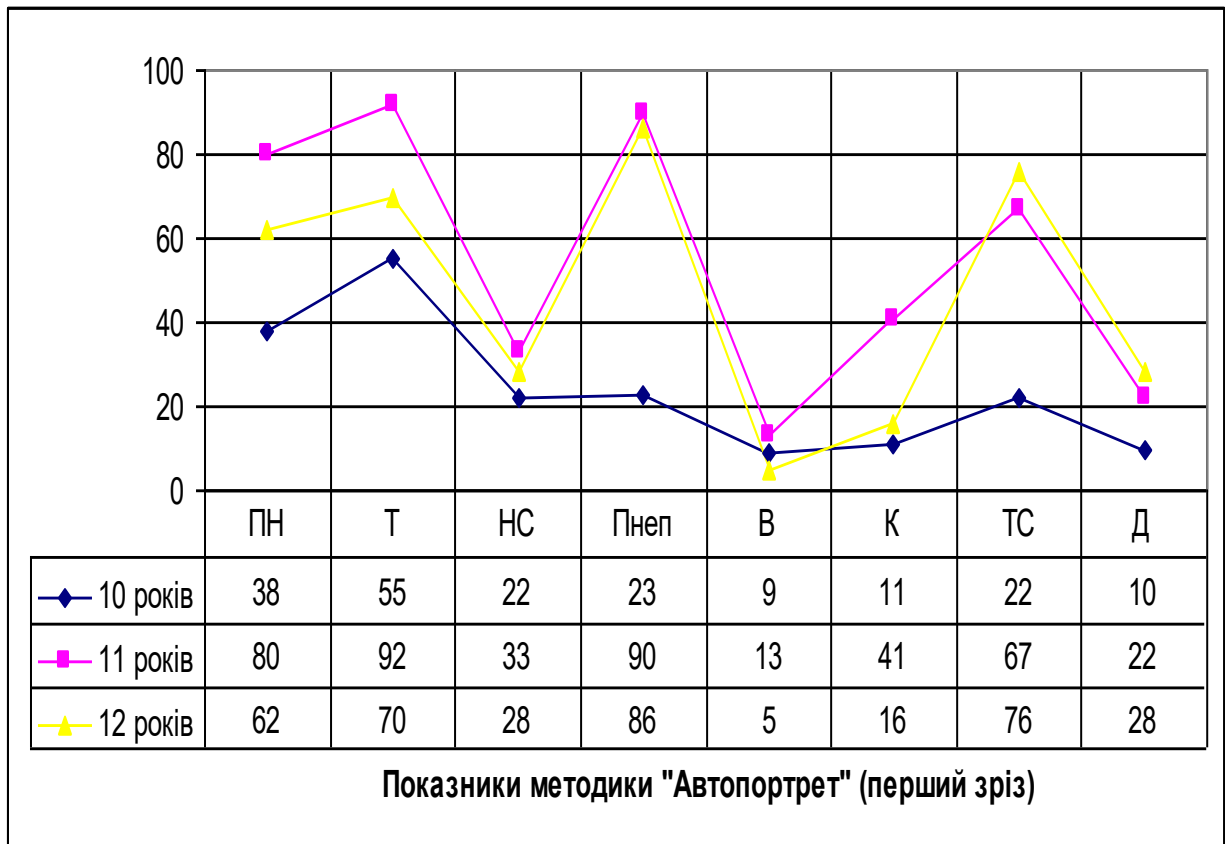

Рис. 3.1 Розподіл показників першого зрізу за методикою «Автопортрет» у трьох вікових групах підлітків

Саме успішний психологічний захист, як підґрунтя відчуття психологічної захищеності, який починає проявлятися у другій половині десятого року життя, виступає як один із проявів адекватної взаємодії суб'єкта з мікросоціальним оточенням у ситуаціях можливого або дійсного неуспіху та реалізації потреби бути повноцінною особистістю, що фактично є ранніми проявами одного з новоутворень підліткового періоду, яке набуватиме свого психологічного змісту у 13-14 років. Тривожність як ще один провідний симптомокомплекс самосприйняття у молодшому підлітковому віці виступає «візитною карткою» пубертатної кризи [158].

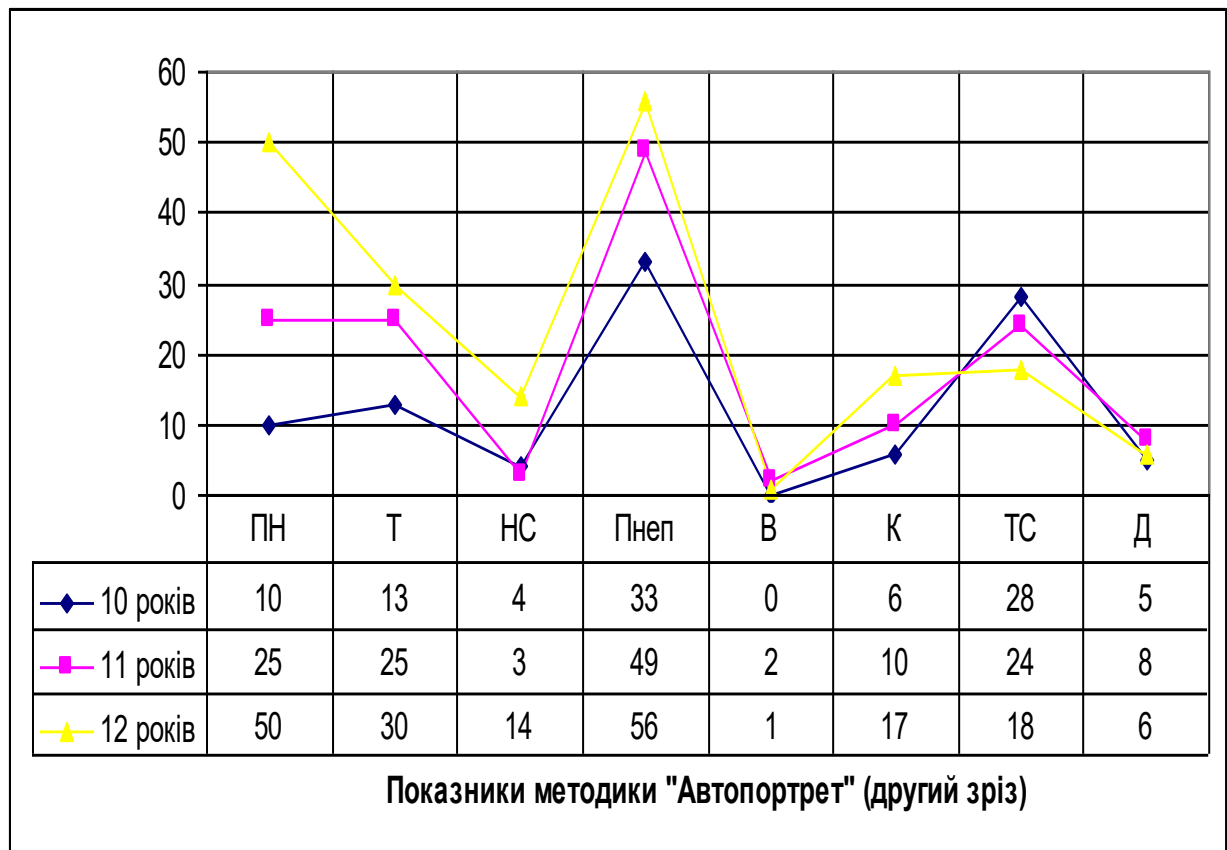

Рис. 3.2 Розподіл показників другого зрізу за методикою «Автопортрет» у трьох вікових групах підлітків

На думку А.О.Реана підлітки є більш уразливими щодо підвищення тривожності, ніж молодші школярі, тобто тривожність на цьому етапі виступає як специфічно підліткова вікова характеристика. Але підвищення тривоги в цей період спостерігається й з інших приводів: за «емоційної зараженості», невпевненості у міжособистісних стосунках, тривожності власних батьків (внутрішньосімейна невротизація), неадекватного рівня домагань тощо.

Як відмічає низка авторів (В.К.Вілюнас [54], В.І.Гарбузов [60], К.Ізард [81], В.П.Ільїн [82] та ін.), певний рівень тривожності – це природня і обов’язкова особливість соціалізованої особистості. Незалежно від віку, у кожного існує власний або бажаний рівень тривожності – так звана корисна тривожність. Оскільки тривожність виступає провідним симптомокомплексом підліткового віку, ми також визначаємо її як корисну

тривожність цілої вікової вибірки, оцінка або неусвідомлена проєкція дитиною власного стану у цьому напрямку є суттєвим компонентом формування самосприйняття та самоконтролю.

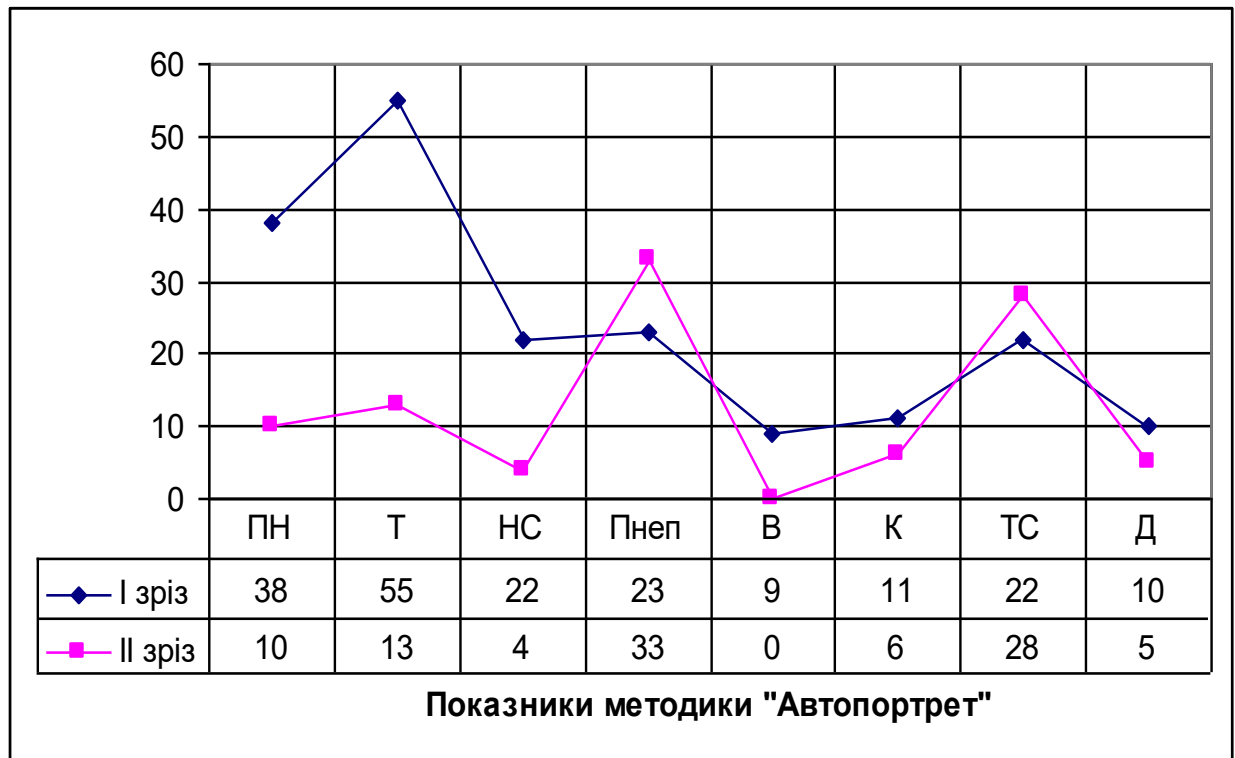

Рис. 3.3 Розподіл показників двох зрізів за методикою «Автопортрет» у групі десятирічних підлітків

З рисунку 3.3. ми бачимо, що у першому півріччі десятого року життя самосприйняття характеризується підвищеною тривожністю (55 балів) та суттєвим її зниженням у другому півріччі (13 балів). Аналогічна тенденція мікрозмін або флюктуацій тривожності підтримується протягом одинадцятого та дванадцятого року життя (див. рис. 3.4 та 3.5). Ця тенденція є притаманною для пубертата в цілому, оскільки постійні коливання тривожності пов'язані з формуванням синдрому дисморфоманії, який поступово формується в процесі порівняння себе з однолітками та значущими особами з мікросоціального оточення і суттєво впливає на якісну характеристику самосприйняття.

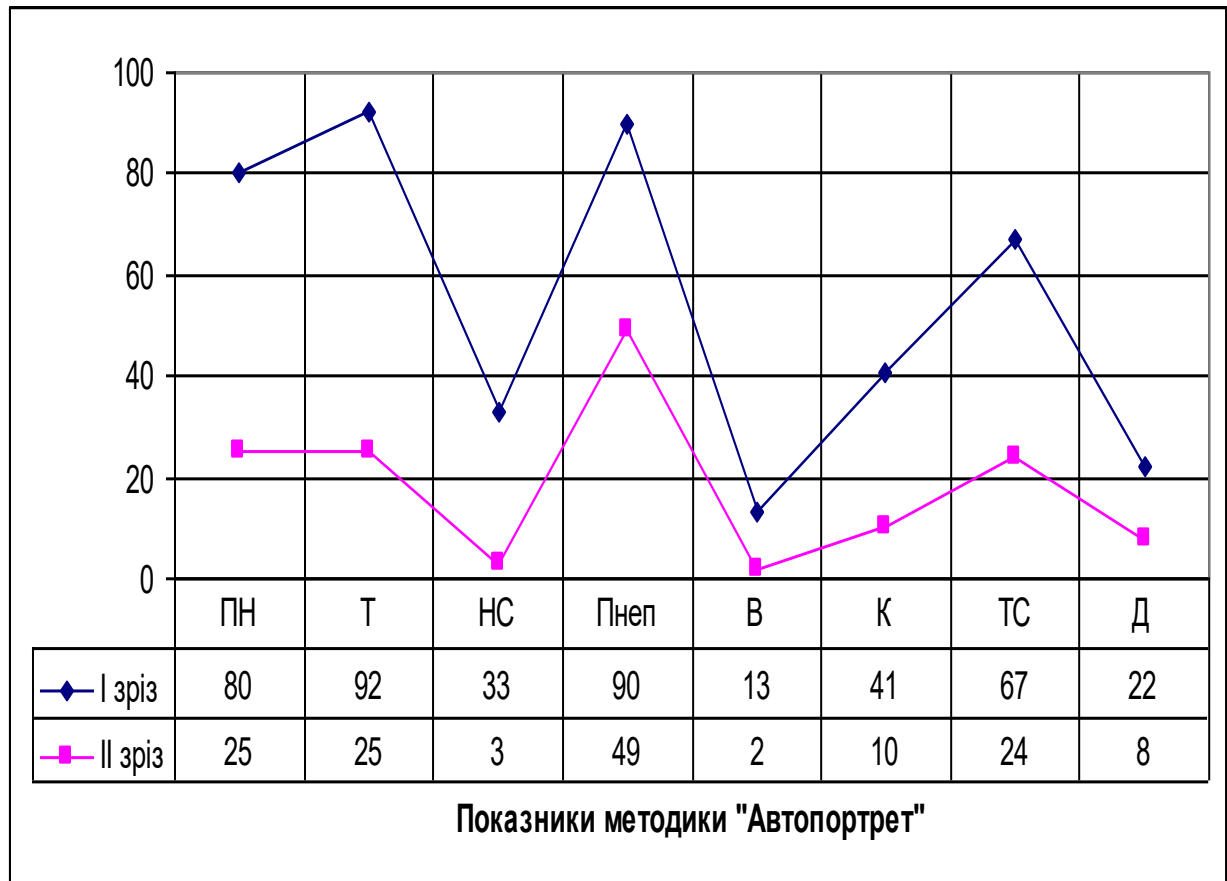

Рис. 3.4 Розподіл показників двох зрізів за методикою «Автопортрет» у групі одинадцятирічних підлітків

Наступний провідний симптомокомплекс, що впливає на самосприйняття молодшого підлітка – це почуття неповноцінності, наслідок фрустрації потреби у подоланні несприятливих обставин. Але, на думку А.Адлера, воно не є тільки негативним, деструктивним комплексом. Він розглядав почуття неповноцінності як універсальну рушійну силу розвитку особистості – здібність компенсувати дефект або подолати життєву ситуацію та одночасно побороти почуття власної неповноцінності є одним із особистісних новоутворень пубертатного періоду. Під впливом несприятливих умов соціалізації почуття неповноцінності переростає у відповідний комплекс [142].

З рисунків 3.3, 3.4 та 3.5 ми бачимо динаміку наростання цього симптомокомплексу у проекції самосприйняття протягом молодшого підліткового періоду.

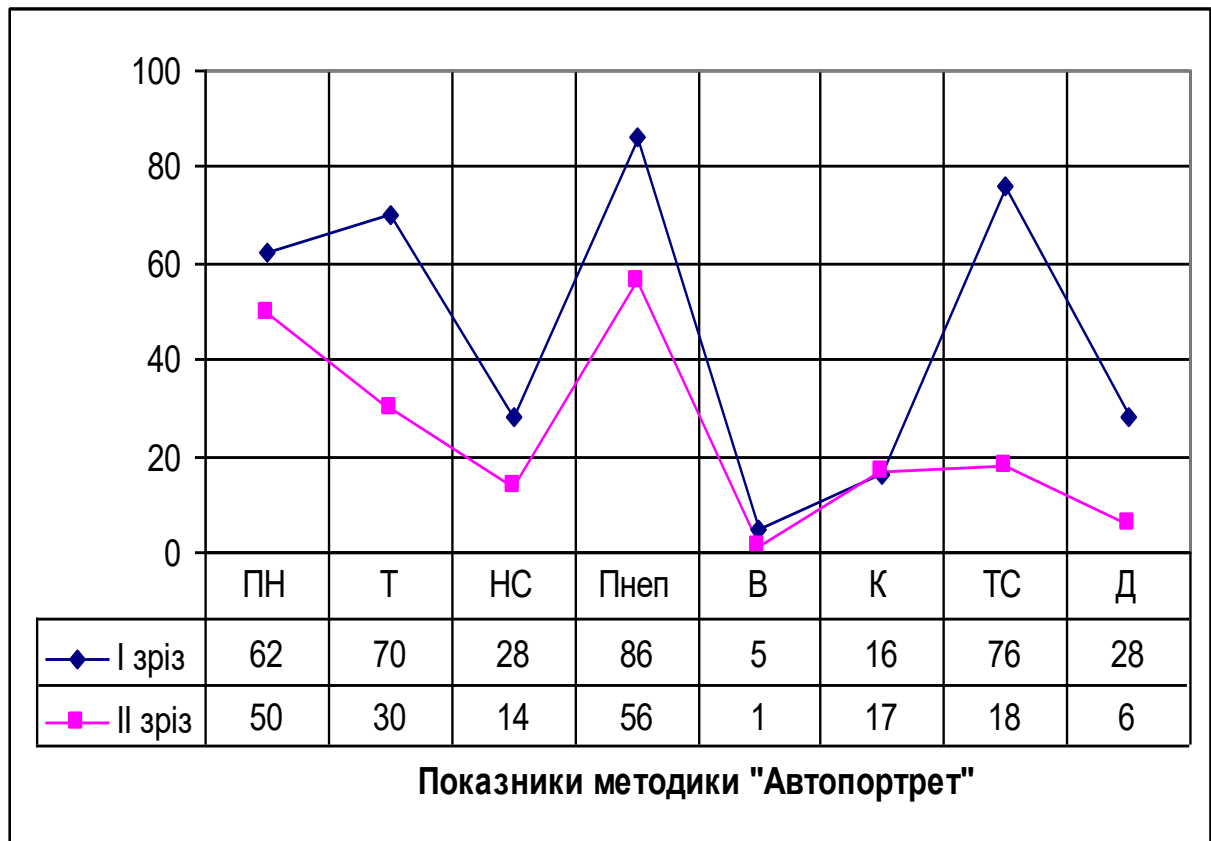

Рис. 3.5. Розподіл показників двох зрізів за методикою «Автопортрет» у групі дванадцятирічних підлітків

Подібна динаміка є природною та відображає наближення пубертатної кризи в процесі формування уявлень про власну особистість.

Ворожість та конфліктність (фрустрація) у молодших підлітків є спорідненими утвореннями, але, як ми бачимо з графіків, у самосприйнятті в цей період виявлені по-різному. Ворожість, на відміну від конфліктності, завжди має конкретний об'єкт, на який вона спрямована, конфліктність може такого конкретного об'єкту не мати, але для підлітка, який відмічає у себе цей симптомокомплекс, важливо отримати емоційну розрядку. Тому об'єкт підліткової конфліктності може бути випадковим. Суттєвою причиною підліткової конфліктності, в тому числі й при сприйманні власної особистості, може бути дія фрустраторів, тобто бар'єрів, які об'єктивно або суб'єктивно здаються такими, які неможливо подолати, стоять на шляху

досягненні цілей та викликають суттєву емоційну напругу – саме стан фрустрації. На думку К.Ізарда, агресивність та конфліктність у цей період запускаються емоціями, які входять в так званий комплекс ворожості. Його підґрунтя складають емоції гніву, огидності, нехтування, а інколи й страху, спрямовані на себе та на відповідну оцінку всього, що пов'язане з особистістю підлітка [81].

На всіх трьох вікових етапах молодшого підліткового віку ми бачимо низькі показники по симптомокомплексу ворожості, тобто афективна сфера ще досить бідна, а так званий комплекс підліткової емоційності буде проявлятися у середньому підлітковому періоді. Малюнкova проекція показала, що напруженість, самовпевненість, імпульсивність при сприйнятті та оцінці власної особистості як підґрунтя розмитої, особистісно спрямованої ворожості у молодшому підлітковому віці відсутня. На наш погляд, саме цей момент пояснює відносну безконфліктність та просоціальність самосприйняття та поведінки молодшого підлітка.

Труднощі у спілкуванні на рисунках 3.1 та 3.2 знаходяться у повній відповідності з симптомокомплексами тривожності і проявляються на фоні вираженого почуття неповноцінності. Більшість підлітків після малювання автопортрета пояснили, що основною причиною комунікативних труднощів виступає власна сором'язливість. Наприклад, малюнок Олексія Г., 10 років, на фоні досить високої самооцінки ілюструє проекцію тривожності, підвищеної чутливості до думки оточуючих, комунікативних труднощів та спрямованості у майбутнє. Аналогічну тенденцію, але на фоні низької самооцінки, ми спостерігаємо на автопортреті Діми Ю., 12 років. Порівняно з попереднім малюнком, можна відмітити дуже високий прояв тривожності.

Динаміка депресивності відображена на рисунках 3.3, 3.4 та 3.5. Протягом 10, 11 та 12 років ми спостерігаємо досить низький фон депресивності як симптомокомплексу, який супроводжує процес самосприйняття в молодшому підлітковому віці. На 10 році життя (і в першому, і в другому півріччі) депресивність справді виступає другорядним

фактором самосприйняття, майже не впливає на соціалізацію дитини, пізніше, на 11 та 12 роках життя, ця тенденція формування уявлень про себе зберігається, хоча фон депресивності дещо підвищується. Цю тенденцію можна спостерігати на малюнку Карини К., 10 років; Каті Г., 11 років та Ані П., 12 років, на фоні високої самооцінки дітей всіх трьох вікових зрізів.

Таким чином, виявлені тенденції підтверджують нашу думку про те, що молодший підлітковий період є найбільш сприятливим з точки зору особистісного дозрівання щодо розвитку процесів соціалізації, оскільки провідні та другорядні симптомокомплекси самосприйняття розвиваються поетапно, створюють загальну позитивну картину цього психічного процесу, кризові прояви досить ліричні, а сам молодший підлітковий вік є сенситивним щодо формування позитивного, особистісно орієнтованого процесу соціалізації.

3.4.2. Диференціація структурних компонентів індивідуальної соціальної ситуації розвитку молодших підлітків

Необхідність глибокого проникнення у основні закономірності та механізми розвитку самосприйняття молодшого підлітка потребує детального розгляду соціального середовища, в якому й розвивається дитина, яке, на думку Л.С.Виготського, відіграє роль не простого оточення, а джерела розвитку особистості. Але, незважаючи на безперечну значущість цієї тези, до цих пір не розглянута багатоплановість всіх прошарків індивідуальної соціальної ситуації розвитку, в якій кожний показник має власну «дистанцію» впливу на особистість, різні пласти мікросоціального оточення – близькі люди, дальні, вигадані персонажі – відрізняються ємністю, насиченістю, індивідуальним змістом та значенням для розвитку підлітка.

Провідним теоретико-методологічним підґрунтям диференційованого підходу до вивчення самосприйняття молодших підлітків через структуру індивідуальної соціальної ситуації розвитку для нас стала теорія диспозиційної регуляції соціальної поведінки [цит. за 29] та

багаторівнева концепція «Я-образу» (І.І.Чеснокова [177]). Тобто самосприйняття як базова характеристика самосвідомості особистості формується на рівні порівняння себе з іншою людиною: спочатку будь-яка значуща якість виділяється та розуміється у іншій людині, потім екстраполюється на себе, стимулює розвиток інтроспекції.

Якісний аналіз основних показників індивідуальної соціальної ситуації розвитку дозволив нам розкрити та охарактеризувати загальну якість процесів соціалізації та самосприйняття протягом трьох основних вікових відрізків, які складають молодший підлітковий період.

Як було відмічено вище, першим основним показником індивідуальної соціальної ситуації розвитку виступила соціальна спрямованість, яка містила в собі диференційовану інформацію щодо соціального складу референтних персонажів індивідуальної соціальної ситуації на кожному з етапів молодшого підліткового періоду. Цей показник є найціннішим, оскільки розкриває не тільки ієрархію найбільш розповсюджених агентів впливу на самосприйняття та самооцінку молодшого підлітка, але й шляхи та глибинні механізми формування ідеалів та соціальної активності.

Як відомо, одним з найважливіших показників соціальної зрілості та розвинутих комунікативних навичок є вік друзів, які обираються дитиною. Аналіз рисунку 3.6 показав тенденцію молодшого підліткового періоду орієнтуватися на оточення не старше від них самих. Тобто у середовищній характеристиці препубертатного періоду перевага надається не дорослим, а тим, хто є однолітками або молодшими за віком наших респондентів. Цю тенденцію ілюструють високі показники категорії внс (вік не старший) – на десятому році вона складає 16,38, на одинадцятому році – 12,28, а на дванадцятому зростає до 16,13. Ця тенденція розкриває певну взаємодію світу дорослих та світу дітей: в молодшому підлітковому віці дитина більше реагує на дитяче середовище однолітків або молодших за віком. Орієнтація на молодших від себе дітей є тривожною, адже вона вказує на нерозвинутість комунікативних навичок та підвищений інфантилізм дітей цього віку

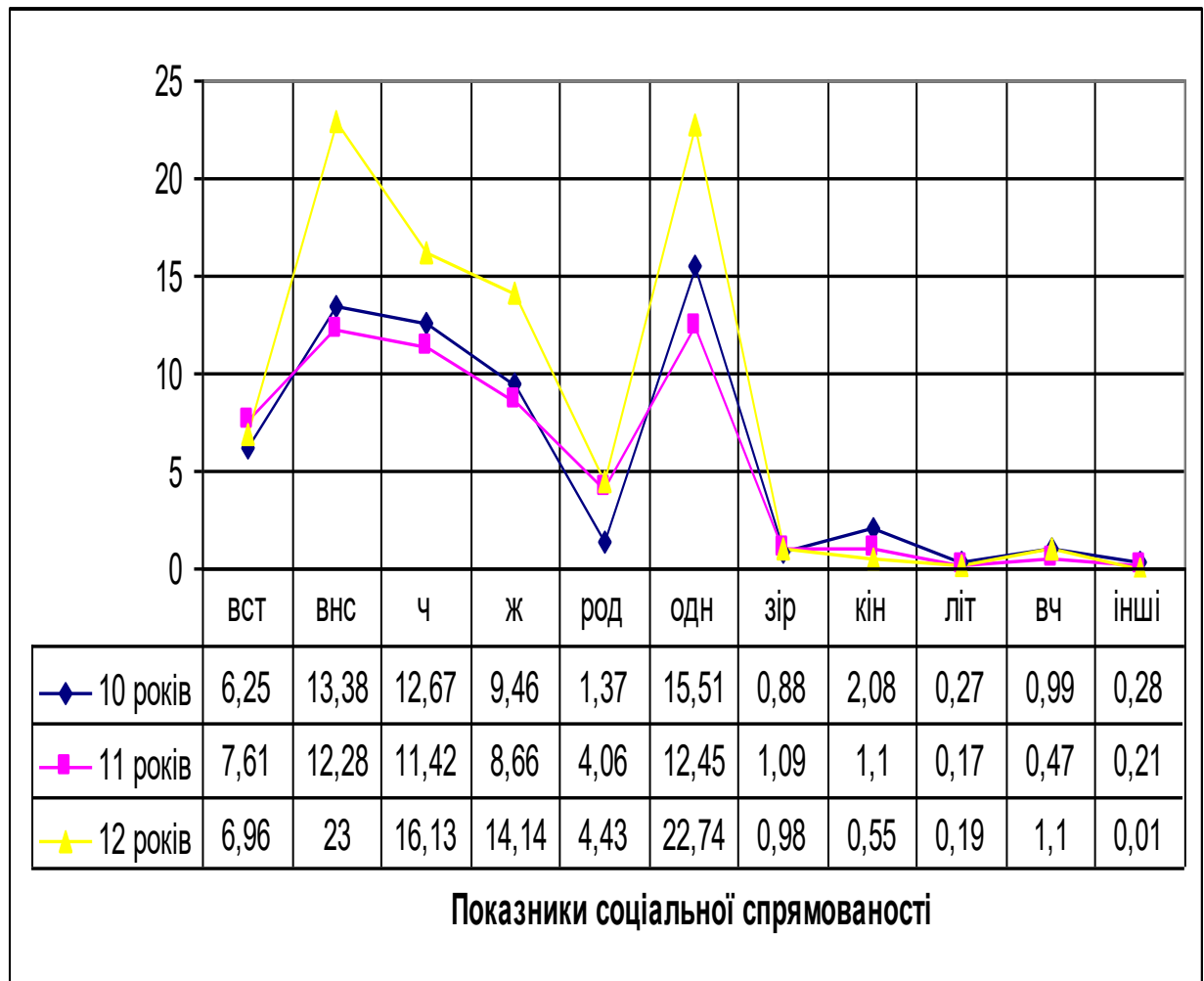

Рис. 3.6 Співвідношення показників соціальної спрямованості підлітків у трьох вікових групах

Крім того, на рисунку 3.6 ми спостерігаємо в цілому неоднозначну гендерну картину індивідуальної соціальної ситуації молодшого підлітка. Не зважаючи на те, що світ сучасної дитини – це світ жінок (з дошкільного періоду найбільші емоційні «вклади» в формування малечі створюються саме жінками – мамами, бабусями, вихователями дитячого садка, пізніше – вчителями початкових та середніх класів – переважно жінками) наймолодші підлітки суттєву перевагу у власному оточенні та у формуванні найбільш впливовіших контактів віддають саме представникам чоловічої статі (це не тільки батьки та дідуся, але й дядьки, двоюрідні брати, друзі й нечисленні вчителі). На рисунку 1 категорія Ч (чоловіки) у індивідуальній соціальній ситуації розвитку набуває значення по наростаючій: на 10 році – 12,67, деяке

зниження на 11 році – 11,42 та пік на 12 році – 16,13. Таку нерівномірність ми пояснюємо складною буферною роллю досліджуваного вікового відрізка між молодшим шкільним віком та власне пубертатним періодом (високі показники Ч на 10 році пов'язані з соціальною кризою цього етапу, зниження на 11 році – це наслідок його психологічної невизначеності, латентності, а зростання показника на 12 році – підкреслює наближення пубертату та психологічну потребу дитини у маскулінних впливах).

Відповідно таке ж співвідношення, але у менших балах ми спостерігаємо по категорії Ж (жінки) (на 10 році життя потреба у спілкуванні з представниками жіночої статі досить низька – 9,46, на 11 році ця категорія знижується до 8,66 та досягає відносного піку на 12 році – 14,14). Ми пояснюємо це реально існуючою гомогенною гендерною перенасиченістю спілкування та мікросоціального оточення молодших підлітків (переважно з жінками), тому загальна кількість частоти згадування осіб чоловічої статі суттєво підвищується. Перевага, яку надають молодші підлітки особам чоловічої статі у формуванні власного мікросоціального оточення пояснюється подальшим дозріванням вольової та когнітивної сфери – саме несвідома маскулінізація оточення молодших підлітків, гендерна спрямованість представників чоловічої статі не на процес спілкування, а на досягнення конкретного результату співпадає з віковими особливостями когнітивної сфери дітей цього періоду. Якісні зміни пізнавальних процесів молодшого підлітка характеризуються більшою схильністю та легкістю у вирішенні інтелектуальних задач та суттєвими зсувами у структурі мисленнєвих задач – молодшому підлітку важливо, яким чином та з яким кінцевим результатом він вирішує пізнавальні завдання, з'являється здібність аналізувати абстрактні задачі.

Саме тому, на наш погляд в молодшому підлітковому періоді суттєва перевага надається маскулінізації власного мікросоціального оточення.

Не зважаючи на те, що саме дорослі формують та якісно наповнюють зміст мікросоціального оточення молодшого підлітка більше, ніж у будь-

якому подальшому етапі онтогенезу, результати нашого дослідження підтвердили реально існуюче зниження референтності дорослих, а точніше – близьких родичів, у психологічному світі молодших підлітків порівняно з однолітками. На 10 році життя ця тенденція складає 1,37 у родичів та 15,51 у однолітків; на 11 році – 4,06 у родичів та 12,45 у однолітків; на 12 році життя відповідно 4,43 та 22,74.

Якщо в молодшому шкільному віці дитина шукала емоційного задоволення від спілкування з батьками, то на 10 році, фактично у препубертаті, картина починає змінюватися та деяке віддалення дітей від батьків та референтних родичів виступає не тільки як етап дорослішання, але й як перший крок у розвитку емоційної зрілості. Те, що раніше підліткам надавали близькі дорослі, вони отримують від однолітків.

Фактично, на мінілонгітюдній вибірці ми спостерігаємо виникнення та перші прояви емоційної децентрації підлітків, яка, як ми можемо стверджувати, вперше відстежується на 10 році життя. Деяка відстороненість дітей цього віку від батьків та референтних дорослих, з якими раніше була психологічна близькість та взаєморозуміння – це перший та природний етап формування відношень, які теж будуть ґрунтуватися на взаєморозумінні та повазі, але вільні від емоційної залежності.

Вважаємо за доцільне підкреслити особливу значущість цього моменту, оскільки саме емоційна, психологічна залежність від іншої людини псує процеси соціалізації та адаптації на будь-якому етапі онтогенезу та в подальшому стає підґрунтям формування аддикцій різного виду. Крім того, батьки часто є психологічно відірваними від дитинства у його широкому розумінні, орієнтуються лише на власну дитину, не розглядають її мікросоціальне оточення як соціально значуще явище, що теж впливає на відстороненість дітей від них.

Подальший аналіз рисунка 3.6 показав дуже низькі показники спрямованості молодших підлітків на вчителів, так: на 10 році цей показник соціальної спрямованості складає 0,99, на 11 році знижується до 0,47, а на 12

підвищується до 1,1. Зафіксований факт співпадає з декількома об'єктивними закономірностями пубертатного періоду. Перша пов'язана з переходом від тотальної залежності молодшого школяра від оцінки та думки вчителя до стадії емоційної незалежності від нього, друга висвітлює природний соціально-психологічний стрес, який переживає дитина у період з десяти до дванадцяти років, – об'єктивний перехід від одного вчителя початкових класів до багатьох, що, безперечно, не сприяє формуванню порозуміння та емоційної близькості.

На наш погляд, це психологічне дистанціювання від близьких дорослих та вчителів у цей період є дуже важливим для подальшого розвитку особистості – саме зараз, під його впливом формується, задається дистанція найближчого розвитку («виросту, буду таким, як...», або «виросту, ніколи не буду таким, як...»).

Окрім розглянутих нами на рисунку 3.6 основних критеріїв соціальної спрямованості, необхідно відмітити низькі показники протягом всіх трьох вікових відрізків по ЗІР («зірки» або відомі історичні герої, діячі мистецтва, культури, політики, спорту), КІН (кіногерої) та ЛІТ (літературні герої). Саме ці показники соціальної спрямованості в першу чергу складають такий феномен психічного життя людини, як її ідеали, які не тільки виступають як сукупність норм, але й задають певні стандарти поведінки. На думку Л.І.Божович, ідеал втілює в собі певну систему вимог дитини до себе. Будь-які впливи зовні, якими б значущими вони не були, не здатні створити у психіці дитини певних змін, якщо вони розходяться з її вимогами до ідеалу [30]. Тобто фактично, ідеал – це те, чим дитина хоче бути. Формування ідеалів можливе лише тоді, коли людина замислюється про себе, намагається розібратися в собі. На рисунку 3.6 ми можемо спостерігати неоднорідність цього процесу, певні зміни на першій стадії підліткового періоду, коли запозичені образи віддалених персонажів (історичні герої, діячі мистецтва, культури, політики, спорту, кіногерої та літературні герої) зразками для

наслідування ще не виступають, а привабливі риси виділяються у тих, хто складає реальне оточення (переважно у однолітків).

Другий етап тестування за допомогою методики «Індивідуальна соціальна ситуація розвитку» дозволив нам дослідити емоційно-комунікативну спрямованість у відношеннях «Я-інші» або спектр якостей та відношень, які усвідомлюються підлітком у спілкуванні та взаємовідношеннях. Основні тенденції у цьому напрямку ми можемо спостерігати на рисунку 3.7.

Фактично співвідношення показників емоційно-комунікативної спрямованості розкриває логіку становлення принципово нової соціальної позиції молодшого підлітка - «Я та суспільство», яка, на думку Д.І.Фельдштейна, спрямована на засвоєння норм взаємовідносин та забезпечує здійснення процесу індивідуалізації [167].

Саме на десятому році життя вперше дитина намагається відійти від дитячого способу життя, зайняти певне, емоційно оцінюване місце серед інших. Тому і емоційна спрямованість молодшого підлітка вже більш диференційована (показник D (недиференційованість) зменшується протягом десятого, одинадцятого та дванадцятого років, що відповідає більшій вимогливості до морально-психологічних особливостей оточуючих та самого себе).

Найсуттєвішою ознакою емоційно-комунікативної спрямованості молодшого підлітка є тенденція, відображена на рисунку 3.7, – провідним показником емоційної спрямованості молодшого підлітка виступає в першу чергу емоційна вираженість перцептивного боку спілкування (протягом всіх трьох вікових відрізків ми спостерігаємо зростання показника ЕМ (етично-моральна спрямованість, нормативність відношень): на десятому році він складає 9,11, на одинадцятому літично знижується до 7,57 та різко проявляється наприкінці препубертатного періоду до 14,36).

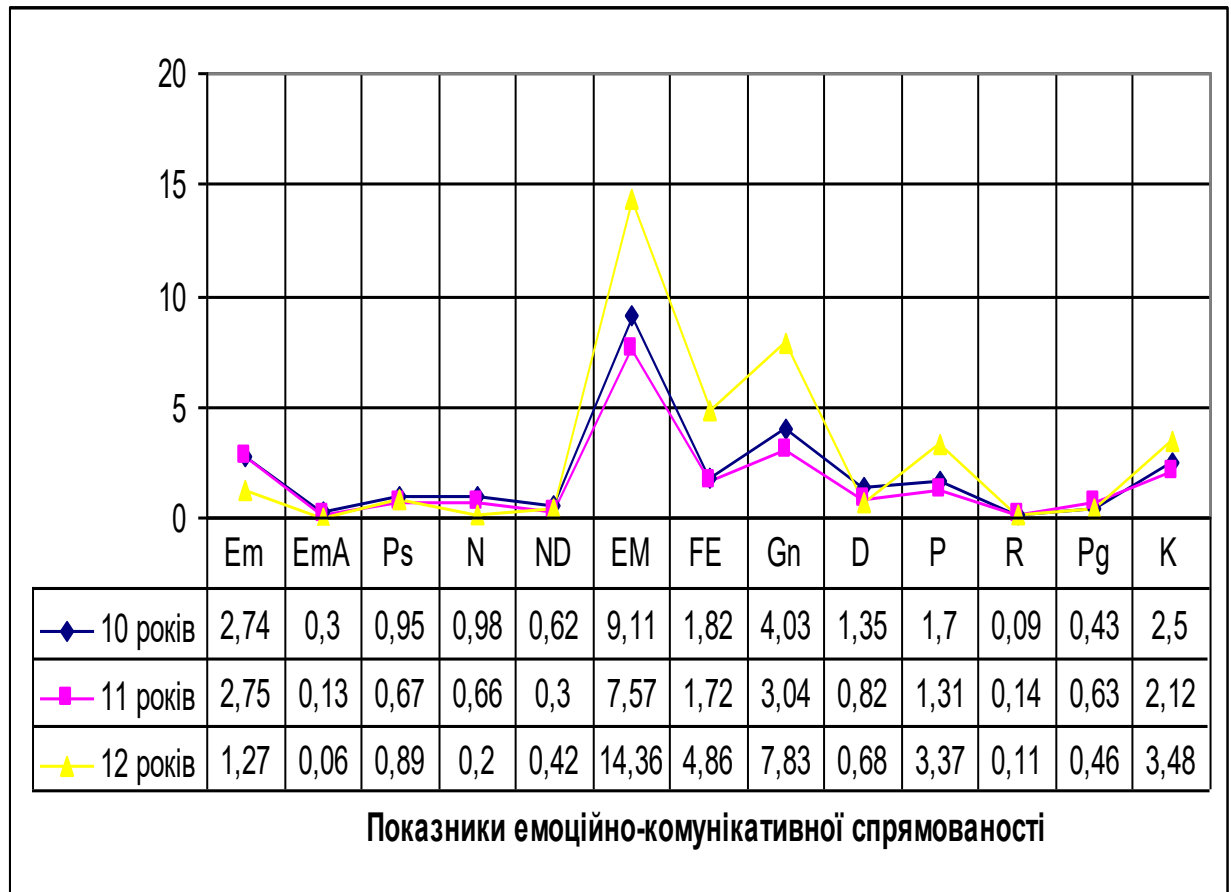

Рис. 3.7 Співвідношення показників емоційно-комунікативної спрямованості у трьох вікових групах

Ця тенденція пояснює переживання молодшим підлітком свого відношення до оточуючих людей та приховану потребу у розумному керуванні з боку референтних дорослих. Розвиток соціальних емоцій, спрямованих на оцінку себе та інших, передбачає також певний обсяг знань, що на рисунку 3.7 відображено показником Gn (гностична спрямованість) – ми спостерігаємо її появу на межі між молодшим шкільним та молодшим підлітковим періодами (на десятому році життя – 4,03), деяке несуттєве зниження на одинадцятому році (3,04) та бурхливий прояв на дванадцятому (7,83). Фактично ми відстежуємо поступове наростання вміння підлітка користуватися оцінюючими категоріями, поступове дозрівання ставлення до знань про власне мікросоціальне оточення, яке пізніше буде сформоване у емоційні еталони.

На продовження характеристики емоційно-комунікативної спрямованості за рисунком 3.7 необхідно відмітити доволі низький фон загальної агресивності, про що свідчать низькі показники EmA (емоційно-агресивна спрямованість): 0,3 на десятому році життя, 0,13 на одинадцятому та 0,06 на дванадцятому; ND (поведінка з елементами делінквентності): 0,62 на десятому році життя, 0,3 на одинадцятому та 0,42 на дванадцятому; P_g (пугнича, або спрямованість на боротьбу і подолання перепон та акцентування відповідних рис у людини): 0,43 на десятому році життя, 0,63 на одинадцятому та 0,46 на дванадцятому.

Отримані дані дозволяють стверджувати думку про відносну емоційну стабільність молодшого підліткового періоду. «Афект неадекватності» та особлива напруженість почуттів, які є «візитною карткою» пубертатного періоду, на цьому віковому відрізку ще не фіксуються, завдяки чому 10-12 років стають періодом, сенситивними щодо початку формування емоційної зрілості, позитивної, соціально спрямованої мотивації.

Крім того, отриманий профіль дозволяє охарактеризувати специфіку емоційного відношення молодших підлітків до інших людей (основними емоційно-оцінними константами виступають диференційованість вимогливості до морально-психологічних особливостей оточуючих, емоційна вираженість перцептивного боку спілкування, нормативність відношень).

Аналогічні якості найбільш усвідомлюються молодшими підлітками у спілкуванні. Рисунок 3.8 дозволив нам дослідити співвідношення показників структури ціннісних відношень до «Я», тобто фактично ця таблиця розкриває генезис пошуку ідентичності в молодшому підлітковому віці.

Високі показники абсолютного ціннісного статусу «Я» (АЦС) (9,07 на десятому році, 8,81 на одинадцятому та 8,51 на дванадцятому) свідчать про узагальнену позитивну систему установок молодшого підлітка відносно власної особистості, тобто оцінка молодшим підлітком власних фізичних характеристик, здібностей, моральних якостей та вчинків стабільно висока

протягом всього вікового відрізка, що, на нашу думку, й забезпечує літичне протікання першої третини пубертатного періоду.

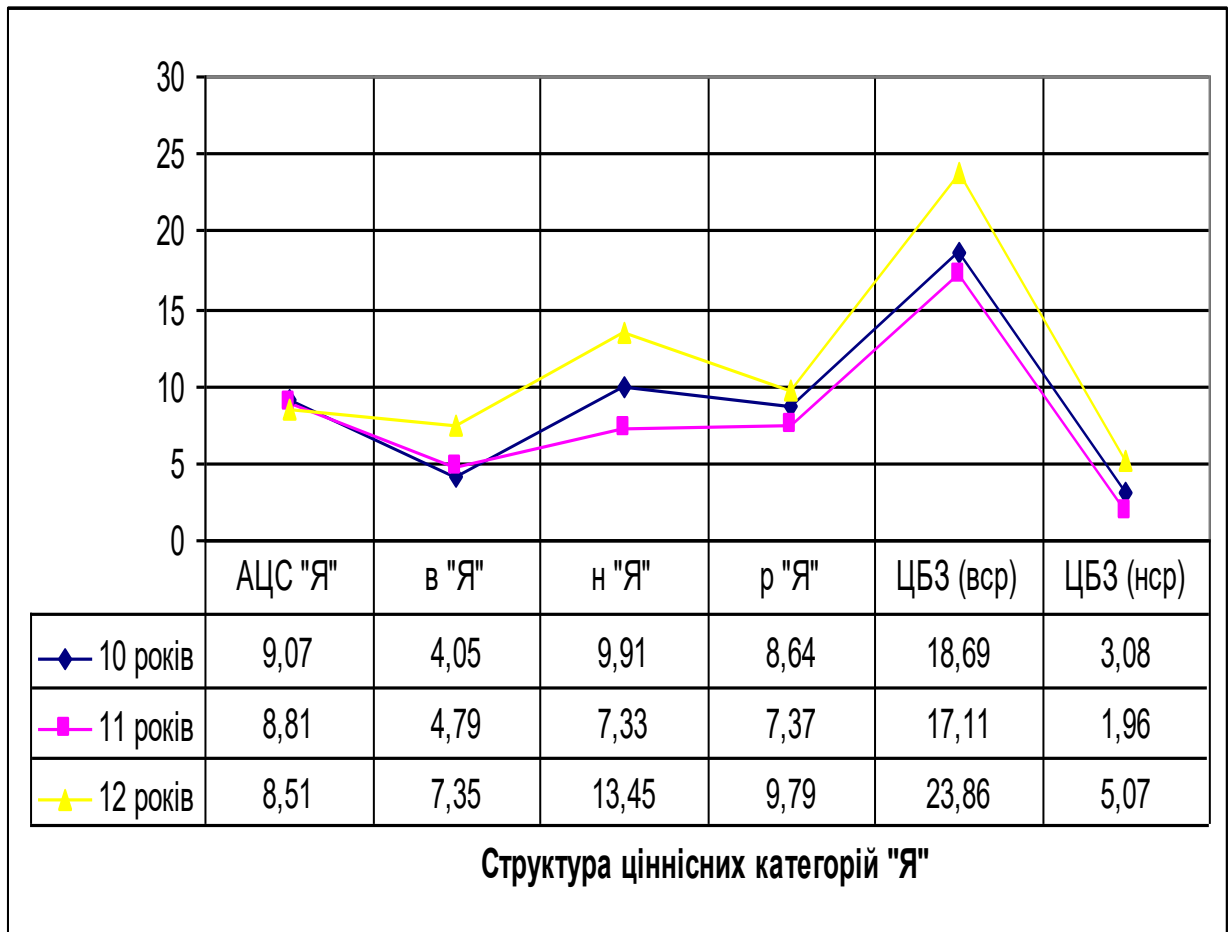

Рис. 3.8 Співвідношення показників структури ціннісних відношень до «Я» у трьох вікових групах

Цей особистісний феномен не є характерним для всього підліткового періоду з його коливаннями самооцінки, афективними флуктуаціями відношень до себе та мікросоціального оточення тощо. Стабільність та загальна позитивність самооцінки є успадкованою з попередньої безкризової стадії розвитку – молодшого шкільного віку – та ще раз виступає доказом особливого «статусу» досліджуваного нами вікового етапу.

Показник ВЦБ (відносний ціннісний баланс «Я») надає можливість відслідкувати глибинні взаємозв'язки між складовими індивідуальної соціальної ситуації розвитку дитини та якістю її самосприйняття, психологічним

самовідчуттям і фактичним вмінням використовувати власні життєдіяльні ресурси.

Аналіз рисунка 3.8 надає можливість візуально спостерігати тривожну картину співвідношення показників «в Я» (вище «Я») та «н Я» (нижче «Я»), а саме: на десятому році життя показник «в Я» складає 4,05; на одинадцятому – 4,79, а на дванадцятому підстрибує до 7,35. Показник «н Я» на десятому році життя складає 9,91; на одинадцятому – знижується до 7,37, а на дванадцятому суттєво зростає до 13,45.

Оптимальний варіант індивідуального соціального розвитку передбачає відносне узгодження або наслідування ціннісно-цільових та ціннісно-інструментальних ресурсів суб'єкта у його життєдіяльності та здібності щодо подолання суб'єктивних перешкод індивіда у його самоздійсненні. Позитивна динаміка особистісного зростання є не механічним узгодженням означених показників, а підйомом до нових індивідуальних та мікросоціальних досягнень підлітка.

Тенденція, відображена на рисунку 3.8, є тривожною, оскільки суттєва перевага показників «н Я» розкриває неблагополучну картину індивідуального розвитку дитини у мікросоціумі, коли, навіть на фоні адекватної самооцінки, досліджувані діти молодшого підліткового періоду не володіють навичками диспозиційного спрямування тривожності, а будь-яку (навіть нейтральну) соціальну ситуацію чи людину з найближчого оточення сприймають як небезпечну, або наділяють її такими ознаками, не вміють долати об'єктивні та суб'єктивні перепони. Підкреслюємо, що у нашій вибірці ці закономірності проявляються на базі достатньої самооцінки.

Ця негативна тенденція згладжується якісним аналізом показника ЦБЗ (ціннісний баланс загальний). Як ми можемо спостерігати на рисунку 3.8, показник ВСП (вище середини) суттєво переважає над показником нсп (нижче середини), що створює сприятливі умови для сприймання підлітками індивідуальної соціальної ситуації розвитку як ціннісно-позитивної: на

десятому році життя показник вср дорівнює 18,69; на одинадцятому складає 17, 11, а на дванадцятому різко зростає до 23,86. Згідно з рисунком 3, показник нср на десятому році життя дорівнює 3,08; на одинадцятому складає 1, 96, а на дванадцятому несуттєво підвищується до 5,07.

Необхідно відмітити, що на рисунку 3.6, як і на рисунках 3.7 та 3.8, ми бачимо чітку тенденцію, коли на одинадцятому році життя можна спостерігати зниження кількісних характеристик досліджуваних показників індивідуальної соціальної ситуації розвитку молодшого підлітка, а на дванадцятому – їхній різкий стрибок. Ця закономірність дозволяє нам зробити припущення щодо особливої, буферної ролі одинадцятого року життя дитини, який пом'якшує наближення пубертатної кризи та її можливих дисфорійних проявів. Відповідно, на наш погляд, усі педагогічні заходи та можливі психопрофілактичні заходи превентивного характеру необхідно активно розпочинати саме на одинадцятому році життя, який, на наш погляд, є сенситивним для цього.

Описані тенденції співвідношення самооцінки, ціннісно-інструментальних та ціннісно-цільових ресурсів, загальний характер сприйняття цілісної індивідуальної соціальної ситуації розвитку та особливий соціально-психологічний статус одинадцятого року життя можна наочно спостерігати на рисунку 3.9. Фактично ці профілі розкривають узагальнену картину самосприйняття молодших підлітків на фоні їхнього включення в систему мікросоціальних відношень та оцінку свого місця у соціальному житті в подальшому.

Аналіз рисунка 3.9 дозволяє відтворити картину особистісного розвитку в молодшому підлітковому періоді, який в подальшому, критичному періоді пубертату буде згладжувати або провокувати кризові прояви особистості.

Досить висока самооцінка дитини на 10 році життя, як наслідок молодшого шкільного віку, (9,07) поступово знижується: на одинадцятому році вона складає 8,81, а на дванадцятому – 8,51.

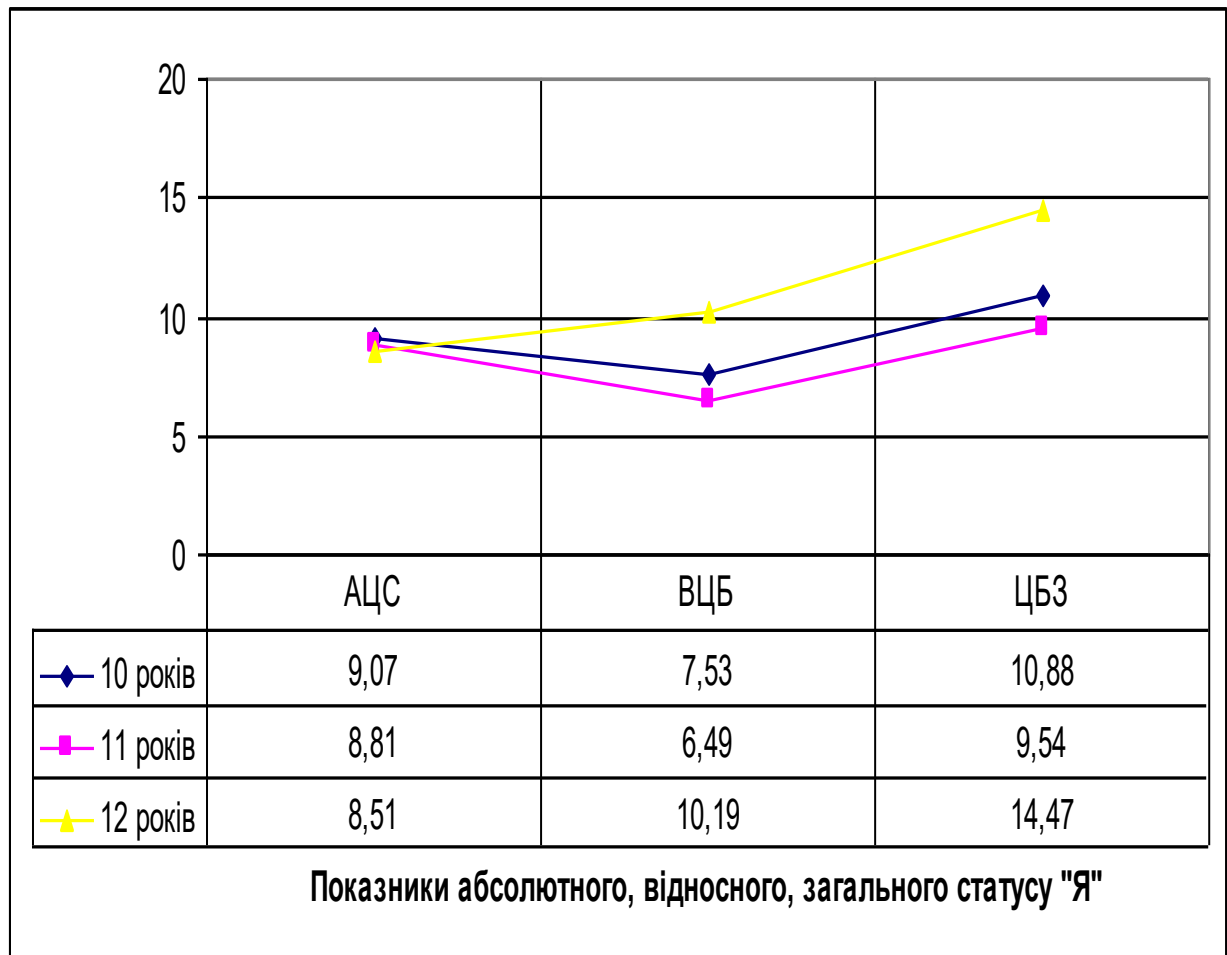

Рис. 3.9 Співвідношення показників абсолютного, відносного та загального статусу «Я» у вікових групах

Ця динаміка є природною, оскільки у міру дорослішання в самооцінці підлітків зростає когнітивний компонент, пов'язаний з розширенням списку якостей, які необхідні у соціальному розвитку та які насамперед оцінюються оточуючими.

Суттєвий прорив дванадцятого року життя у показнику ВЦБ (на десятому році – 7,53; на одинадцятому – 6,49; на дванадцятому – 10,19), який характеризує якість ціннісно-цільових та ціннісно-інструментальних ресурсів особистості, відтворює картину поступового накопичування індивідуальних або таких, що притаманні цілій віковій групі, способів подолання стресових ситуацій. Всі означені цифри не досягають середніх показників відносного ціннісного статусу особистості, який складає 18 балів. Але тенденція, яка

відмічена на рисунку 3.9, є позитивною і наочно ілюструє стрибок на дванадцятому році життя.

Загальний ціннісний баланс особистості молодшого підлітка також зберігає тенденцію, яка була відмічена у відносному ціннісному статусі, – на десятому році складає 10,88, несуттєво знижується на одинадцятому – 9,94 та відтворює прорив на дванадцятому році життя – 14,47. Тобто на межі молодшого та середнього періодів пубертату спостерігається тенденція щодо загально-позитивного сприйняття власної індивідуальної соціальної ситуації розвитку.

На рисунку 3.10 відображено співвідношення показників емоційно-комунікативної спрямованості за критерієм високої самооцінки. Тобто відносно мікросоціального оточення підлітків з високою самооцінкою ми можемо спостерігати наступну тенденцію: при дуже низьких показниках на всіх трьох вікових відрізках емоційної вираженості перцептивного боку спілкування (Em), емоційно-агресивної (EmA), емоційно-психічної (Ps) спрямованості, нормативності поведінки (N), поведінки з елементами делінквентності (ND), романтичної (R) та пугничної (Pg) спрямованості суттєвий прорив відмічається за показником етично-моральної спрямованості (EM) (19,32 на десятому році життя; 7, 83 на одинадцятому та 15,41 на дванадцятому), гностичної спрямованості (10,97 на десятому році життя; 3,12 на одинадцятому та 8,56 на дванадцятому році життя) та фізичної і естетичної спрямованості (6,96 на десятому році; 5,26 на дванадцятому році життя). Тобто висока самооцінка у молодших підлітків корелює з зацікавленістю морально-етичним боком взаємодії з оточуючими, дотриманням певних необхідних норм, які надають можливість адекватно сприймати та оцінювати себе як повноправного члена мікросоціуму, аналізувати своє місце у суспільстві через оцінку, яку надають найбільш значущі особи у оточенні та при переході до середнього підліткового етапу, зростає потреба у привабливому фізичному та естетичному вигляді.

Рис. 3.10. Співвідношення показників емоційно-комунікативної спрямованості за критерієм високої самооцінки (АЦС)

Рисунок 3.11 ілюструє аналогічні тенденції на фоні адекватної самооцінки. Для підлітків з самооцінкою у нормі показник етично-моральної, нормативної спрямованості (EM) також набуває особливого сенсу. Після десятого року життя (4,0) ми спостерігаємо суттєвий стрибок на одинадцятому році (20,0) та відносне вирівнювання на дванадцятому (13,5). Також він відображає не тільки особливості емоційно-комунікативної спрямованості молодших підлітків, але й підвищення ролі мислення у формуванні певного ставлення до мікросоціального відношення. Високі показники недиференційованості відповідей (D) на десятому році життя (8,4) та їхнє різке зниження на одинадцятому і дванадцятому роках (0) свідчать про те, що мисленнєві операції, пов'язані з узагальненням окремих вчинків

або рис характеру оточуючих дорослих та однолітків і з об'єднанням їх у цілісну систему, які були відсутні на початку підліткового періоду, починають формуватися як цілісна система адекватного відношення до себе та оточуючих.

Рис. 3.11. Співвідношення показників емоційно-комунікативної спрямованості за критерієм самооцінки у нормі (АЦС)

Це стає можливим на одинадцятому році життя та завдяки адекватності самооцінювання власних рис характеру, вчинків, які є важливими щодо функціонування молодшого підлітка у мікросоціумі.

Таким чином, аналіз індивідуальної соціальної ситуації розвитку молодших підлітків надає можливість зробити висновок щодо особливої ролі першої третини пубертатного періоду в загальній характеристиці онтогенезу людини.

Специфіка соціалізації дитини цього віку полягає у підвищеній референтності однолітків або молодших за віком дітей порівняно з дорослими. Традиційно в науковій літературі [8, 30, 31, 32, 38] вважалося, що ця тенденція проявляється пізніше, на тринадцятому році життя, але ми спостерігаємо її вже на десятому році. Орієнтація на молодших від себе дітей є тривожною, адже вона вказує на нерозвинутість комунікативних навичок та підвищений інфантилізм дітей цього віку.

Крім того, вже на початку молодшого підліткового періоду спостерігається неоднозначна гендерна картина індивідуальної соціальної ситуації розвитку дітей цього віку: перевага у власному оточенні та у формуванні найбільш впливовіших контактів віддається маскулінному оточенню. Ми пояснюємо цей феномен особливостями дозрівання вольової та когнітивної сфери – саме гендерна спрямованість представників чоловічої статі не на процес спілкування, а на досягнення конкретного результату співпадає з віковими особливостями когнітивної сфери дітей цього періоду, молодшому підлітку важливо, яким чином та з яким кінцевим результатом він вирішує пізнавальні завдання, з'являється здібність аналізувати абстрактні задачі.

Мінілонгітюдна вибірка, проведена в межах нашого дослідження, дозволяє відстежити виникнення та перші прояви емоційної децентрації молодших підлітків на десятому році життя. Суттєва відстороненість дітей цього віку від батьків, вчителів та референтних дорослих, з якими раніше була психологічна близькість та взаєморозуміння, є першим та природним етапом формування відношень, які пізніше теж будуть ґрунтуватися на взаєморозумінні та повазі, але вільні від емоційної залежності. В цей період діагностовано збільшення емоційної спрямованості (зокрема емоційної вираженості перцептивного боку спілкування) підлітка, вимогливості до морально-психологічних особливостей оточуючих та самого себе, стабільності власних фізичних характеристик, здібностей, моральних якостей

та вчинків, що дозволяє припустити підвищення сензитивності молодшого підліткового етапу щодо емоційної зрілості.

Особливу роль в молодшому підлітковому періоді відіграє самооцінка, яка виступає засобом регуляції диспозиційного спрямовування тривожності.

Проведене мікролонгitudне дослідження дозволило нам відстежити певну закономірність, своєрідний онтогенетичний «ефект краю» – при характеристиці всіх закономірностей прояву та розвитку індивідуальної соціальної ситуації розвитку молодшого підлітка – соціальної, емоційно-комунікативної спрямованості, структури ціннісних відношень, показників абсолютного, відносного та загального статусів «Я» тощо – значущі результати були отримані на двох «крайніх» етапах, тобто на десятому році життя, коли дитина перебуває під впливом вікових особливостей молодшого шкільного віку, та на дванадцятому році життя, коли організм вже починає відчувати зміни в ендокринній системі, психологічно і фізіологічно готується до пубертатної кризи.

Всі особистісні та соціально-психологічні зміни, які мають місце на одинадцятому році життя протікають літично, що дозволяє зробити висновок про особливий психологічний статус цього року життя та необхідність використання його психофізіологічних особливостей у виховних цілях.

З метою точнішої диференціації процесів та особистісних явищ, які характеризують самосприйняття молодших підлітків, нами було проведене мінілонгitudне дослідження – основні зрізи були зроблені на початку певного року життя та наприкінці. На наш погляд, саме таке попарне порівняння основних вікових етапів, які входять в молодший підлітковий період, дозволяє диференціювати структурні компоненти індивідуальної соціальної ситуації розвитку молодших підлітків.

На рисунку 3.12. показана динаміка змін показників соціальної спрямованості індивідуальної соціальної ситуації розвитку підлітків у період з 10 до 11 років.

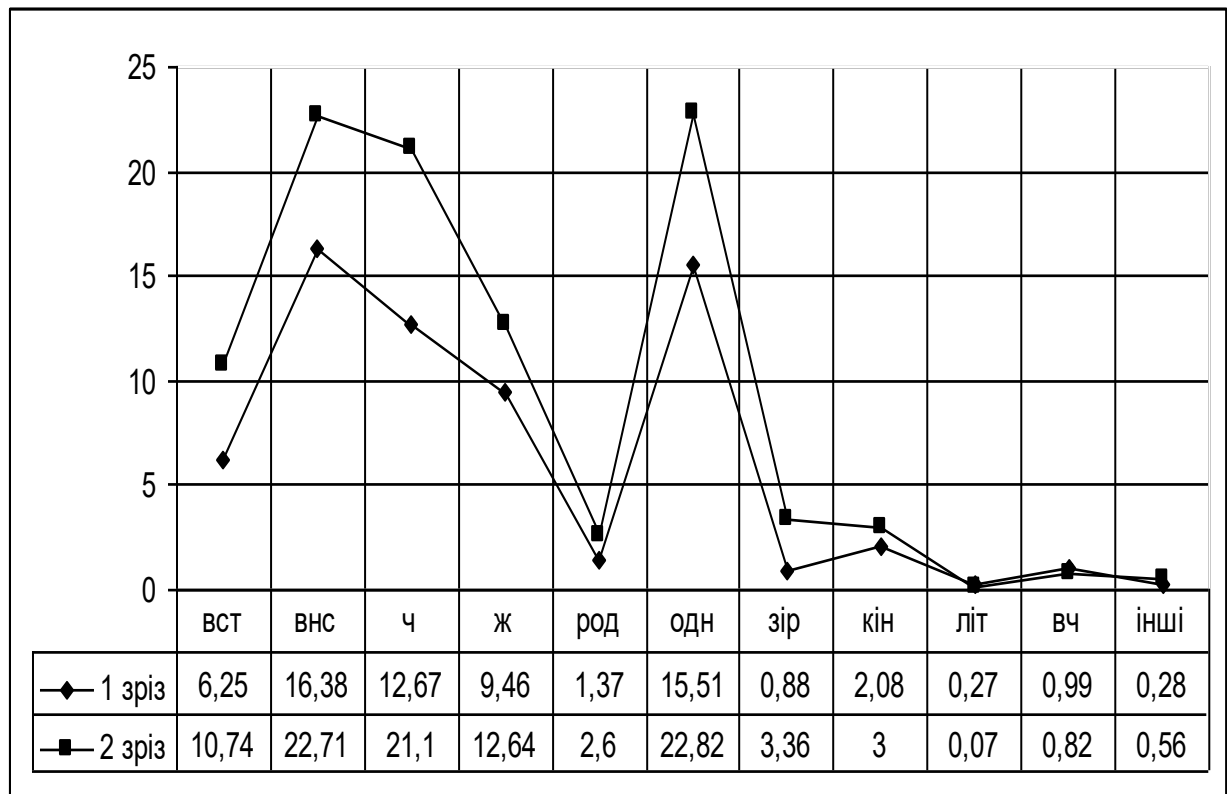

Рис. 3.12. Динаміка змін показників соціальної спрямованості індивідуальної соціальної ситуації розвитку підлітків у період з 10 до 11 років

Перший етап молодшого пубертатного періоду (з 10 до 11 років) є особливим, його специфічна роль полягає у тому, що він виконує роль своєрідного «буферу» між молодшим шкільним та підлітковим періодами. Тому основні компонентні закономірності лише починають проявлятися, суттєво не впливаючи на індивідуальну соціалізацію дитини, ми маємо справу лише з тенденцією, яка пізніше буде розвинена

За критерієм Стьюдента виявлені значимі відмінності ($t > t_a = 0,01$) за показниками ВНС (вік не старший респондента), Ч (чоловіча стать), ОДН (однолітки, однокласики), тобто соціальний склад значущих персонажів на першому етапі молодшого підліткового (з 10 до 11 років) має тенденцію до орієнтації на однолітків, референтною групою виступають діти не за місцем проживання або гурткової роботи, а за принципом навчання. Вище ми відмічали особливу привабливість для молодших підлітків представників

чоловічої статі. Ця тенденція вперше проявляється саме у препубертаті і є найбільш вибуховою – на десятому році складає 12,67, а під час другого зрізу ми отримали різкий стрибок за означеним показником – 21,1.

Рисунок 3.13. показав нам динаміку змін показників емоційно-комунікативної спрямованості індивідуальної соціальної ситуації розвитку підлітків у період з 10 до 11 років.

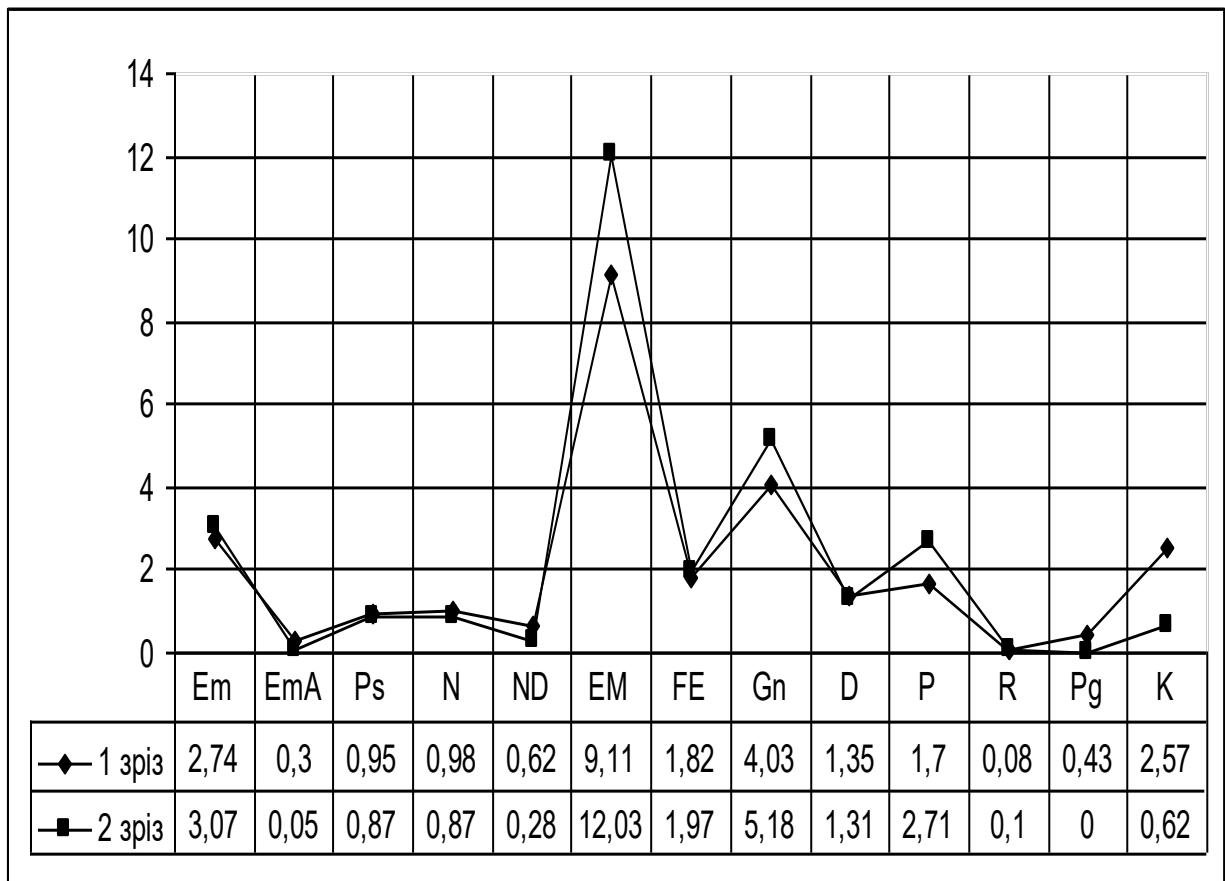

Рис. 3.13. Динаміка змін показників емоційно-комунікативної спрямованості індивідуальної соціальної ситуації розвитку підлітків у період з 10 до 11 років

Проведений статистичний аналіз показав, що за критерієм Стьюдента між показниками не виявлені значимі відмінності, це свідчить про недостатню розвиненість емоційно-комунікативної спрямованості у відношеннях «Я та інші», що співпадає з теоретико-методологічними даними

Д.І.Фельдштейна щодо стадіальності соціального розвитку в підлітковому віці [167, 171].

Рисунок 3.14 демонструє динаміку змін показників структури ціннісних відношень до «Я» підлітків у період з 10 до 11 років.

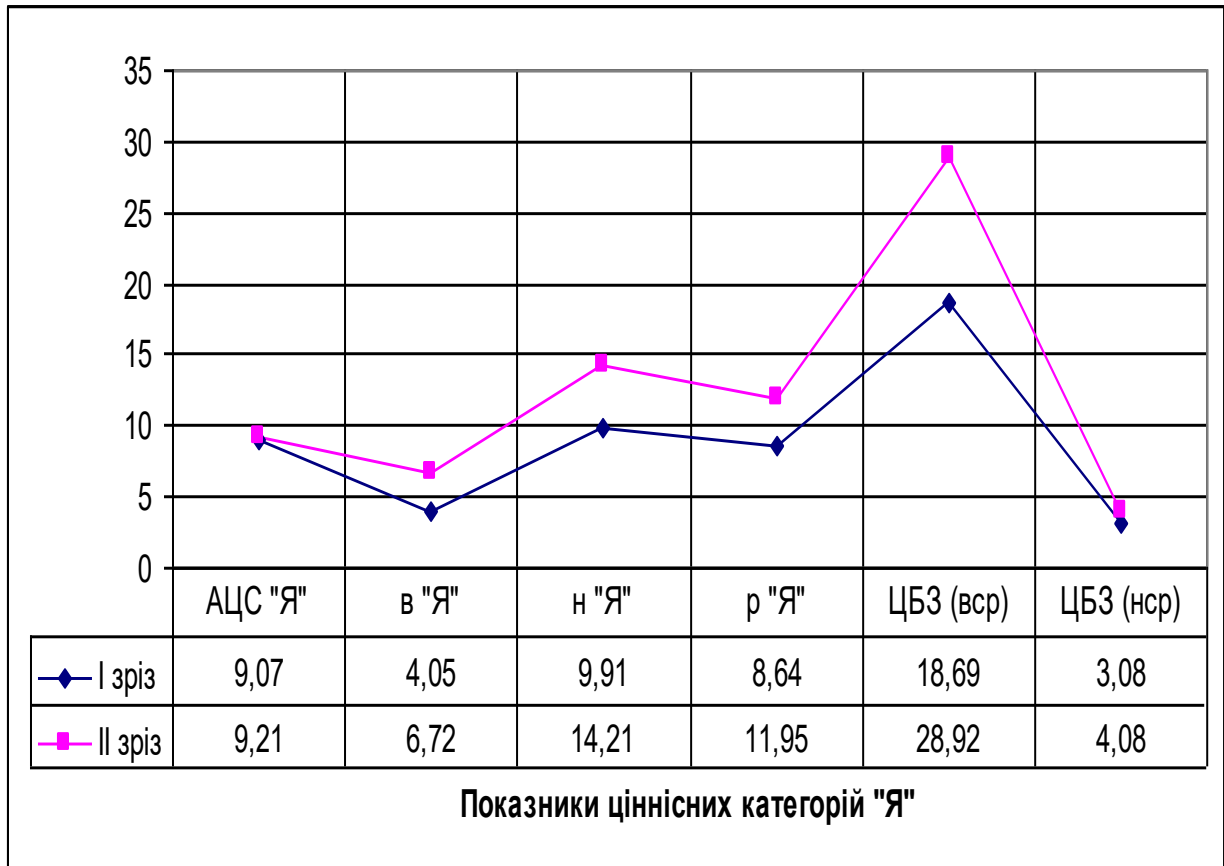

Рис. 3.14. Динаміка змін показників структури ціннісних відношень до «Я» підлітків у період з 10 до 11 років

Статистичний аналіз показав значущі відмінності за критерієм Стьюдента між показником ЦБЗ (вср) (ціннісний баланс загальний вище середнього): виявлені значущі відмінності ($t > t_a = 0,01$) на 10 (18,69) та 11 (28,92) роках життя. Даний значущий показник показує, що перші серйозні зміни у ціннісно-цільових та ціннісно-інструментальних ресурсах підлітка починаються саме у проміжку між 10 та одинадцятим роками, суб'єктивні перепони у самоздійсненні дитини в цей період не проявляються.

Наступний віковий період також був досліджений нами за допомогою двох зрізів, проведених на початку одинадцятого року життя та через рік,

коли діти перейшли межу молодшого підліткового періоду та увійшли у середній. Рисунок 3.15. показав динаміку змін показників соціальної спрямованості індивідуальної соціальної ситуації розвитку підлітків у період з 11 до 12 років.

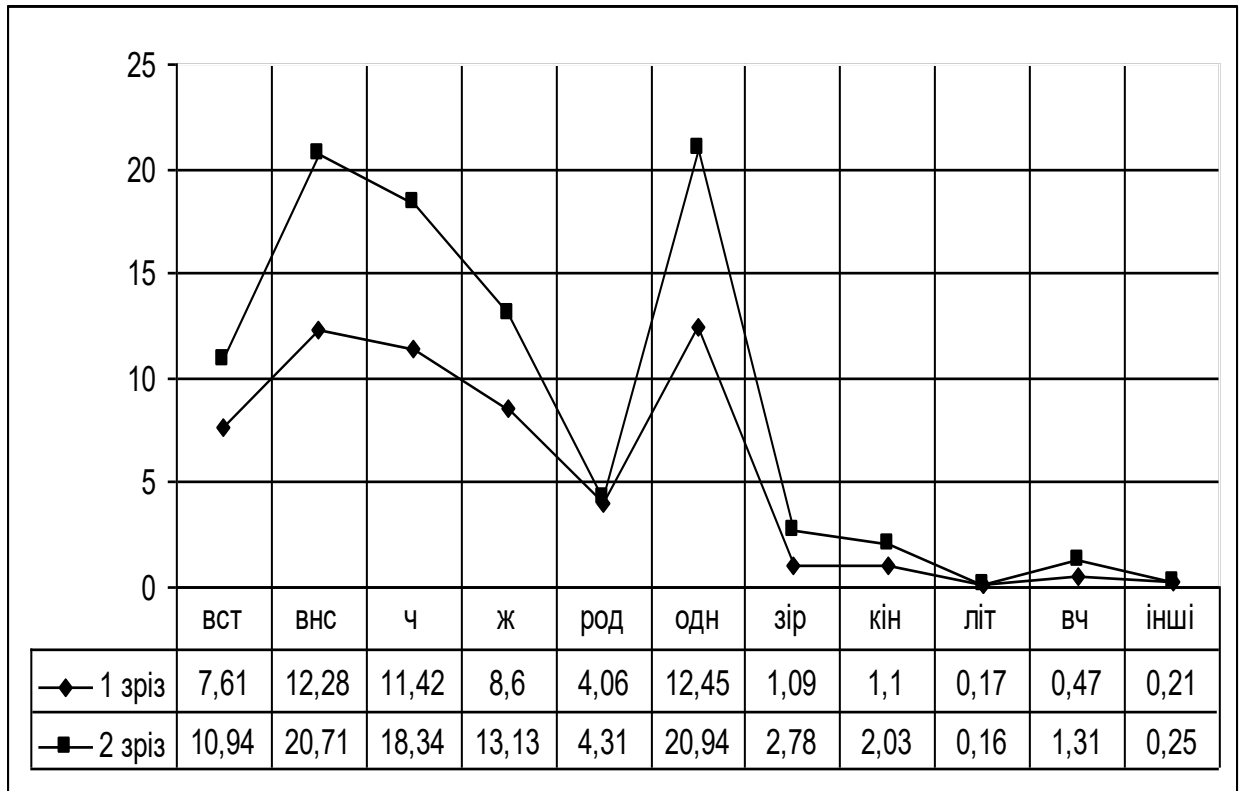

Рис. 3.15. Динаміка змін показників соціальної спрямованості індивідуальної соціальної ситуації розвитку підлітків у період з 11 до 12 років.

Тенденція, яка була зафіксована нами під час дослідження змін показників соціальної спрямованості індивідуальної соціальної ситуації розвитку дітей 10 та 11 років життя, майже збереглася в середньому підлітковому віці. Проведений статистичний аналіз показав, що за критерієм Стьюдента виявлені значимі відмінності між показниками внс (вік не старший респондента), одн (однокласники) ($t > t_a = 0,01$) на десятому та одинадцятому роках. Тобто суттєвих змін, які були зафіксовані на десятому

та одинадцятому роках життя, не відбувається. Це підтверджує нашу версію щодо певної літичності цього вікового відрізка.

Рисунок 3.16. показав динаміку змін показників емоційно-комунікативної спрямованості індивідуальної соціальної ситуації розвитку підлітків у період з 11 до 12 років

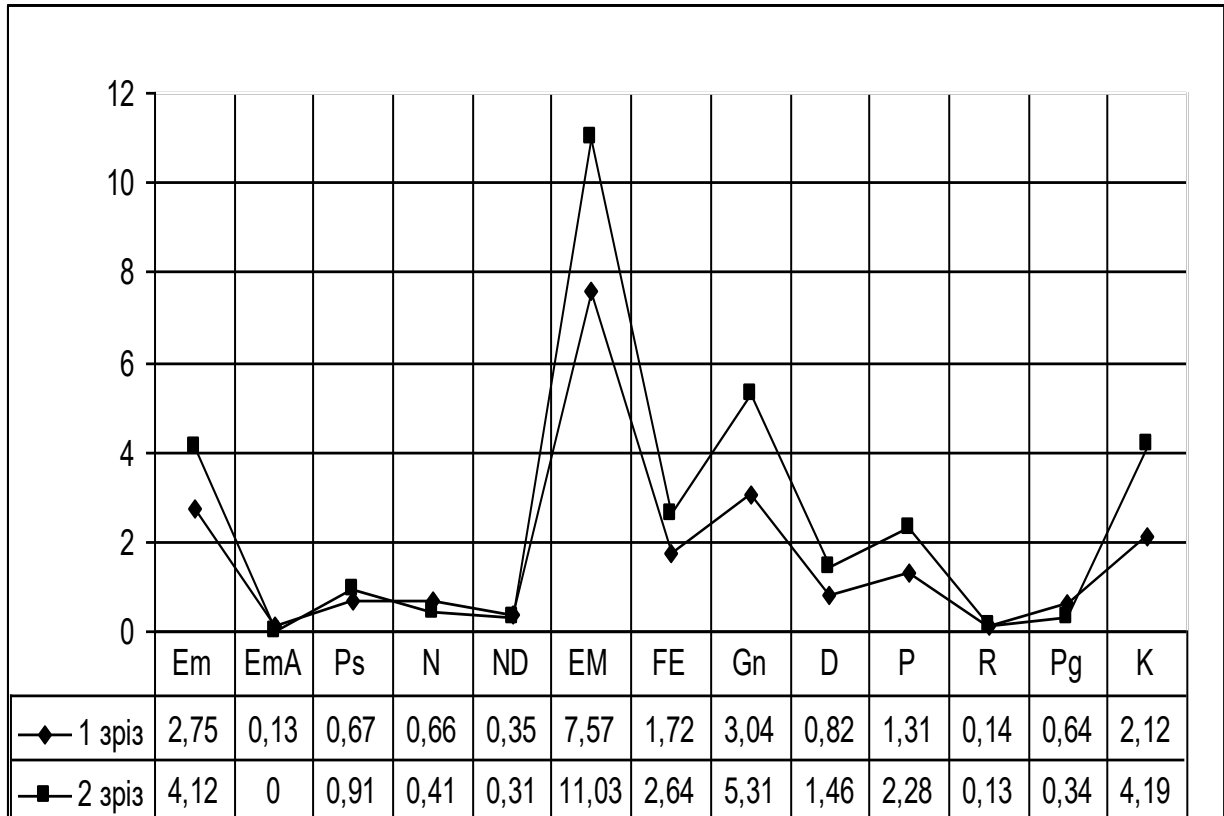

Рис. 3.16. Динаміка змін показників емоційно-комунікативної спрямованості індивідуальної соціальної ситуації розвитку підлітків у період з 11 до 12 років.

Проведений статистичний аналіз показав, що за критерієм Стьюдента між показниками емоційно-комунікативної спрямованості індивідуальної соціальної ситуації розвитку не виявлені значущі відмінності. Візуальний аналіз рисунків 3.13 та 3.16 підтверджує отримані результати. Емоційна сфера дітей з 10 до 12 років суттєвих змін не відчуває.

Аналіз рисунка 3.17. показує динаміку змін показників структури ціннісних відношень до «Я» підлітків у період з 11 до 12 років.

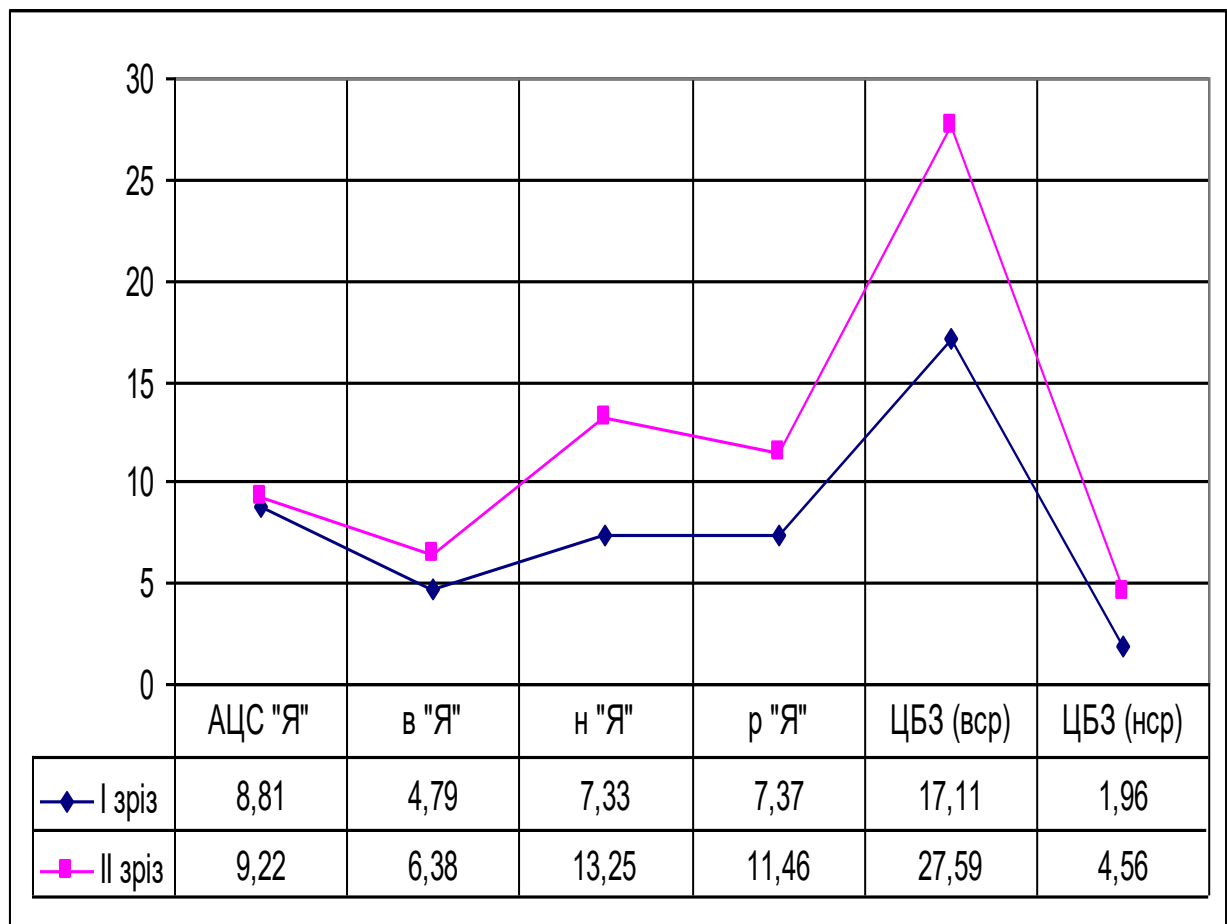

Рис. 3.17. Динаміка змін показників структури ціннісних відношень до «Я» підлітків у період з 11 до 12 років.

Як і в попередньому зрізі, зробленому у 10 та 11 років, ми бачимо, що за критерієм Стюдента між показниками «н Я» (нижче «Я»), ЦБЗ (вср) (ціннісний баланс загальний вище середнього) виявлені значимі відмінності на ($t > t_a = 0,01$) рівні.

Наступний зріз був проведений нами на початку 12 року життя та через рік, на 13 році життя, тобто, як і в першому зрізі, зробленому на межі молодшого шкільного та пубертатного періодів, ми маємо психофізіологічні зміни – перехід від молодшого підліткового до середнього підліткового періодів.

Рисунок 3.18. відображає динаміку змін показників соціальної спрямованості індивідуальної соціальної ситуації розвитку підлітків у період з 12 до 13 років.

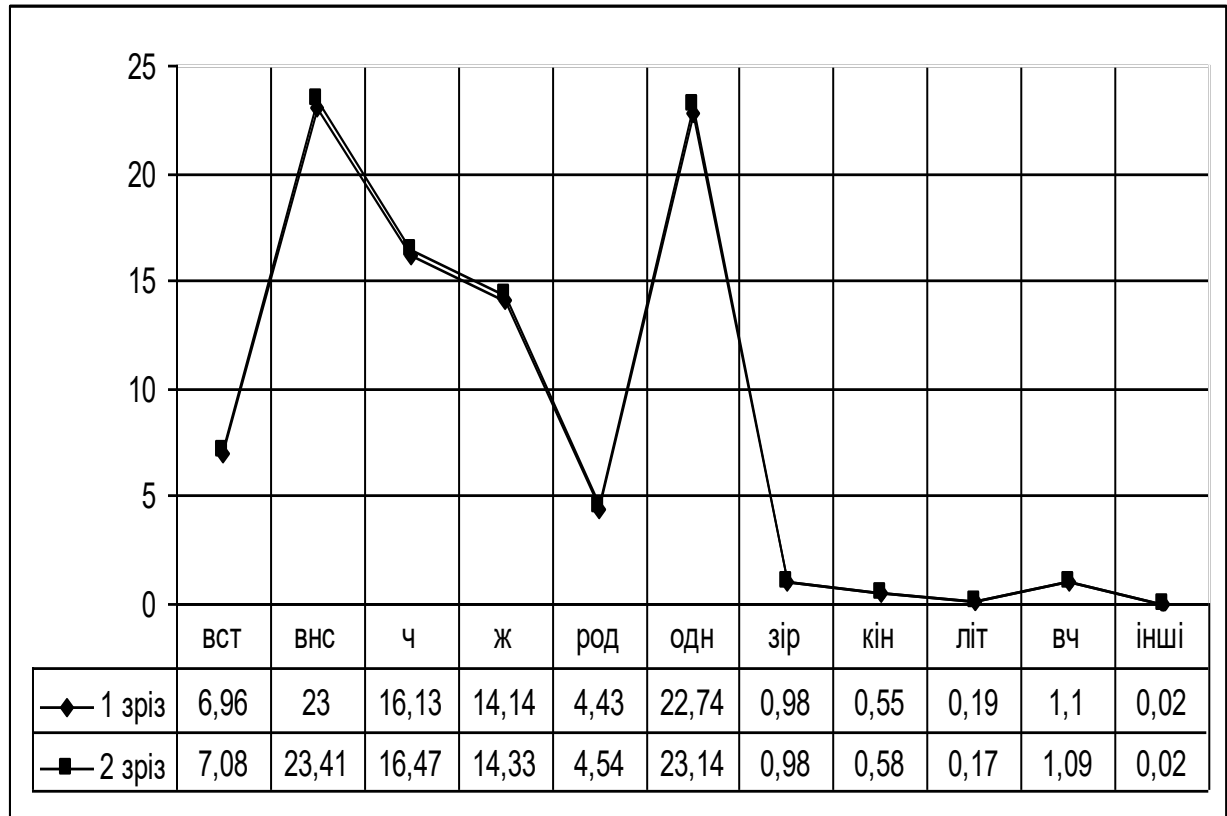

Рис. 3.18. Динаміка змін показників соціальної спрямованості індивідуальної соціальної ситуації розвитку підлітків у період з 12 до 13 років.

Візуальний аналіз графіків дозволяє зробити висновок, що суттєві зміни у багатокомпонентній структурі індивідуальної соціальної ситуації розвитку починаються саме на межі 12 та 13 років життя.

Проведений статистичний аналіз підтвердив, що за критерієм Стьюдента між показником не виявлені значимі відмінності. Графіки майже тотожні, тобто після літичного та спокійного відрізка соціалізації на межі 10-11 та 11-12 років ми спостерігаємо зростання кількісних показників, хоча загальна тенденція зберігається.

Рисунок 3.19. відображає динаміку змін показників емоційно-комунікативної спрямованості індивідуальної соціальної ситуації розвитку підлітків у період з 12 до 13 років.

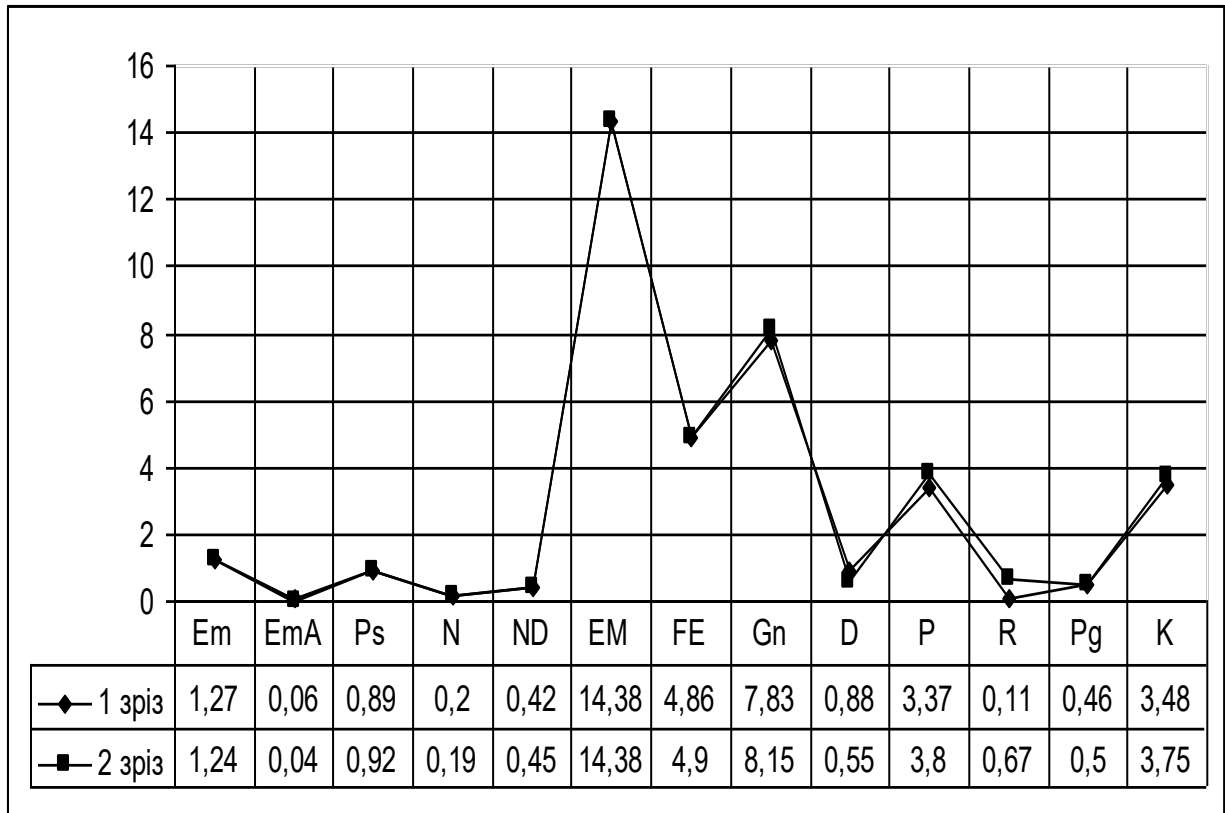

Рис. 3.19. Динаміка змін показників емоційно-комунікативної спрямованості індивідуальної соціальної ситуації розвитку підлітків у період з 12 до 13 років.

Тотожність графіків за двома зрізами (на 12 та 13 роках життя) та відсутність значущих відмінностей за критерієм Стьюдента між показниками емоційно-комунікативної спрямованості індивідуальної соціальної ситуації розвитку не виявлені. Пік результатів за даними двох проведених зрізів припадає на морально-етичну спрямованість, нормативність відношень та гностичний бік соціалізації, що свідчить про поступове набуття елементів психологічної зрілості в досліджуваному віковому періоді.

Рисунок 3.20. розкриває динаміку змін показників структури ціннісних відношень до «Я» підлітків у період з 12 до 13 років.

Кореляційний аналіз показав, що за критерієм Стьюдента між показниками структури ціннісних відношень до «Я» не виявлені значимі відмінності, але спостерігається кількісне зростання за кожним із виділених показників.

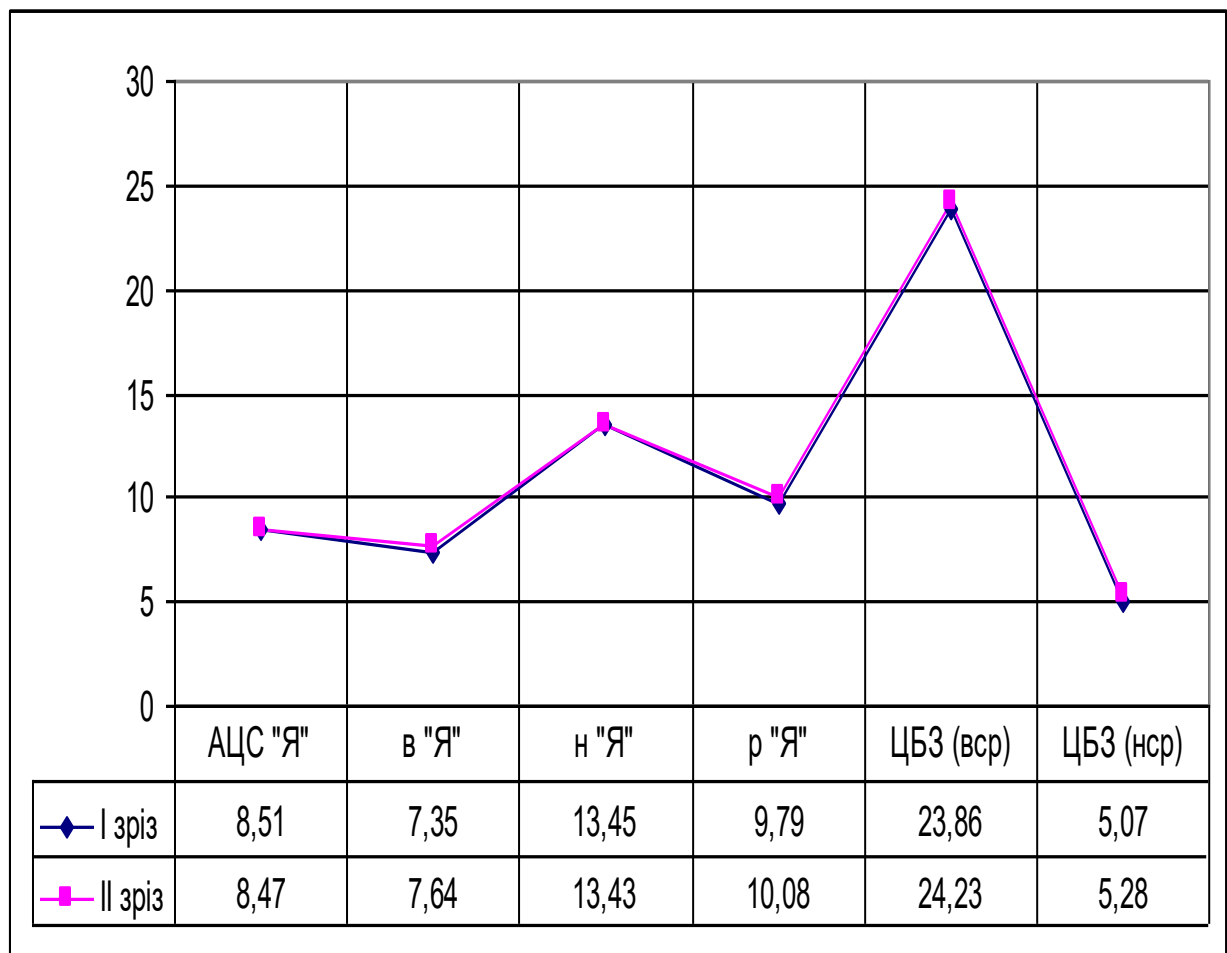

Рис. 3.20. Динаміка змін показників структури ціннісних відношень до «Я» підлітків у період з 12 до 13 років

Таким чином, мінілонгітудне дослідження структурних компонентів індивідуальної соціальної ситуації розвитку молодших підлітків, проведене попарним порівнянням 10-11, 11-12 та 12-13 років, підтвердило тенденцію щодо підвищення психологічної значущості 12 та 13 років життя, тотожність основних багатоконпонентних показників індивідуальної соціальної ситуації розвитку молодшого підлітка та відносну літичність 11-12 років життя.

3.4.3. Динаміка вікових змін у самовідношенні в молодшому підлітковому віці

Перед тим як перейти до аналізу емпіричних результатів, отриманих у трьох досліджуваних вікових групах підлітків за модифікованим варіантом

методики «Самовідношення», треба зупинитися на методологічних моментах у розумінні та співвідношенні таких феноменів як «самосвідомість», «самосприйняття», «самовідношення».

У психології під поняттям «самосвідомість» розуміють перш за все процес, за допомогою якого людина пізнає себе [8, 29, 32 та інші]. В даному контексті В.В.Столін пояснює, що пізнає не свідомість, а людина, яка володіє свідомістю і самосвідомістю, при цьому людина користується цілою системою внутрішніх засобів: самосприйняття, уявлень, образів, понять та інше. Самосприйняття, таким чином, будучи продуктом самосвідомості, одночасно є і його істотною умовою та моментом даного процесу [29].

Теза про те, що самосвідомість має рівневу будову, не один раз висловлювалася у вітчизняній та світовій літературі [29, 44, 92, 193]. Стосовно нашого дослідження інтерес становить концепція В.В.Століна та І.І.Чеснокової.

В.В.Столін пропонує розрізняти три рівні самосвідомості за критерієм активності людини, у рамках якої вона формується і діє. На рівні біологічного індивіда (організму) активність суб'єкта окреслюється системою «організм – середовище», має перш за все руховий характер і викликається потребами в самозбереженні, фізичному благополуччі. На рівні соціального індивіда активність підпорядкована потребі належати до спільноти, до прийняття його цією спільнотою. На рівні особистості активність суб'єкта викликається перш за все потребою в самореалізації – у праці, любові, спорті і т.п. – і реалізується за допомогою орієнтації на власні здібності, можливості, мотиви. Також важливим у даній концепції для нашого дослідження є пояснення автором змісту «Я-образу». Зокрема, у якості початкового приймається відмінність змісту «Я-образу» (знання або уявлення про себе, у тому числі і у формі оцінки вираженості тих чи інших рис) та самовідношення. Останнє автором інтерпретується як переживання, як відносно стійке почуття, пронизливе самосприйняття і «Я-образ» [29].

І.І.Чеснокова пропонує розрізняти два рівні самосвідомості за критерієм співвідношення знань про себе [177]. На першому рівні таке співвідношення відбувається в рамках зіставлення «Я» та іншої людини. На початку деяка якість сприймається і розуміється в іншій людині, а потім вона переноситься на себе. Відповідними внутрішніми прийомами самосвідомості є переважно самосприйняття та самоспостереження. На другому рівні співвідношення знань про себе відбудовується в процесі аутокомунікації, тобто в рамках «Я і Я». Людина, на думку автора концепції, оперує вже готовими, сформованими знаннями про себе. В якості специфічного внутрішнього прийому самопізнання виступають самоаналіз та самоосмислення [177].

Акумулюючи вище викладені концептуальні положення про самосвідомість, її рівневий склад, можна наголосити на тому, що продуктами самосвідомості, поряд з такими, як знання або уявлення про себе, «Я-образ» та самовідношення виступає і самосприйняття. Між ними на кожному рівні самосвідомості встановлюються особливі зв'язки та взаємовідношення. Крім цього вони можуть одночасно виступати і як процес, і як продукт, і як результат самопізнання. У психології доведено що такий продукт самосвідомості як «Я-образ», «Я-концепція» є важливим фактором детермінації поведінки людини, таке внутрішньоособистісне утворення, яке багато в чому визначає напрямок її діяльності, контакти з людьми [29]. У своєму дослідженні ми також припускаємо, що і самосприйняття може виступати такою детермінантою.

В ході життя людина пізнає себе за допомогою самосприйняття, порівняння з іншими, проте порівняння «Я і Я», «Я і інші» опиняється об'єктом емоцій, оцінок, стає предметом його більш-менш стійкого самовідношення. Тому пошук особливостей у самовідношенні дітей молодшого підліткового віку дає нам можливість дослідити емоційну компоненту самосприйняття, такою інформаційною складовою може виступати показник інтегрального самовідношення S (емоційно-оціночна

реакція на знання про себе, пізнання себе через порівняння «Я і Я»). Також відстежити і вивчити динаміку змін у самовідношенні дітей, що відрізняються за віком, і упродовж одного року їх життя.

Переходячи до аналізу емпіричних результатів за показниками самовідношення, отриманих на вибірці підлітків від 10 до 12-ти років, необхідно нагадати, що тест-опитувальник дозволяє виявити три рівні самовідношення, які відрізняються за ступенями узагальненості: 1) глобальне самовідношення (S); 2) самовідношення, диференційоване за самоповагою (SI), аутосимпатією (SII), самоінтересом (SIII) і очікуваного відношення до себе (SIV); 3) рівень конкретних дій (готовностей до них) стосовно свого «Я» [69].

Результати самовідношення у трьох вікових групах підлітків представлені у профілях на рисунку 3.21.

Аналіз профілів показників самовідношення і значення t-критерію за Стьюдентом виявляє наступне. На першому рівні самовідношення за показником глобального самовідношення (S) у всіх вікових групах встановлено високий його рівень. Значущі відмінності за критерієм Стьюдента ($t > t_{\alpha} = 0,01$) між показниками S, SIV, S1, S5 виявлені в групах підлітків 10-ти та 12-ти років. Як ми бачимо з рис. 3.21, у групі підлітків 10-ти років, відносно груп підлітків 11-ти і 12-ти років спостерігається найбільше значення показника S, менше значення даного показника демонструють підлітки 12-ти років. Це обумовлено, на наш погляд, психологічними особливостями віку даних підлітків. У підлітків 10-ти років, за даними багатьох науковців-психологів відношення до себе здійснюється через оцінку своїх фізичних, духовних якостей, через порівняння своїх здібностей зі здібностями інших [4, 141, 153, 156 та інші]. Але не зважаючи на це, 10-річні підлітки судять про себе в більшості позитивно і оптимістично. У підлітків 11-12-ти років відбувається поступове ускладнення та поглиблення самопізнання. Складні переживання пов'язані з новою системою самовідношень що будується.

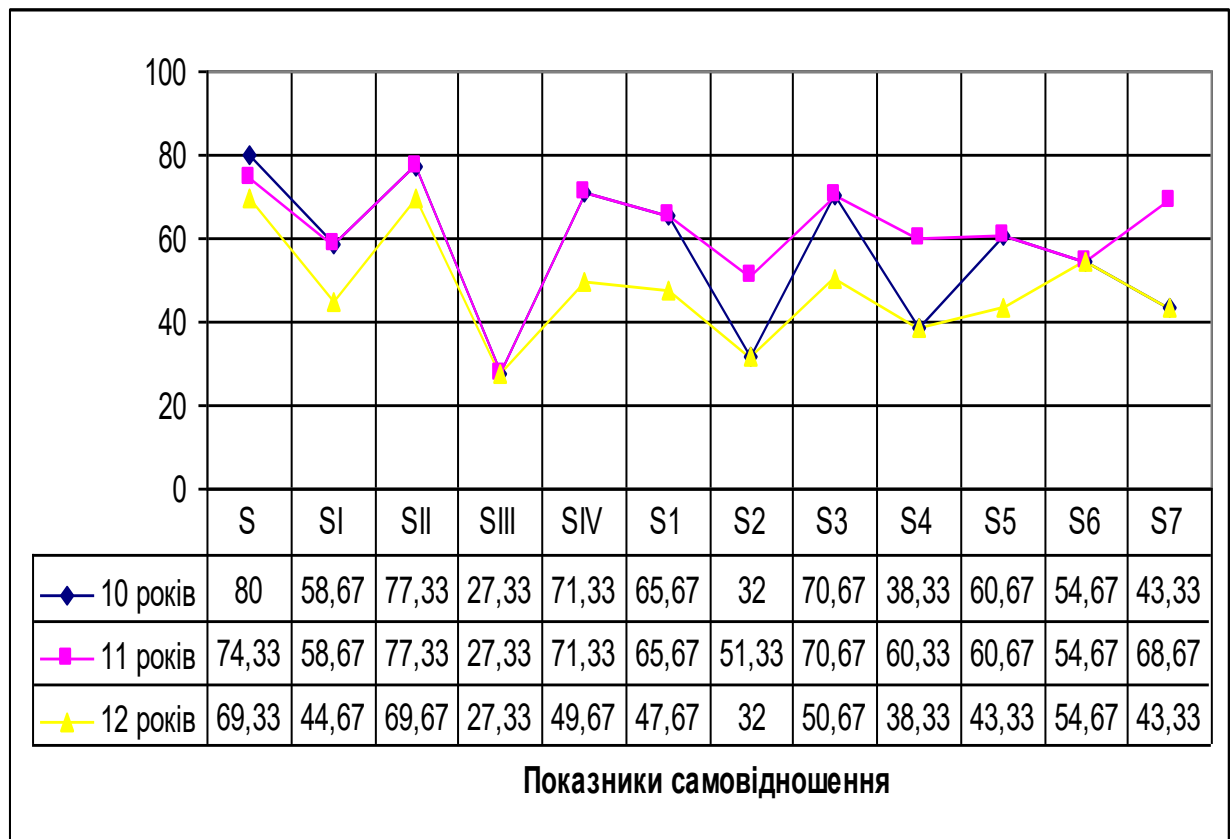

Рис. 3.21. Профілі самовідношення у трьох вікових групах підлітків

За рахунок аналізу своїх особистісних рис, упередженої оцінки своїх вчинків, порівняння який «Я» є і яким «Я» хочу стати, змінюється відношення до себе, воно стає більш критичним та нестійким. Така характеристика підлітків, особливо 12-ти років, і може пояснювати коливання значення показника глобального самовідношення (S) у бік його зменшення.

На другому рівні диференційованого самовідношення у підлітків 10-ти та 11-ти років виявлено високий рівень значень за всіма показниками, крім показника очікуваного відношення до себе (SIII). У підлітків 12-ти років за показником аутосимпатії (SII) виявлено високий рівень, за показниками самоповага (SI) та самоінтерес (SIV) – середньостатистичну норму, а за показником очікуваного відношення до себе (SIII) – знижений рівень. За критерієм Стьюдента виявлені значимі відмінності ($t > t_a = 0,01$) між показниками самоповага (SI), самоінтерес (SIV) у групах 11-12 років, за

іншими показниками у досліджуваних вікових групах значимих відмінностей не встановлено. Ці дані можна прокоментувати наступним чином. Розвиток структурних компонентів самовідношення (самоповаги, аутосимпатії, самоінтересу, очікуваного відношення до себе) у молодших підлітків відбувається за рахунок системи внутрішньо узгоджених уявлень про себе, образів «Я». У період 10-ти та 11-ти років цей розвиток відбувається повільно та спокійно. Розвиток рефлексійного мислення в цьому віці сприяє можливості вірити в свої сили, здібності, інтересу до власних думок, діяти самостійно, довіряти собі, бути готовим спілкуватися з собою «на рівних». Можливість бути впевненим щодо своєї цікавості для інших в аналізованих вікових межах знижена, ймовірніше всього молодші підлітки ще не бажають собі добра по-справжньому, тому і не ставлять перед собою завдання на збільшення самоповаги. У підлітків 12-ти років внаслідок кризових змін, які починаються, гіпертрофічної значущості нових образів «Я» (фізичного Я, духовного Я, інтимного Я, публічного Я, реального Я, ідеального Я), які формуються, ми спостерігаємо коливання у стабільності до самоповаги, самоінтересу, очікуваного позитивного відношення до себе.

На третьому рівні конкретних дій стосовно свого «Я» за критерієм Стьюдента виявлені значимі відмінності ($t > t_a = 0,01$) між показниками: відношення інших (S2), самокерування (S4), саморозуміння (S7) в групах підлітків 10-ти та 11-ти років; показниками самовпевненості (S1), відношення інших (S2), самосприйняття (S3), самокерування (S4), самозвинувачення (S5), саморозуміння (S7) в групах підлітків 11-12 років; показниками глобальне самовідношення, самовпевненості (S1), самообраза (S5) в групах підлітків 10-ти та 12-ти років.

Аналіз рівнів самовідношення за показниками конкретних дій у підлітків, представників трьох вікових груп, демонструє наступне. У підлітків 10-ти та 11-ти років виявлено високий рівень за показниками: самовпевненість (S1), самосприйняття (S3), самозвинувачення (S5), самоінтерес (S6). У групі підлітків 10-ти та 12-ти років виявлено низький

рівень за такими показниками: відношення інших (S2), самокерування (S4), саморозуміння (S7) і у групі підлітків 12-ти років – самозвинувачення (S5).

Дана інформація цілком узгоджується з тенденцією коливань у значеннях рівнів глобального показника «за і проти Я» та диференційованих показників самовідношення, яку ми аналізували раніше в групах підлітків 10–11-ти років та підлітків 12-ти років.

В даному випадку нас насторожує інформація, яка стосується груп підлітків з високим рівнем значення показника самозвинувачення та низьким – відношення інших. Крім об'єктивного моменту у самозвинуваченні, тобто адекватно негативної оцінки своїх якостей чи дій, а це може бути фактор самокритичності. Отже, даний фактор може вказувати на те, що підліток, який низько оцінює себе за якоюсь рисою, не буде втрачати самоповагу, коли у суб'єктивній ієрархії цінностей дана риса стоїть нижче, ніж «чесність перед самим собою». Є і суб'єктивний момент, часте звинувачення себе, тривалість негативних переживань та оцінок можуть призвести до агресивного захисту, антипатії, неповаги до себе, все це у цілому може призвести до порушення у розвитку особистості підлітка, негативно вплинути на формування його реального «Я-образу», «Я-концепції». Очікування негативного відношення до себе породжує у підлітка комплекс захисних механізмів. Захист себе від антипатії є найбільш важливим аспектом захисту самовідношення. Підліток жертвує своєю самоповагою, користуючись аддиктивністю глобального самовідношення, або жертвує істинністю свого «Я-образу» для того, щоб не допустити явної, усвідомлюваної антипатії до себе. Підтримка стабільного самовідношення потребує великих енергетичних і психічних витрат, що у свою чергу, призводить до збоїв у системі захисних механізмів, що відображається як у зовнішній соціально-предметній, так і у внутрішньоособистісній активності підлітків.

Інтересні дані ми отримали при вивченні динаміки змін за показниками самовідношення у трьох досліджуваних вікових групах підлітків через рік. Розглянемо результати у такій послідовності: 1) у групі підлітків у період 10–

11-ти років; 2) у групі підлітків у період 11–12-ти років; 3) у групі підлітків у період 12–13-ти років.

Профілі динаміки змін показників самовідношення у групі підлітків у період з 10 до 11 років представлено на рисунку 3.22.

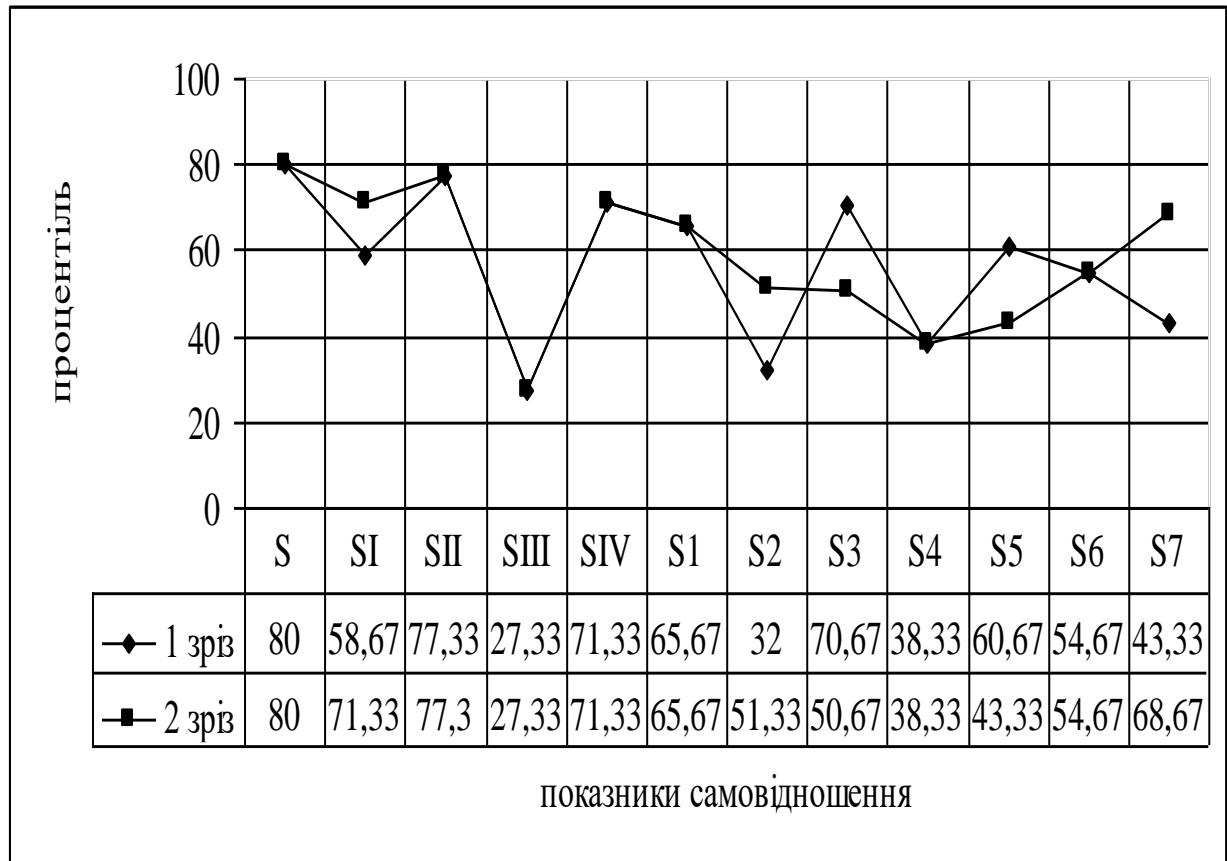

Рис.3.22. Динаміка змін показників самовідношення підлітків у період з 10 до 11 років.

За критерієм Стьюдента між показниками самоповага (SI), відношення інших (S2), самосприйняття (S3), самозвинувачення (S5), саморозуміння (S7) виявлені значимі відмінності ($t > t_a = 0,01$). Отримані статистичні дані та візуальний аналіз профілів показників самовідношення демонструє стабільно високий рівень глобального самовідношення (S), аутосимпатії (SII), самоінтересу (SIV, S6), самовпевненості (SI) протягом одного року життя підлітків. Змінилися на високий рівень у продовж року такі компоненти самовідношення, як самоповага (SI), відношення інших (S2), саморозуміння

(S7). Змінилися на низький рівень – самосприйняття (S3), самозвинувачення (S5).

Профілі динаміки змін показників самовідношення у групі підлітків у період з 11 до 12 років представлено на рисунку 3.23.

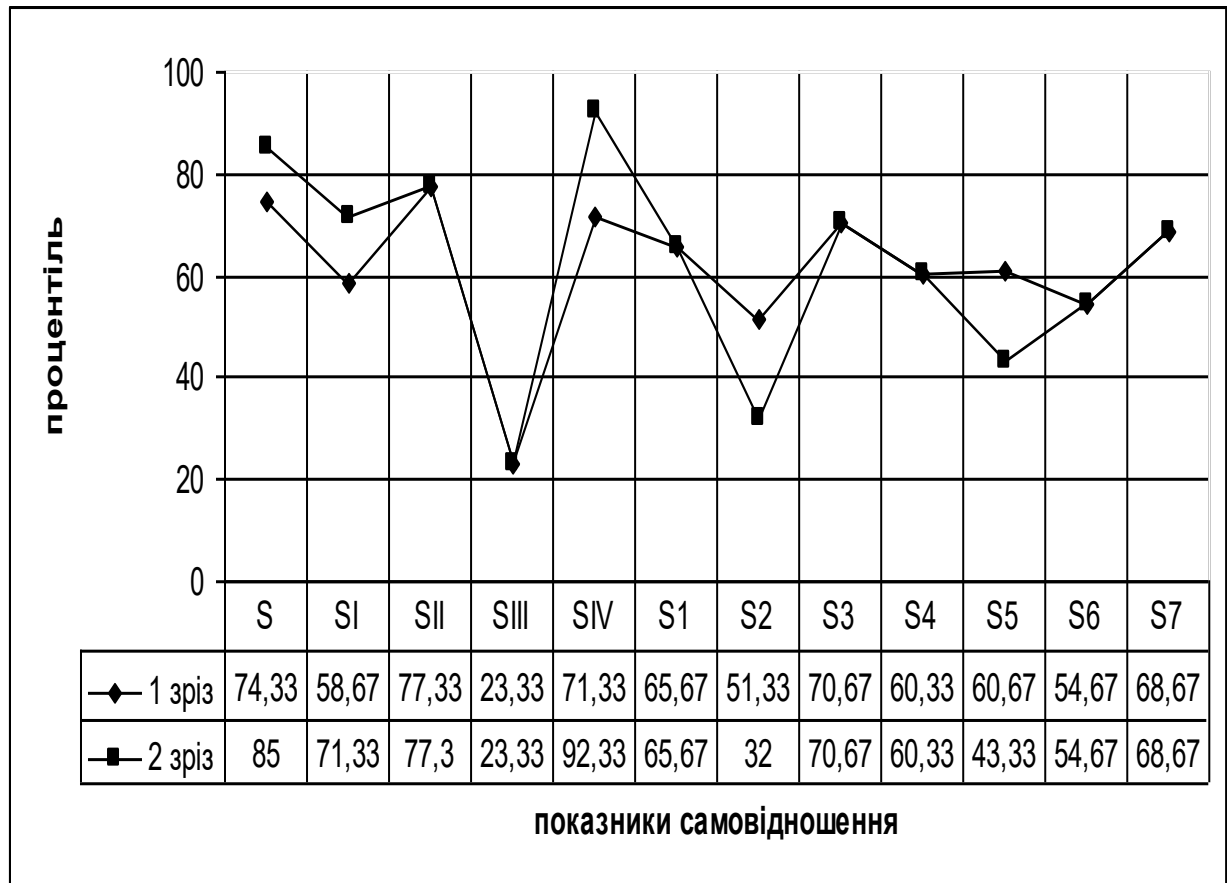

Рис. 3.23. Динаміка змін показників самовідношення підлітків у період з 11 до 12 років.

За критерієм Стьюдента між показниками глобального самовідношення (S), самоповаги (SI), самоінтересу (SIV), самовпевненості (S2), самозвинувачення (S5) виявлені значимі відмінності ($t > t_a = 0,01$).

Конфігурація кривих профілів та значення показників самовідношення демонструють наступне. Незмінно високі рівні упродовж року виявлені за показниками: аутосимпатії (SII), самовпевненості (S1), самосприйняття (S3), самокерування (S4), самоінтересу (S6), саморозуміння (S7). Незмінно низький рівень протягом року виявлено у показника очікування позитивного відношення (SIII). Змінилися упродовж року на високий рівень – глобальне

самовідношення (S), самоповага (SI), самоінтерес (SIV). Змінилися на низький рівень – відношення інших (S2), самозвинування (S5).

Профілі динаміки змін показників самовідношення у групі підлітків у період з 12 до 13 років представлено на рисунку 3.24.

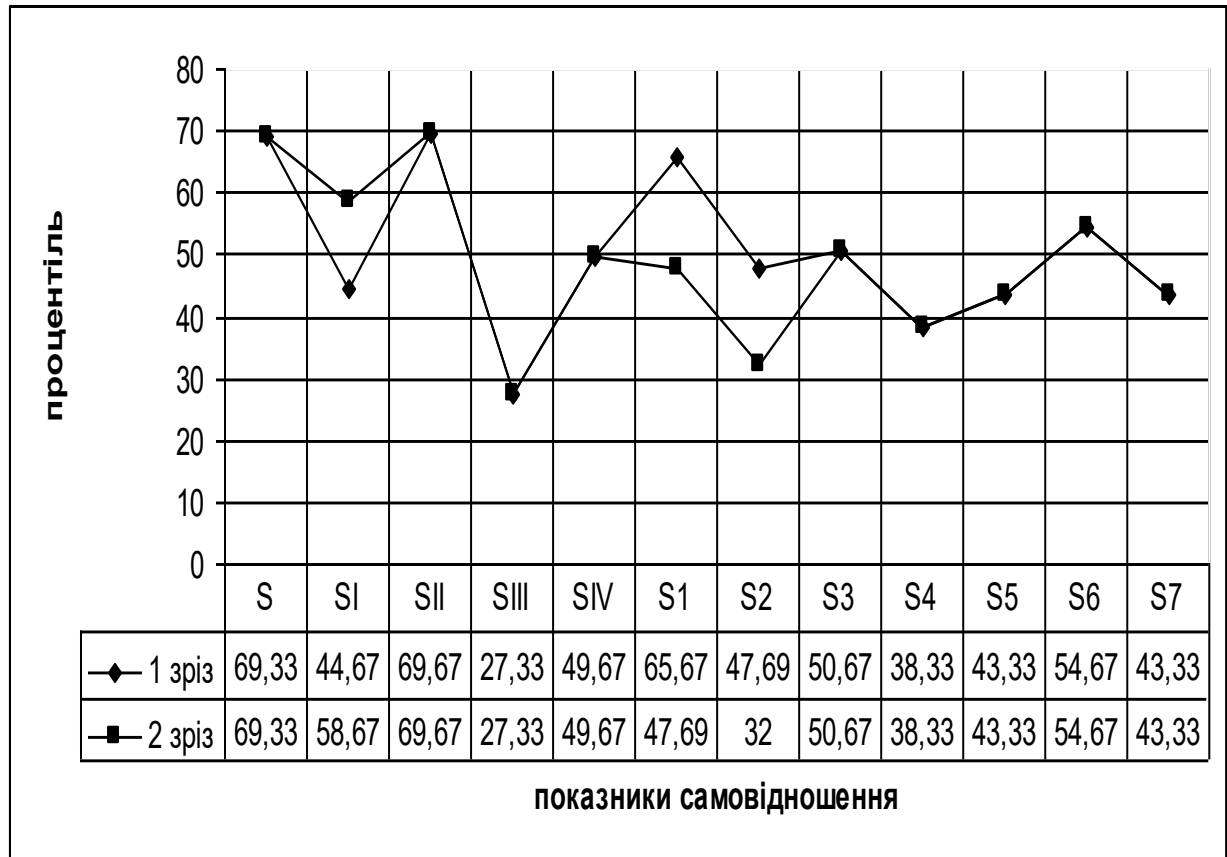

Рис. 3.24. Динаміка змін показників самовідношення підлітків у період з 12 до 13 років

У досліджуваній групі підлітків за критерієм Стюдента виявлена значима відмінність ($t > t_{\alpha} = 0,01$) тільки між показником самовпевненість (S1). Незмінно високий рівень самовідношення протягом року виявлено за його глобальним показником (S) і аутосимпатією (SII). Незмінно низький рівень протягом року зафіксовано за показником очікування позитивного відношення (SIII), самокерування (S4). Середній рівень протягом року виявлено за показниками: самоінтересу (SIV, S6), самосприйняття (S3).

3.4.4. Типологізація самосприйняття та акцентуацій особистості молодшого підлітка

Приступаючи до емпіричного дослідження типології самосприйняття в молодшому підлітковому віці ми спиралися на цілу низку теоретико-методологічних робіт як вітчизняних, так і зарубіжних авторів [30, 32, 93, 161, 177, 201 та інші].

Аналіз даних джерел та власні спостереження дозволили нам припустити, що самосприйняття в молодшому підлітковому віці має певну структуру, яка включає в себе окремі самодостатні компоненти. Таким чином, умовно структура самосприйняття молодшого підлітка може включати:

1) когнітивну компоненту (КК), яка включає в себе гностичну спрямованість особистості (G) і загальну самооцінку або її абсолютний ціннісний статус (АЦС). Специфіка даної компоненти полягає у її полярності, тобто низка знань про себе формується у дитини під впливом двох взаємопов'язаних різнополюсових феноменів – самооцінювання та рефлексії, коли особистісні надбання формуються під впливом самооцінювання окремих рис та оцінювання оточуючих людей, що є безпосередньою екстраполяцією чужих особистісних рис на власну індивідуальність; когнітивна компонента передбачає не тільки виділення певних рис у самого себе, але й акцентування відповідних рис у оточуючих.

2) емоційну компоненту (ЕК), яка включає в себе емоційну вираженість перцептивного боку спілкування, емоційно-агресивну та емоційно-психічну спрямованість самопочуття (Ps) та емоційного відношення до себе (S). Емоційна компонента фактично розкриває історію переживань під час становлення самосприйняття, формування й зміни цінностей, еволюцію внутрішнього світу дитини;

3) поведінкову або конативну компоненту (ПК), яка включає в себе нормативність поведінки (N), пугнічну спрямованість або спрямованість на боротьбу та подолання перепон (Pg). Ця компонента виступає «похідною»,

або наслідком індивідуальних проявів двох попередніх компонент, своєрідним «продуктом діяльності» самосвідомості тощо.

Для діагностики виділених структурних компонентів самосприйняття та їх показників ми застосовували наступні методики: ІССР за І.О.Ніколаєвою, модифікований нами варіант тест-опитувальника «Самовідношення», розроблений В.В.Століним і С.Р.Пантелєєвим та «Автопортрет» за О.С.Романовою і С.Ф.Потьомкіною.

Отримані результати в кожній із вікових груп підлітків були піддані статистичному аналізу за методом квартильного розподілу [див. 12, 40, та ін.]. Нагадаємо, що квартилем у математичній статистиці називається величина, яка обмежує 1/4 всіх величин ряду [76, 138, с. 246-247]. У нашому випадку ми розраховували за формулою величини першого квартиля (Q1) та третього (Q3). Квартиль перший (Q1) – це напівсума першого і останнього рангів першої, лівої від медіани, половини ряду; квартиль третій (Q3) – це напівсума першого і останнього рангів другої, правої від медіани, половини ряду. Домінування високих значень певних показників компонентів самосприйняття (величина квартиля Q3) над іншими, низькими (величина квартиля Q1) надавало можливість виділити у підлітків комбінації «змішаних» та «чистих» типів самосприйняття.

Для наочності отримані типи самосприйняття у досліджуваних вікових групах підлітків представлені в таблиці 3.1.

Як бачимо з таблиці 3.1, у всіх групах підлітків статистично встановлені сім типів самосприйняття, з них три «чисті»: емоційний (ЕК), когнітивний (КК) та поведінковий (ПК) та чотири «змішаних»: за комбінацією трьох компонентів – емоційно-когнітивно-поведінковий тип (КК, ЕК, ПК); за комбінацією двох компонентів – когнітивно-емоційний тип (КК, ЕК), емоційно-поведінковий тип (ЕК, ПК), когнітивно-поведінковий тип (КК, ПК).

Подальший аналіз таблиці дозволив розглянути кількісний склад підлітків за виділеними типами сприйняття. Так, серед 300 підлітків, що досліджуються, означені типи виділені лише у 188-ми осіб.

Таблиця 3.1

Кількісний склад підлітків за типами самосприйняття (в кожній віковій групі n=100 осіб)

Компонентний склад типу	КК+ЕК+ПК	КК+ЕК	ЕК+ПК	КК+ПК	ЕК	КК	ПК
Типи само сприйняття	1 тип (КЕП)	2 тип (КЕ)	3 тип (ЕП)	4 тип (КП)	5 тип (Е)	6 тип (К)	7 тип (П)
Групи підлітків							
10 років	4 особи	47 осіб	-	1 особа	2 особи	1 особа	3 особи
11 років	5 осіб	44 особи	-	9 осіб	7 осіб	5 осіб	2 особи
12 років	6 осіб	40 осіб	-	-	4 особи	8 осіб	-
Разом:	15 осіб	131 особа	0 осіб	10 осіб	13 осіб	14 осіб	5 осіб

Примітка: 1) КК – когнітивний компонент, ЕК – емоційний компонент, ПК – поведінковий (конативний) компонент; 2) 1 тип – когнітивно-емоційно-поведінковий, 2 тип – когнітивно-емоційний, 3 тип – емоційно-поведінковий, 4 тип – когнітивно-поведінковий, 5 тип – емоційний, 6 тип – когнітивний, 7 тип – поведінковий.

Когнітивно-емоційно-поведінковий тип встановлено у 15-ти підлітків, когнітивно-емоційний – у 131 підлітка, когнітивно-поведінковий – у 10-ти підлітків, емоційний – у 13-ти підлітків, когнітивний – у 14 підлітків, поведінковий – у 5-ти підлітків. Емоційно-поведінковий тип у даних підлітків не встановлено.

У групі підлітків 10-ти років зі 100 осіб визначені типи тільки у 58 осіб, більша кількість означена за когнітивно-емоційним типом самосприйняття

(47 підлітків), далі за зниженням: когнітивно-емоційно-поведінковий тип (4 підлітки), поведінковий (3 підлітки), емоційний (2 підлітки) і когнітивно-поведінковий та когнітивний типи (по 1 підлітку).

У групі підлітків 11-ти років зі 100 осіб визначені типи у 69 осіб, у більшості підлітків встановлено домінування когнітивно-емоційного типу самосприйняття (44 підлітки), потім: когнітивно-поведінковий (9 підлітків), емоційний (7 підлітків), когнітивно-емоційно-поведінковий і когнітивний (по 5 підлітків) і поведінковий тип (1 підліток).

У групі підлітків 12-ти років зі 100 осіб визначені типи у 58 осіб. У даній віковій групі також, як і у групі підлітків 10 та 11-ти років, домінує когнітивно-емоційний тип самосприйняття (40 підлітків), потім: когнітивний (8 підлітків), когнітивно-емоційно-поведінковий тип (6 підлітків) і емоційний (4 підлітки).

Підводячи підсумок за отриманими результатами, можна констатувати, що найбільш поширеним типом самосприйняття в молодшому підлітковому віці є когнітивно-емоційний тип, де одночасне домінування когнітивної та емоційної компоненти у структурі самосприйняття визначає його специфіку. Так, у ході життя молодший підліток через самосприйняття пізнає себе і накопичує про себе різні знання, ці знання складають когнітивну частину його самооцінок окремих властивостей і якостей та уявлень про себе. Однак, ці когніції, уявлення та самооцінки про себе підлітку не байдужі: те, що в них розкривається, виявляється об'єктом його емоцій, стає предметом його більш чи менш стійкого самовідношення.

Менш поширеними типами самосприйняття у досліджуваному віці можна вважати когнітивно-емоційно-поведінковий, когнітивний та емоційний типи. Нечастий – поведінковий тип. Домінування трьох компонент (когнітивної, емоційної і поведінкової) у означеному типі самосприйняття молодших підлітків говорить про те, що крім позитивної оцінки свого «Я» та сприятливого відношення до себе, для підлітка також стає важливим активність щодо мінливості свого «Я». Ця активність

регулюється за рахунок засвоювання підлітком соціальних норм, правил, статуту і т.п.. В рамках цих соціальних норм підліток порівнює себе з еталонами (статевими, громадянськими, віковими, етнічними і т.п.), через ці еталони – з іншими людьми (родичами, однолітками, вчителями, зірками, літературо- кіногероями і т.п.). Дані порівняння утворюють когнітивне та емоційне підґрунтя для змін, які простежуються у самосприйнятті молодших підлітків. Щодо змісту когнітивного та емоційного типу, то підлітки які склали дані типи, відрізняються усвідомленістю когнітивної чи емоційної оцінки себе, своїх якостей та властивостей, домінуванням прагматично-оцінюючого або емоційного ставлення до себе, своїх дій, вчинків тощо.

Приступаючи до дослідження типів самосприйняття в залежності від особливостей акцентуацій особистості в молодшому підлітковому віці, перш за все розглянемо результати, які ми отримали за допомогою методики Х.Шмішека (див. табл. 3.2.).

Таблиця 3.2

Розподіл типів акцентуацій особистості у трьох вікових групах (в кожній групі n=100 осіб)

Показники типів акцентуацій особистості	Г	З	Е	П	Т	Ц	Д	Зб	Дс	А
У групі підлітків 10-ти років										
Кількісний склад	19	1	5	2	-	8	2	2	-	19
У групі підлітків 11-ти років										
Кількісний склад	20	2	9	1	1	12	2	3	2	17
У групі підлітків 12-ти років										
Кількісний склад	24	-	2	-	-	11	1	3	-	17

Примітка: Г – гіпертимічний тип, З – застрягаючий, Е – емотивний тип, П – педантичний тип, Т – тривожно-боязливий тип, Ц – циклотимічний тип, Д – демонстративний тип, Зб – збуджений тип, Дс – дістимічний тип, А – афектно-екзальтований тип.

Перед тим, як приступити до аналізу таблиці 3.2., необхідно зазначити, що ми приводимо результати тільки «чистих» типів акцентуйованих особистостей, оскільки «змішані» типи є сумішшю характеристик окремих типів.

Аналіз результатів, представлених у таблиці засвідчує, що у всіх групах підлітків більша кількість дітей є носіями гіпертимічного та афектно-екзальтованого типу (19, 20, 24 особи у першому випадку і 19, 17 осіб відповідно у другому випадку). У групі підлітків 10-ти років, крім перших двох, також виявлені такі типи акцентуацій особистості: циклотимічний (8 підлітків), емотивний (7 підлітків), педантичний, демонстративний і збуджений (по 2 підлітки), застрягаючий (1 підліток).

У групі підлітків 11-ти років на доповнення до вже означених типів виявлені такі: циклотимічний (12 підлітків), емотивний (5 підлітків), збуджений (3 підлітки), застрягаючий, демонстративний і дістимічний (по 2 підлітки), педантичний і тривожно-боязливий (по 1 підлітку).

У групі підлітків 12-ти років виявлені ще такі типи: циклотимічний (11 підлітків), збуджений (3 підлітки), емотивний (2 підлітки) і демонстративний (1 підліток).

Як засвідчує аналіз літературних джерел [44, 73, 139, 107, 108 та інші], психологічною характеристикою акцентуантів гіпертимічного типу особистості є велика рухливість, активність, схильність до спустошень, невгамовність та товарицькість і балакучість. Головними особливостями афектно-екзальтованих особистостей є бурхлива, екзальтована реакція. Вони легко приходять у захоплення від радісних подій і також у відчай – від сумних подій і фактів, також їм притаманні внутрішня вразливість і переживання.

Акцентуанти циклотимічного типу характеризуються зміною гіпертимічних і дістимічних станів. В гіпертимічній фазі поведінка підлітка типова – радісні події викликають радісні емоції і навпаки, сумні події – засмучення і пригніченість. Підлітки з акцентуаціями емотивного типу

відрізняються високою чутливістю, добротою, м'якосердечністю, задушевністю та емоційною чуйністю, високорозвинутою емпатією.

Наведена інформація необхідна нам у подальшому дослідженні при доповненні психологічного портрета молодшого підлітка в контексті індивідуально-типологічних особливостей, його типу самосприйняття та соціальної ситуації розвитку.

3.4.5. Специфіка типів самосприйняття в залежності від соціальної ситуації розвитку та акцентуацій особистості молодших підлітків

Приступаючи до аналізу отриманих результатів стосовно специфіки типів самосприйняття в залежності від соціальної ситуації розвитку та акцентуацій характеру молодших підлітків, для послідовного викладення матеріалу ми зупинилися на такій її диференціації: по-перше, проаналізувати результати співвідношення між типами самосприйняття та показниками соціальної ситуації розвитку окремо у кожній віковій групі підлітків; по-друге, розглянути динаміку мікрозмін за означеними показниками у даних підлітків протягом одного року; по-третє, розглянути особливості у співвідношеннях між типами самосприйняття та акцентуацій особистості в даних групах підлітків.

Стосовно першого аспекту запропонованої нами диференціації зазначимо, що аналіз побудованих профілів, які представлені на рисунку 3.25, та розрахований статистичний показник t -критерій Стьюдента дозволяють нам диференціювати показники соціальної спрямованості у підлітків 10-ти років з різними типами самосприйняття. Як ми бачимо з наведених графічних «кривих», на десятому році життя переважно домінують три основних типи самосприйняття: когнітивно-емоційно-поведінковий тип (КЕП), когнітивно-емоційний тип (КЕ) та поведінковий тип (П). Представленість компонентних сполучень досить обмежена, але відносно рівня соціалізації дітей досліджуваного віку є нормативною.

У даній віковій групі між досліджуваними типами самосприйняття встановлені статистично значимі відмінності на рівні ($t > t_a = 0,01$) за показниками родичі (род), однолітки (одн), особи, віком старші за респондента (вст), особи, віком не старші за респондента (внст). Так, за показником соціальної спрямованості родичі (род) встановлені статистично значущі відмінності між когнітивно-емоційно-поведінковим (КЕП) та поведінковим (П) типами, значення даного показника більш виражене у підлітків КЕП типу. За показником однолітки (одн) виявлені статистично значимі відмінності за всіма трьома типами (КЕП, КЕ, П), значення даного показника більш виражене також у підлітків КЕП типу. За показниками вік старший респондента (вст) та вік не старший респондента (внст) встановлені статистично значимі відмінності між підлітками КЕН типу та П типу, значення даного показника більш виражене також у підлітків КЕП типу, а також між підлітками КЕ типу і П типу, значення даного показника більш виражене також у підлітків КЕ типу.

Таким чином, з наведених даних можна зробити висновок, що найбільш тотожним рівню соціально-психічного розвитку дітей десятого року життя є комплексний когнітивно-емоційно-поведінковий (КЕП) тип. Як видно з рисунка 3.25, він повністю відповідає особливостям гармонійної соціалізації на початку молодшого підліткового періоду та включає в себе три провідні компоненти, які складають наповнену структуру самосприйняття: в соціальній спрямованості дітей з когнітивно-емоційно-поведінковим типом (КЕП) самосприйняття значущо виражені категорії «родичі, члени родини» (род), «однолітки» (одн), «особи, віком не старші за респондента» (внст); «особи, віком старші за респондента» (вст).

Подальший аналіз дозволив нам розглянути наступний, когнітивно-емоційний (КЕ) тип самосприйняття та відповідну до нього соціальну спрямованість дітей десятого року життя. Відсутність поведінкової (конативної компоненти) зсунуло акценти у структурі соціальної спрямованості даної групи дітей. Як видно з рисунка, порівняно з дітьми, у

яких рівноважно були представлені всі три компоненти самосприйняття, в даній групі знижені показники за категоріями «родичі, члени родини» (род), «однолітки» (одн), «особи, віком не старші за респондента» (внст). На цьому фоні діагностовано підвищення референтності осіб, які, на наш погляд, здатні компенсувати нерозвиненість поведінкової (конативної) компоненти – вчителів (вчит) та «осіб, віком старших за респондента» (вст), які не є родичами дітей.

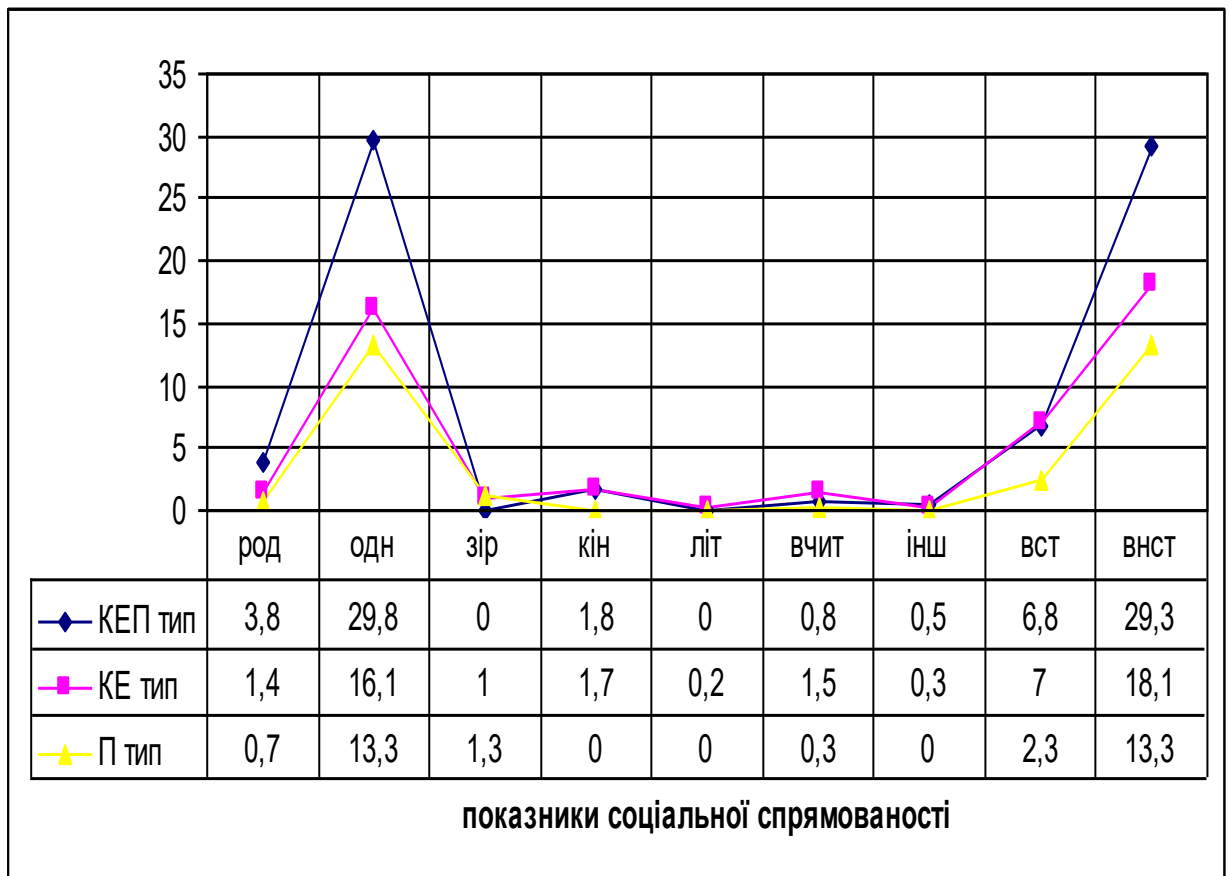

Рис. 3.25 Розподіл показників соціальної спрямованості у підлітків 10-ти років з різними типами самосприйняття

Наступний поведінковий (П) чистий тип самосприйняття наочно продемонстрував психологічне навантаження когнітивної та емоційної компоненти в психіці взагалі та зокрема у процесі самосприйняття дитини десятого року життя. Як видно з рисунка 3.25, відсутність сформованості гностичної спрямованості, рефлексивних навичок та емоційного відношення

до себе, найбільш суттєвими агентами соціалізації залишають «однолітків» (одн) та «осіб, віком не старших за респондента» (внст).

Таким чином, повний та гармонійний тип самосприйняття дітей десятого року життя включає всі три структурні компоненти та відображає логіку соціально спрямованої референтності в цей віковий період – основними агентами соціалізації виступають (за наростанням значущості) члени родини, особи, віком старші за дитину, особи, віком не старші за дитину, однолітки.

Також цікава інформація отримана нами при розгляді профілів емоційно-комунікативного відношення молодших підлітків з певним типом самосприйняття до інших та спектру якостей і відношень, які усвідомлюються дітьми в спілкуванні. На рисунку 3.26 представлені профілі розподілу показників емоційно-комунікативної спрямованості у підлітків 10-ти років з трьома типами самосприйняття. За допомогою статистичного аналізу (за t-критерієм Стьюдента) у підлітків 10-річного віку встановлені значимі відмінності на рівні ($t > t_a = 0,01$) тільки за показниками ЕМ (етично-моральна спрямованість), D (недиференційована відповідь) і Р (практична спрямованість).

Так, підлітки когнітивно-емоційно-поведінкового (КЕП), когнітивно-емоційного (КЕ) та поведінкового (П) типів самосприйняття відрізняються у своїх відношеннях до інших за критерієм моральності, нормативності (ЕМ), даний показник найбільш виражений у підлітків з когнітивно-емоційно-поведінковим типом самосприйняття, потім у підлітків з когнітивно-емоційним і поведінковим типом. Крім цього, між підлітками з когнітивно-емоційно-поведінковим (КЕП) і поведінковим (П) типом самосприйняття встановлені відмінності на ($t > t_a = 0,01$) рівні значимості за показником недиференційована відповідь (D), значення даного показника більш виражене у підлітків П типу і за показником практична спрямованість (P), значення даного показника більш виражене у підлітків КЕП типу.

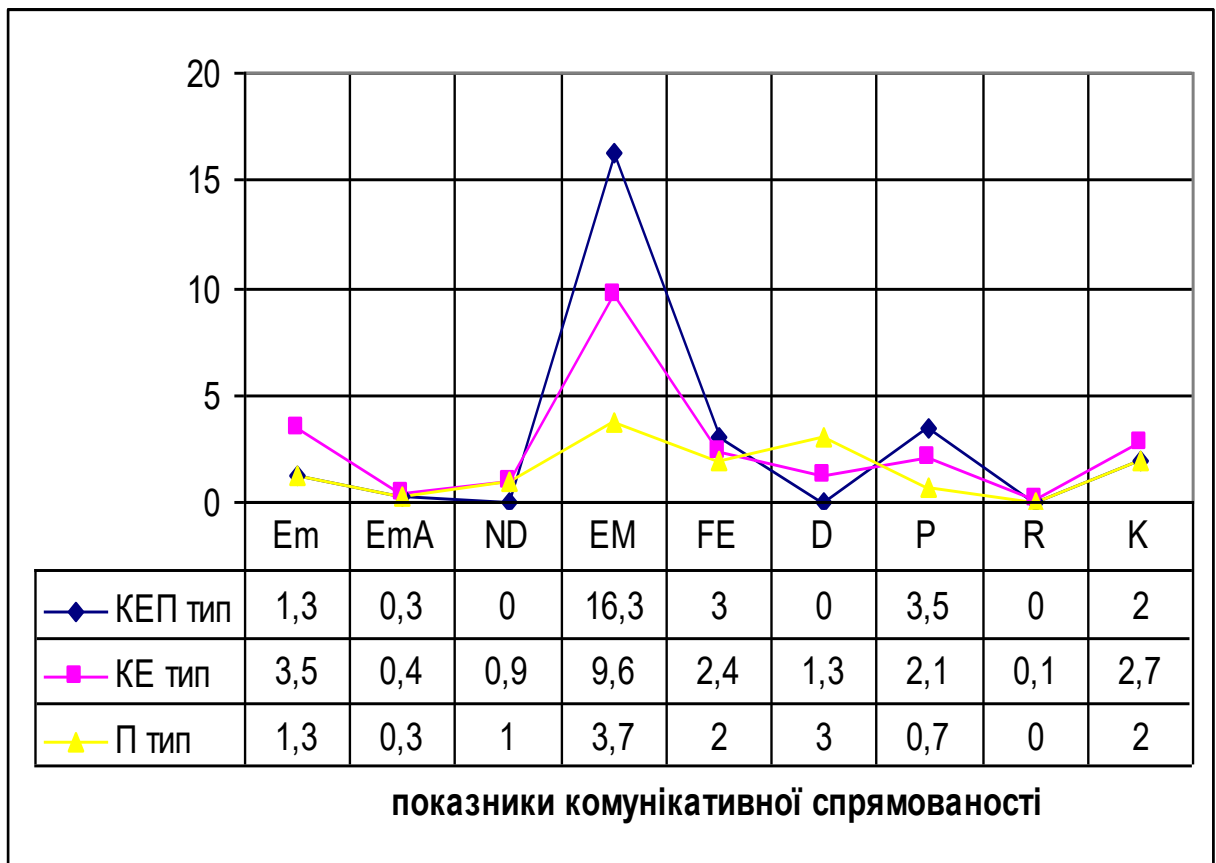

Рис. 3.26 Розподіл показників комунікативної спрямованості у підлітків 10-ти років з різними типами самосприйняття

Отриману інформацію можна пояснити наступним чином. Підлітки КЕП (когнітивно-емоційно-поведінкового) типу при сприйнятті оточення (друзів, рідних, вчителів, дорослих та інших) частіше за інших порівну користуються оцінюючими, емоційними, соціальними (етичними, моральними, ціннісними) критеріями, такими як: «добрий», «злий», «вихований» та спираються на практично-особистісні, професійні якості при спілкуванні: «хороший вчитель», «багатий», «хороший друг». Відображення етико-моральних критеріїв у сприйнятті соціального оточення також характерне і для підлітків KE (когнітивно-емоційного), П (поведінкового) типів.

Розглянемо особливості співвідношень між типами самосприйняття та показниками соціальної ситуації розвитку у підлітків 11-ти років, результати представлені у профілях на рисунку 3.27.

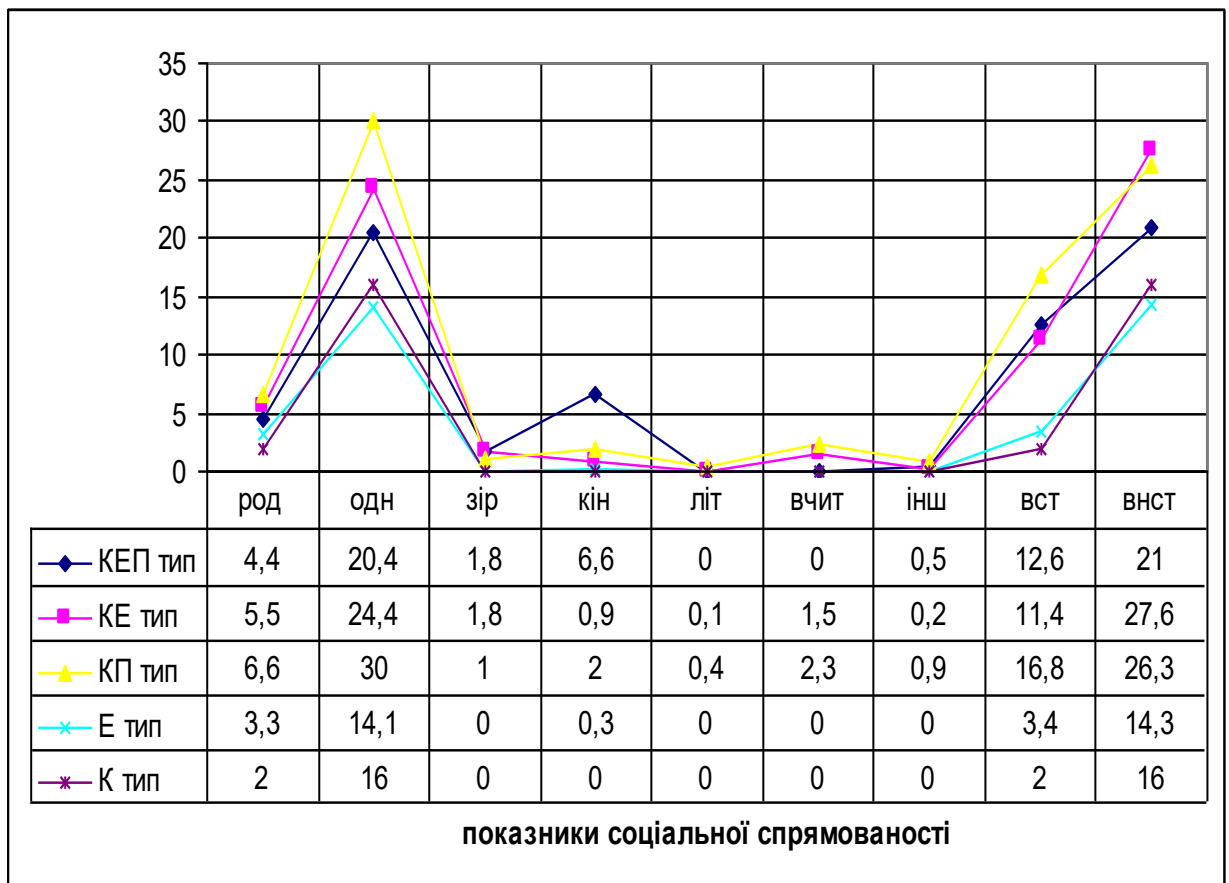

Рис. 3.27 Розподіл показників соціальної спрямованості у підлітків 11-ти років з різними типами самосприйняття

Аналіз профілів, які представлені на даному рисунку та розрахований статистичний показник t-критерій Стьюдента також дозволяють нам диференціювати показники соціальної спрямованості у підлітків 11-ти років з різними типами самосприйняття. Як ми бачимо з наведених профілів, на одинадцятому році життя переважно домінують змішані типи: комунікативно-емоційно-поведінковий (КЕП), комунікативно-емоційний (КЕ) і комунікативно-поведінковий (КП), а також чисті типи: емоційний (Е) та когнітивний (К).

Поступове дорослішання дитини зсуває акценти у розподілі та співвідношенні показників соціальної спрямованості на одинадцятому році життя з різними типами самосприйняття. У даній віковій групі між означеними типами самосприйняття встановлені статистично значимі відмінності на рівні ($t > t_a = 0,01$) за показниками: родичі (род), однолітки (одн),

кіногерої (кін), особи, віком старші за респондента (вст), особи, віком не старші за респондента (внст).

Так, за показником соціальної спрямованості родичі (род) встановлені розбіжності між підлітками когнітивно-поведінкового (КП) та когнітивного (К) типу самосприйняття, значення показника більше у підлітків за типом КП. За показником однолітки (одн) встановлені такі статистичні відмінності: між підлітками когнітивно-поведінкового типу (КП) та когнітивно-емоційно-поведінкового (КЕП), когнітивно-емоційного (КЕ), емоційного (Е) та поведінкового (П) типу, значення показника більше у підлітків з типом КП.

За показником кіногерої (кін) виявлені розбіжності між підлітками всіх досліджуваних типів самосприйняття, значення показника більше у підлітків когнітивно-емоційно-поведінкового (КЕП) типу. За показником особи, віком старші за респондента (вст) встановлені розбіжності між підлітками зі всіма типами самосприйняття, за винятком підлітків з когнітивно-емоційним (КЕ) типом, значення показника більше у підлітків КП типу. За показником особи, віком не старші за респондента (внст) також встановлені відмінності у підлітків когнітивно-поведінкового типу та когнітивно-емоційно-поведінкового (КЕП), когнітивного (К) типу, значення показника більше у підлітків з типом КП.

Продовжуючи візуальний аналіз рисунка та отриманих статистичних даних, можна припустити, що поступове дозрівання психіки та поглиблення процесу соціалізації відповідно відобразилося на збільшенні кількості типів самосприйняття (порівняно з десятиим роком життя). Таке кількісне різноманіття ми пояснюємо особливим статусом одинадцятого року життя, який виконує літичну, буферну роль між молодшим шкільним та власне пубертатним періодами.

На відміну від дітей десятого року життя, на одинадцятому лідерами за впливом на процес соціалізації виступають два змішаних типи - комунікативно-емоційний (КЕ) і комунікативно-поведінковий (КП), тим самим підкреслюючи особливу первинну роль саме когнітивної компоненти,

яка, завдяки своїй біполярності та внутрішньому якісному різноманіттю, створює підґрунтя, семантичне наповнення самосприйняттю молодшого підлітка в досліджуваній віковий відрізок.

Як ми бачимо з рисунка 3.27, у підлітків всіх трьох змішаних типів самосприйняття (комунікативно-емоційно-поведінкового (КЕП), комунікативно-емоційного (КЕ) і комунікативно-поведінкового (КП)) досить високі показники за категоріями «родичі, члени родини» (род), «однолітки» (одн), «особи, віком старші за респондента» (вст), які не є родичами дітей, «особи, віком не старші за респондента» (внст), що свідчить про закономірність, яку ми вже відстежили вперше на десятому році життя – саме змішані типи забезпечують найбільш адекватне співвідношення самосприйняття та соціалізації в молодшому підлітковому віці.

При аналізі профілів розподілу показників емоційно-комунікативної спрямованості в групі підлітків 11-ти років за означеними типами сприйняття встановлено наступне (див. рис. 3.28.).

Статистично значимі відмінності за критерієм t-Стюдента на ($t > t_a = 0,01$) рівні виявлені за показниками (Em) (емоційна спрямованість), EM (етико-моральна спрямованість), FE (фізично-естетична спрямованість), P (практична спрямованість), R (романтична спрямованість), K (комічна спрямованість). За показником емоційної спрямованості (Em) встановлені статистично значимі відмінності між підлітками когнітивно-емоційно-поведінкового (КЕП) та когнітивного (К) і когнітивно-поведінкового (КП) типів, значення показника більше у підлітків КЕП типу.

За показником практична спрямованість (P) – між підлітками когнітивно-емоційного (КЕ) та когнітивного (К) типу, значення показника більше у підлітків КЕ типу. І останні показники романтична спрямованість (R) та комічна спрямованість (K) – між підлітками когнітивно-емоційно-поведінкового (КЕП) та когнітивно-емоційного (КЕ), когнітивно-поведінкового (КП), когнітивного (К) і емоційного (Е) типів, у першому

випадку значення показника більше у підлітків КЕП типу, у другому – підлітків К типу.

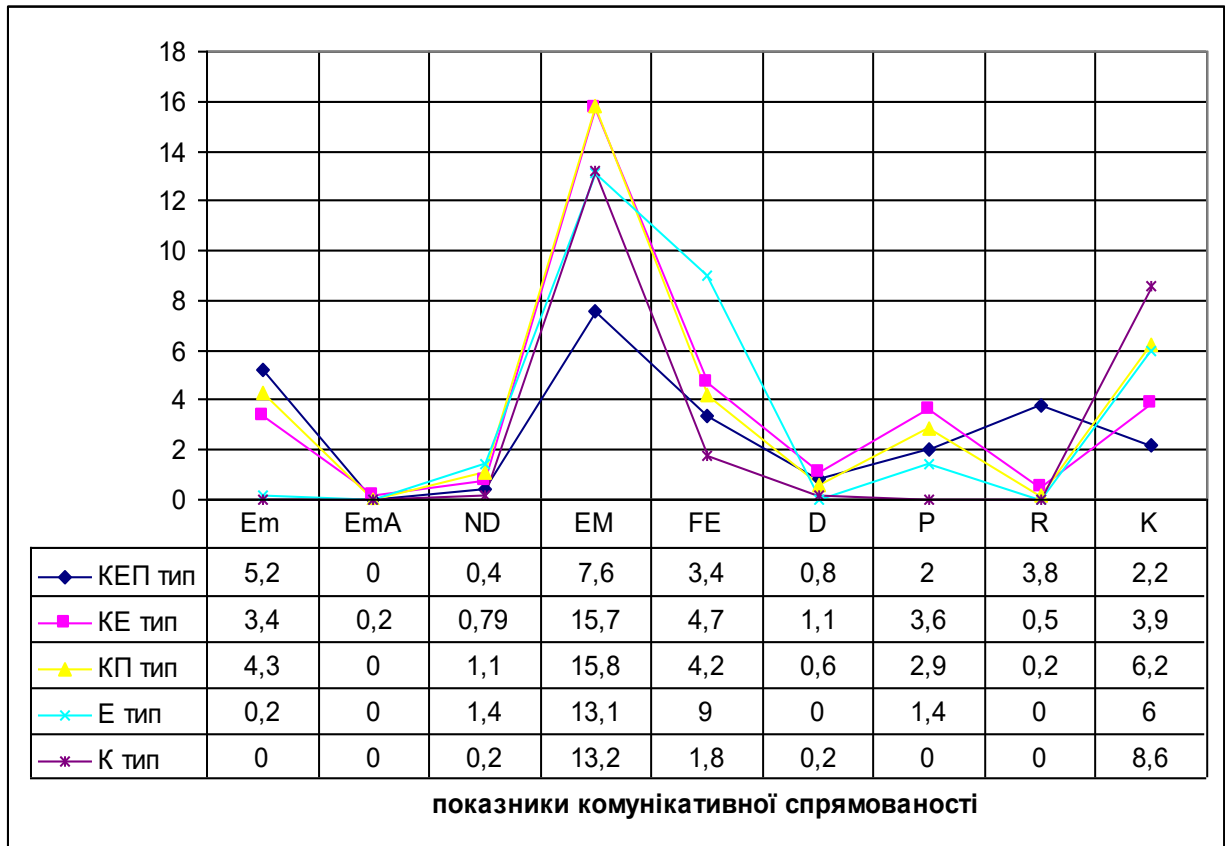

Рис. 3.28 Розподіл показників комунікативної спрямованості у підлітків 11-ти років з різними типами самосприйняття

Порівнюючи результати диференціації емоційно-комунікативної спрямованості у самосприйнятті оточуючого світу підлітками 11-ти років з результатами підлітків 10-річного віку, можна сказати, що палітра комунікативних ознак кількісно і якісно відрізняється. У одинадцятирічних підлітків, в порівнянні з десятирічними, крім співпадаючих емоційно-комунікативних критеріїв: етично-моральної (ЕМ), практичної (Р) спрямованості, виявлені ще такі критерії, як: емоційної (Em) («любимий вчитель», «клас», «сволота»; фізично-естетичної (FE) («товстий», «красивий», «гарна зачіска»); романтичної (R) («загадковий», «неабиякий», «романтичний») та комічної (К) спрямованості («весельчак», «жартівник», «комік»).

На нашу думку все сказане вказує на психологічні закономірності у розвитку і дозріванні самосприйняття зокрема та самосвідомості взагалі у підлітків на означеному етапі соціалізації. Як ми з'ясували з представлених нами результатів та з літературних джерел [21, 32, 33, 68, 77, 88, 139 та інші], у підлітків 11-ти років соціальна ситуація розвитку (в нашому випадку вона представлена показниками емоційно-комунікативної спрямованості) є відображенням його поступово ускладненого внутрішнього світу і взаємодій з оточуючими референтними, авторитетними, емоційно привабливими людьми, але також і з їх антиподами.

Розглянемо результати розподілу показників соціальної спрямованості у 12-річних підлітків, які представлені профілями на рисунку 3.29. Аналіз профілів та статистичний критерій t-Стюдента також дозволяють нам диференціювати показники соціальної спрямованості у означених підлітків з різними типами самосприйняття.

За показником етико-моральної спрямованості (ЕМ) статистично значимі відмінності виявлені між підлітками когнітивно-емоційно-поведінкового (КЕП) та когнітивного (К) типу, значення показника більше у підлітків КЕП типу. За показником фізично-естетична спрямованість (FE) виявлені статистично значимі розбіжності між підлітками емоційного (Е) та когнітивно-емоційно-поведінкового (КЕП), когнітивно-емоційного (КЕ), когнітивно-поведінкового (КП) типів, значення показника більше у підлітків Е типу.

Як ми бачимо з наведених профілів, на дванадцятому році життя кількість типів самосприйняття знову звужується (порівняно з одинадцятим роком), в рівних долях представлені чисті та змішані типи: комунікативно-емоційно-поведінковий (КЕП), комунікативно-емоційний (КЕ), емоційний (Е) та когнітивний (К).

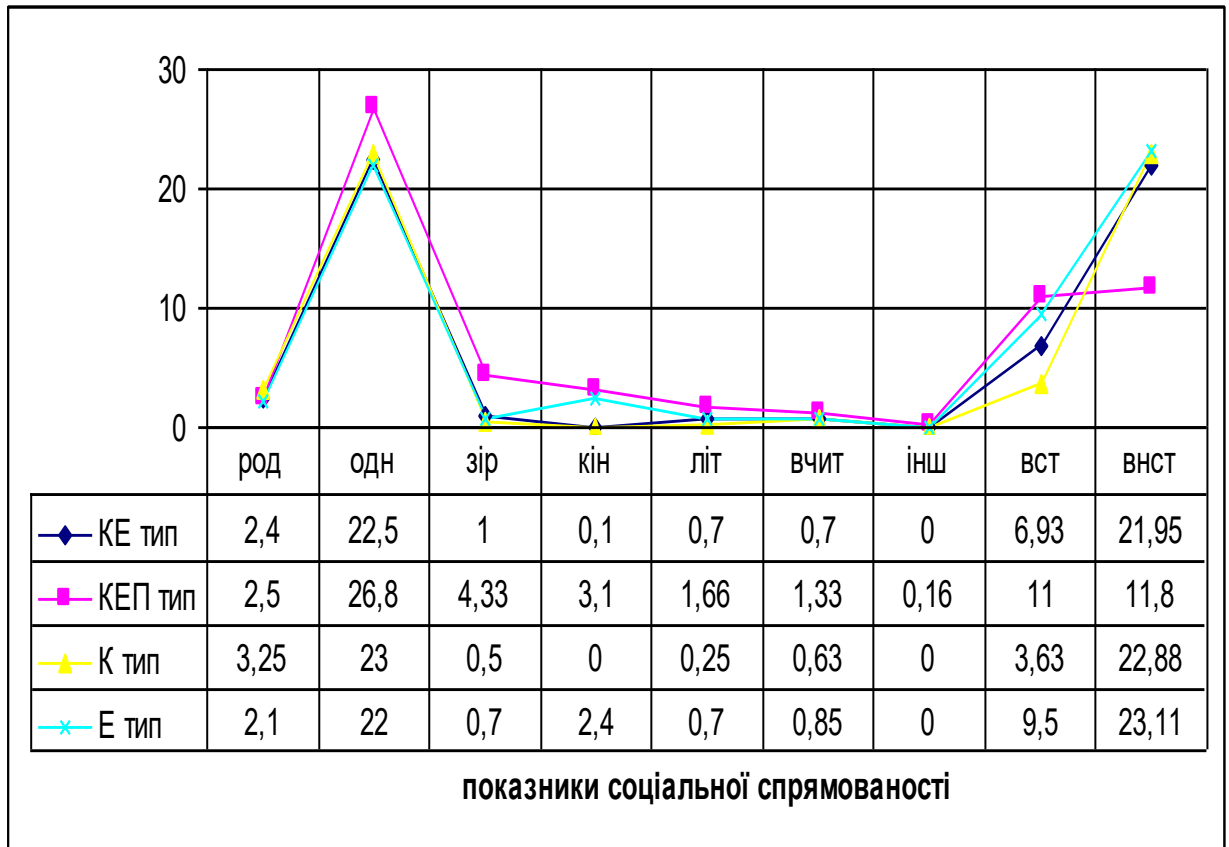

Рис. 3.29 Розподіл показників соціальної спрямованості у підлітків 12-ти років з різними типами самосприйняття

Відсутність чистого поведінкового типу (П) ми пояснюємо сформованими засобами та прийомами соціалізації, які пред'являють підвищені вимоги в першу чергу до базують компонентів самосприйняття, а саме – до когнітивної (К) та емоційної (Е).

Статистично значимі відмінності за критерієм t-Стюдента на ($t > t_a = 0,01$) рівні виявлені за показниками: однолітки (одн), зірки (зір), кіногерої (кін), особи, віком старші за респондента (вст), особи, віком не старші за респондента (внст).

Так, за показниками соціальної спрямованості однолітки (одн) і зірки (зір) між підлітками когнітивно-емоційно-поведінкового типу (KEП) та підлітками когнітивно-емоційного (KE), когнітивного (K) і емоційного (E) типів встановлені статистично значимі відмінності, значення показника і в першому, і другому випадку більше у підлітків KEП типу. За показниками

кіногерої (кін) і особи, віком старші за респондента (вст) між підлітками когнітивно-емоційно-поведінкового (КЕП) та когнітивно-емоційного (КЕ) і когнітивного (К) типів встановлені статистично значимі відмінності, значення показників більше у підлітків КЕП типу. За показником особи, віком не старші за респондента (внст) між підлітками емоційного типу (Е) та когнітивного (К), когнітивно-емоційного (КЕ), когнітивно-емоційно-поведінкового (КЕП) також встановлені статистично значимі відмінності, значення показників більше у підлітків Е типу.

Таким чином, можна зазначити, що на дванадцятому році життя чітко відстежуються всі описані вище закономірності, а в якості найбільш значущих агентів соціалізації на фоні всіх типів самосприйняття на дванадцятому році виступають категорії «родичі, члени родини» (род), «однолітки» (одн), «особи, віком старші за респонденти» (вст) та «особи, віком не старші за респондента» (внст).

Отримані у нашому дослідженні результати та їх узгодженість з даними інших дослідників [143, 177 та інші] надають можливість констатувати вікові закономірності у прояві самосприйняття на означеному етапі соціалізації дитини, а також і деякі суперечності. Так, при будь-якому типі самосприйняття протягом всього молодшого підліткового періоду найменшим впливом на соціальну спрямованість дитини користуються «зірки», літературні герої, діячі мистецтва, політики, спортсмени тощо) (зір), «кіногерої» (кін), «літературні герої» (літ) та «вчителі» (вчит), хоча традиційно саме вчителі вважаються найвпливовішими агентами соціалізації та самосприйняття до десятого року життя включно.

Продовжуючи аналіз специфіки типів самосприйняття в залежності від соціальної ситуації розвитку підлітків 12-ти років, розглянемо профілі розподілу показників комунікативної спрямованості у даних підлітків, представлених на рисунку 3.30.

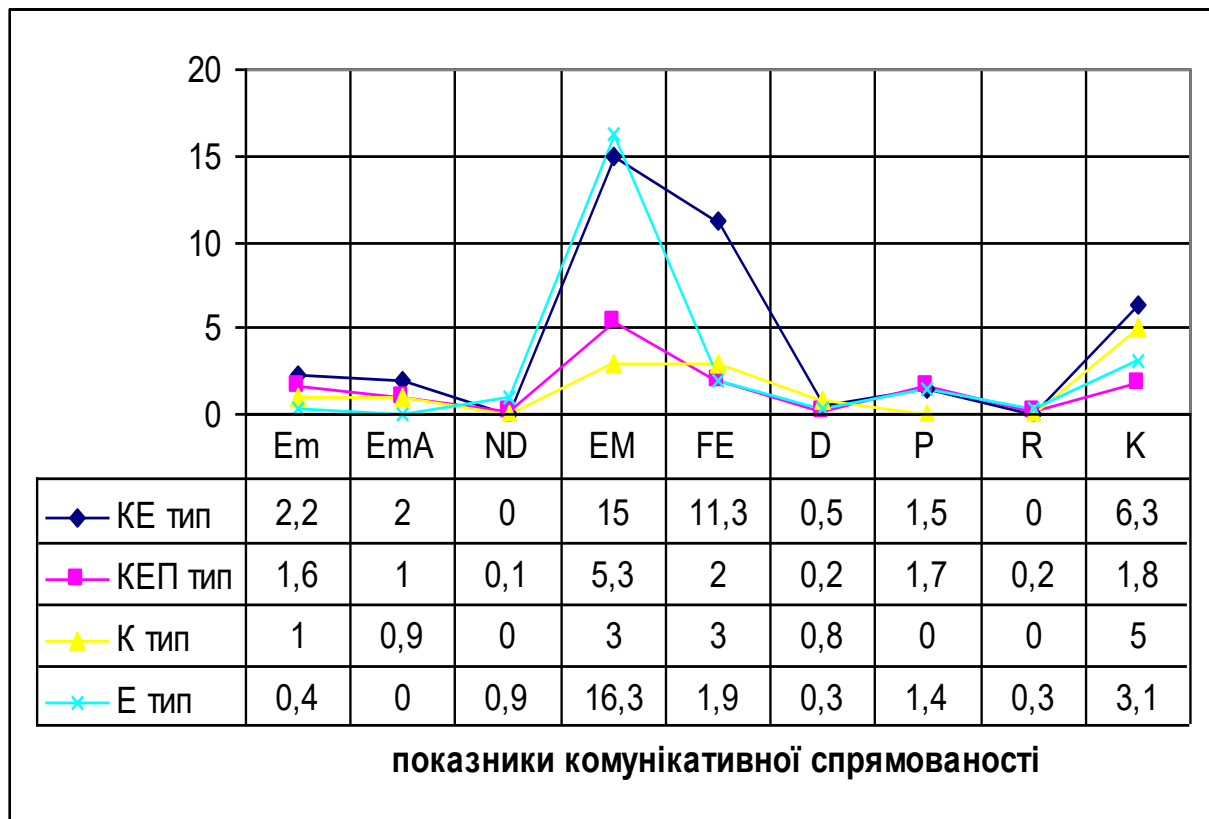

Рис. 3.30 Розподіл показників комунікативної спрямованості у підлітків 12-ти років з різними типами самосприйняття

Аналіз профілів та розрахунки статистичного показника t-критерію Стьюдента також дозволяють нам диференціювати показники емоційно-комунікативної спрямованості у підлітків 12-ти років з різними типами самосприйняття. У даній віковій групі між досліджуваними типами самосприйняття встановлені статистично значимі відмінності на ($t > t_a = 0,01$) рівні за показниками емоційна спрямованість (Em), емоційно-агресивна спрямованість (EmA), етико-моральна спрямованість (EM), фізично-естетична спрямованість (FE), комічна спрямованість (K). Так, за показниками емоційної спрямованості (Em) і емоційно-агресивної спрямованості (EmA) між підлітками когнітивно-емоційного (KE) та емоційного (E) типів встановлені статистично значимі відмінності, значення показника більше у підлітків KE типу. За показником етико-моральної спрямованості (EM) між підлітками емоційного (E) типу та когнітивно-емоційно-поведінкового (KEП), когнітивного (K) типів встановлені

статистично значимі розбіжності, значення показника більше у підлітків E типу. За показниками фізично-естетичної (FE), комічної (K) спрямованості між підлітками когнітивно-емоційного (KE), когнітивно-емоційно-поведінкового (KEП) і емоційного (E) типів встановлені статистично значимі відмінності, значення показника більше у підлітків KE типу. Крім цього за показником фізично-естетичної (FE) спрямованості між підлітками означених типів самосприйняття ще встановлені статистично значимі відмінності за когнітивним (K) типом.

Порівнюючи результати емоційно-комунікативної спрямованості у самосприйнятті підлітків 12-ти років з результатами підлітків 11-ти та 10-ти років можна зазначити, що дванадцятирічні підлітки з різними типами самосприйняття стосовно оточуючих використовують, крім загальних для всіх, ще і емоційно-агресивну спрямованість (EmA), яка підлітками вербалізується у таких висловах: «вбив би», «скубиця», «ображає».

Стосовно другого аспекту запропонованої нами диференціації зазначимо, що для демонстрації якісного аналізу результатів щодо мікровікових закономірностей та тенденцій у розподілі показників соціальної ситуації розвитку в залежності від типів самосприйняття молодших підлітків ми також застосували метод профілів, який надає можливість візуально дослідити визначені відмінності.

Профілі, які представлені на рисунку 3.31, дозволяють дослідити основні мікровікові тенденції розподілу показників соціальної спрямованості у підлітків з різними типами самосприйняття у період з 10-ти до 11-ти років. Відображена картина є узагальненою відповідно до тих закономірностей, які були виділені та описані нами вище.

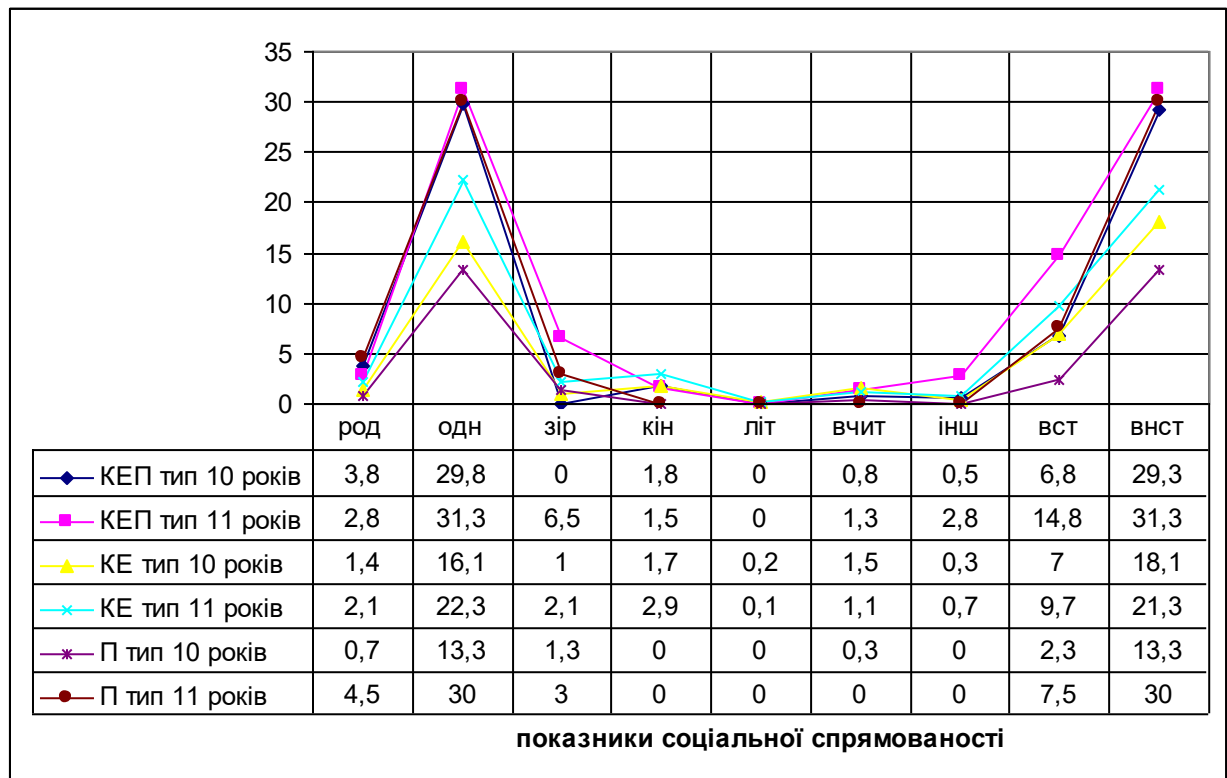

Рис. 3.31 Профілі соціальної спрямованості в підлітків з різними типами самосприйняття за результатами 1 і 2 зрізу (10-11 років)

Попарне порівняння соціальної спрямованості підлітків з різними типами самосприйняття на двох споріднених вікових відрізках візуально ілюструє виділену закономірність – змішаний трьохкомпонентний тип самосприйняття (КЕП) надає типову для препубертатного періоду картину соціалізації: і на десятому, і на одинадцятому роках життя найбільш впливовішими агентами соціалізації виступають однолітки та особи, віком не старші за респондента.

За даними показниками між підлітками когнітивно-поведінкового типу (КЕП) встановлені статистично значимі відмінності на ($t > t_a = 0,01$) рівні, значення даних показників більше у підлітків 11-ти років.

Двохкомпонентний тип самосприйняття (КЕ) суттєво проявляється не на десятому, а на одинадцятому році життя, але в тих самих категоріях – однолітки та особи, віком не старші за респондента. За даними однойменними показниками знайдені відмінності на рівні ($t > t_a = 0,01$),

значення показника однолітки (одн) більше у підлітків 11-ти років, показника особи, віком старші за респондента (вст) – у підлітків 10 років.

Однокомпонентний тип самосприйняття (П) також суттєво проявляється на одинадцятому році життя в категоріях родичі (род), однолітки (одн), особи, віком старші за респондента (вст) та особи, віком не старші за респондента (внст). За означеними показниками у підлітків даного типу сприйняття виявлені статистично значимі відмінності на ($t > t_a = 0,01$) рівні, значення показників соціальної спрямованості більше у підлітків 11-ти років.

Виділені закономірності дозволяють нам припустити щодо особливої ролі типів самосприйняття в процесі соціалізації молодшого підлітка.

Що стосується результатів соціальної спрямованості у молодших підлітків наступного вікового відрізка, то вони графічно представлені у профілях на рисунку 3.32. Даний рисунок дозволяє дослідити основні мікрівікові тенденції розподілу показників соціальної спрямованості у підлітків з різними типами самосприйняття у період з 11-ти до 12-ти років.

Відображена картина є узагальненою відповідно до тих закономірностей, які були виділені та описані нами вище. Попарне порівняння показників соціальної спрямованості підлітків з різними типами самосприйняття на двох вікових відрізках, які відповідають переходу дитини на якісно новий рівень психофізіологічного розвитку, візуально ілюструє тенденцію, виділену нами вище на відрізках десятого та одинадцятого років життя: і на одинадцятому, і на дванадцятому роках життя найбільш впливовими агентами соціалізації залишаються однолітки та особи, віком не старші за респондента.

Одно, двох та трьохкомпонентні типи самосприйняття (К, Е, КЕ, КП, КЕП) впливово проявляються і на одинадцятому і на дванадцятому році життя в тих самих категоріях, що були виділені раніше – однолітки, кіногерої, зірки та особи, віком старші і не старші за респондента. Дана інформація підтверджується статистичними значеннями t-критерія Стьюдена,

встановленими між тотожними підлітками, представниками виділених нами типів самосприйняття.

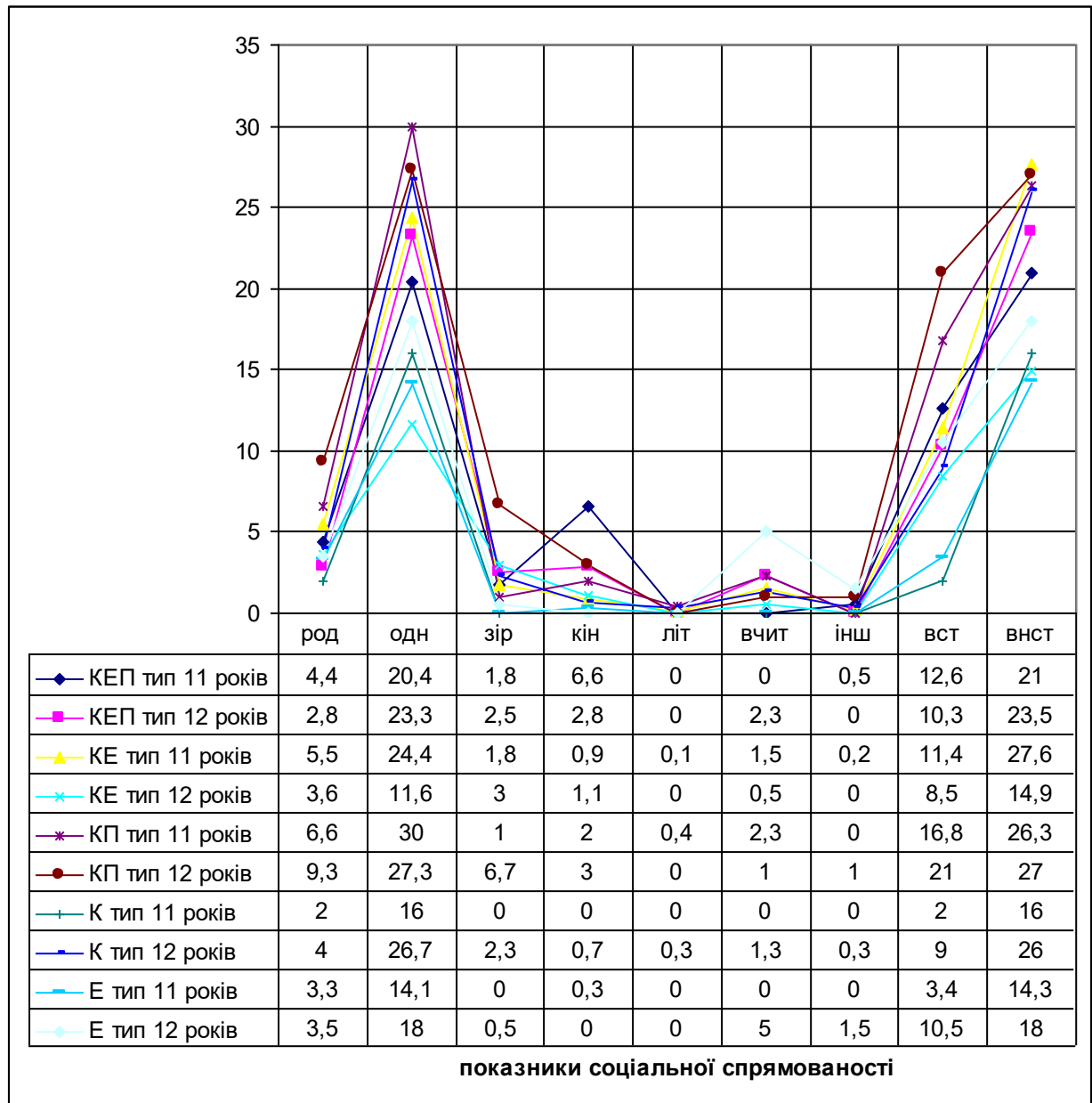

Рис. 3.32 Профілі соціальної спрямованості в підлітків з різними типами самосприйняття за результатами 1 і 2 зрізу (11-12 років)

Так за однойменними показниками однолітки (одн), кіногерої та особи, віком не старші за респондента (внст) виявлені значимі відмінності на ($t > t_a = 0,01$) рівні у підлітків, представників когнітивно-емоційно-поведінкового типу (KEП) самосприйняття. Значення показників (одн) і (внст) більше у підлітків 12-ти років, а значення показника (кін) – підлітків

11-ти років. У підлітків когнітивно-емоційного типу самосприйняття (КЕ) за показниками однолітки (одн), особи, віком старші за респондента (вст) та особи, віком не старші за респондента (внст) встановлені відмінності на ($t > t_a = 0,01$) рівні значимості. Значення означених показників більше у підлітків 11-ти років.

У підлітків когнітивно-поведінкового типу (КП) через рік встановлені статистично значимі відмінності на ($t > t_a = 0,01$) рівні між однойменними показниками родичі (род), однолітки (одн), зірки (зір), особи, віком старші за респондента (вст), значення означених категорій соціальної спрямованості вище у підлітків 11-ти років.

У підлітків когнітивного (К) та емоційного (Е) типів самосприйняття виявлені значимі відмінності на рівні ($t > t_a = 0,01$) між однойменними показниками: однолітки (одн), особи, віком старші за респондента (вст) та особи, віком не старші за респондента (внст), значення даних показників більше у підлітків 12-ти років.

Таким чином, підводячи підсумок даним статистичній інформації, можна зазначити, що специфічність майбутніх психофізіологічних змін на даному віковому відрізку у означених підлітків починає проявлятися у нечіткій ролі категорії осіб, які старші за респондента і які не є його родичами. Вперше саме на цьому відрізку можна відстежити наростання впливу референтних дорослих, яке виявляється у ідентифікації свого «Я» з авторитетними кіно героями, зірками естради, спорту, шоу-мистецтва тощо.

Профілі мікрозмін у підлітків, представників певних типів самосприйняття, за досліджуваними соціально спрямованими категоріями в період з 12-го по 13-ий рік життя представлені на рисунку 3.33.

Аналіз рисунка дозволяє дослідити основні мікрівікові тенденції розподілу показників соціальної спрямованості у даних підлітків. Відображена у профілях картина є узагальненою відповідно до тих закономірностей, які були виділені та описані нами у двох попередніх вікових зрізах.

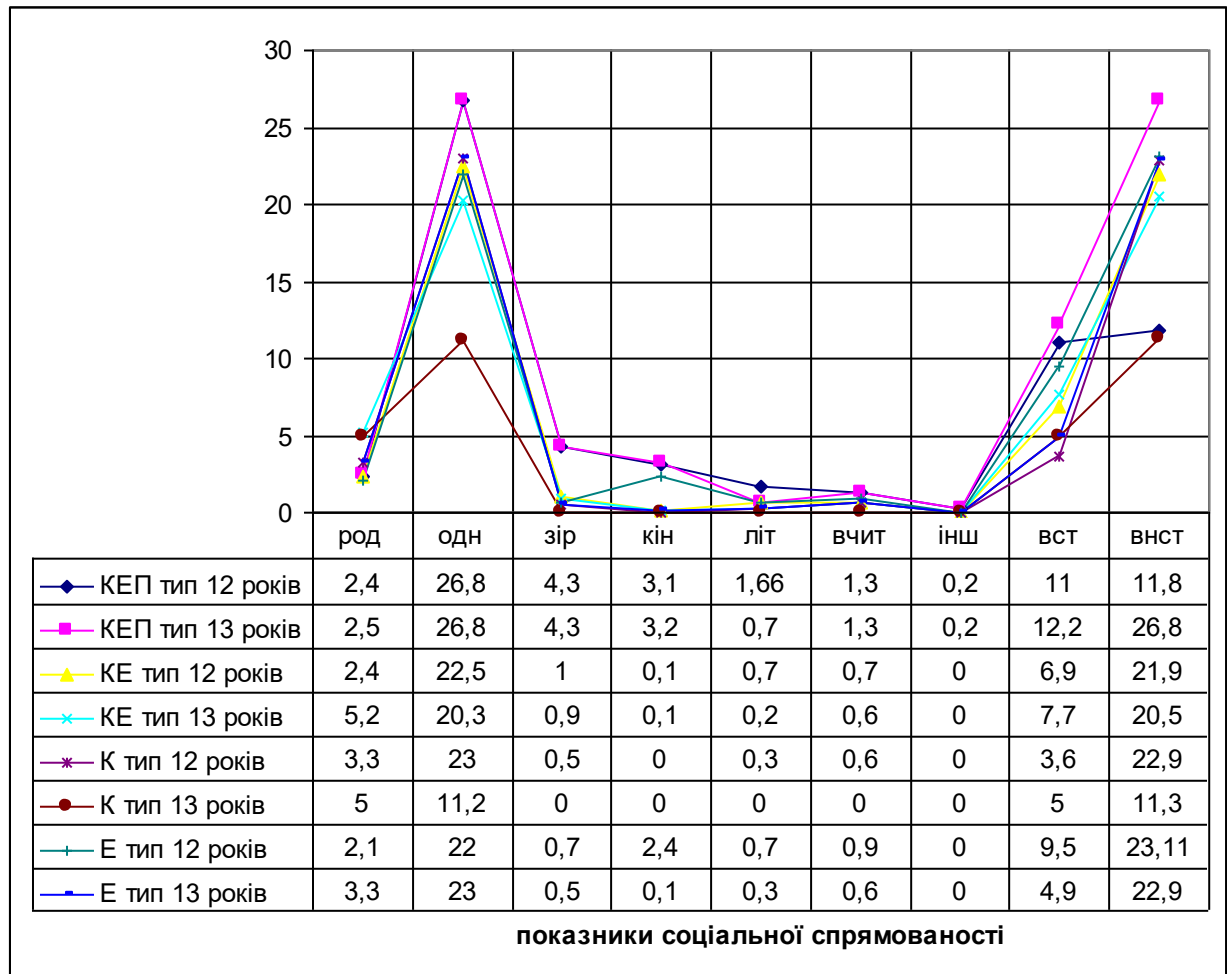

Рис. 3.33 Профілі соціальної спрямованості в підлітків з різними типами самосприйняття за результатами 1 і 2 зрізу (12-13 років)

За результатами t-критерія Стьюдента встановлені статистично значимі відмінності на ($t > t_a = 0,01$) рівні між однойменним показником особи, віком старші за респондента (вст) у підлітків, представників когнітивно-емоційно-поведінкового типу (КЕП), значення показника вище у підлітків 13-ти років. У підлітків когнітивно-емоційного типу (КЕ) виявлені статистично значимі відмінності між однойменним показником однолітки (одн), значення показника також більше у підлітків 13-ти років. У підлітків когнітивного типу (К) – між однойменними показниками однолітки (одн) та особи, віком не старші за респондента (внст), значення показників більше у підлітків 12-ти років. У підлітків емоційного типу (Е) – між однойменним показником вік старше респондента (вст), значення показників більше у підлітків 12-ті років.

Таким чином, попарне порівняння соціальної спрямованості підлітків з різними типами самосприйняття на даному віковому відрізку, який відповідає переходу дитини на якісно новий рівень психофізіологічного розвитку (з 12-ти до 13-ти років є «піком» емоційної неврівноваженості підлітка), візуально ілюструє тенденцію, виділену нами вище: на дванадцятому та тринадцятому роках життя найбільш впливовими агентами соціалізації залишаються однолітки та особи, віком не старші за респондента. Особи, віком старші за респондента (вст) поступово стають більш впливовими агентами соціалізації, а найбільш продуктивними знов виступають не чисті, а змішані типи самосприйняття.

Наступним кроком у нашому дослідженні став аналіз результатів за динамікою змін у емоційно-комунікативній спрямованості в тих же підлітків, з тими ж типами самосприйняття. Профілі розподілу показників емоційно-комунікативної спрямованості у підлітків з визначеними типами самосприйняття у період з 10-ти до 11-ти років представлені на рисунку 3.34.

У підлітків з трьохкомпонентним типом самосприйняття (КЕП) між однойменними показниками етико-моральної (ЕМ) та комічної (К) спрямованості виявлені статистичні відмінності на ($t > t_a = 0,01$) рівні значимості, значення показників більше у підлітків 11-ти років. У підлітків з двохкомпонентним типом сприйняття (КЕ) виявлені статистично значимі відмінності лише між показником етико-моральної (ЕМ) спрямованості, показник вищий у підлітків 11-ти років. У підлітків однокомпонентного типу (П) виявлені статистичні відмінності на ($t > t_a = 0,01$) рівні значимості між показниками етико-моральної (ЕМ), практичної (Р) спрямованості, значення показників більше у підлітків 11-ти років.

Отримана інформація засвідчує, що серед всіх емоційно-комунікативних категорій соціалізації категорія ЕМ (етико-моральної спрямованості) у самосприйнятті на досліджуваному віковому відрізку є значимою для підлітків з різними типами сприйняття.

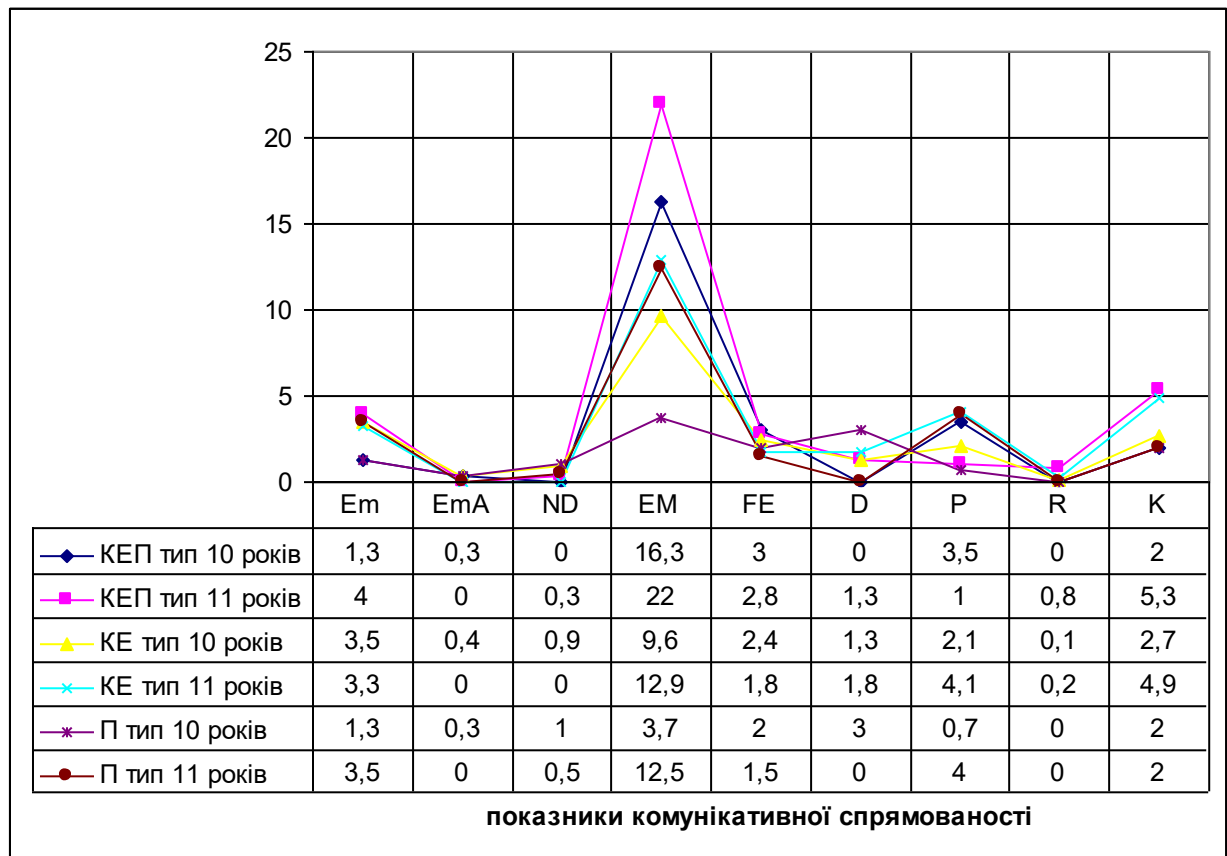

Рис. 3.34 Профілі емоційно-комунікативної спрямованості в підлітків з різними типами самосприйняття за результатами 1 і 2 зрізу (10-11 років)

Комічна і практична спрямованість у соціалізації для підлітків з різними типами самосприйняття є більш диференційованою характеристикою, вона надає нам можливість встановити наголоси того чи іншого компонента в самосприйнятті підлітків при відображенні та інтерпретації ними навколишнього середовища. Також слід відмітити, що перевага означених показників у підлітків 11-ти років у порівнянні з 10-ти річними є також ознакою розвитку самосвідомості на даному етапі онтогенезу.

Розглянемо профілі розподілу показників емоційно-комунікативної спрямованості у підлітків з визначеними типами самосприйняття у період з 11-ти до 12-ти років, які представлені на рисунку 3.35.

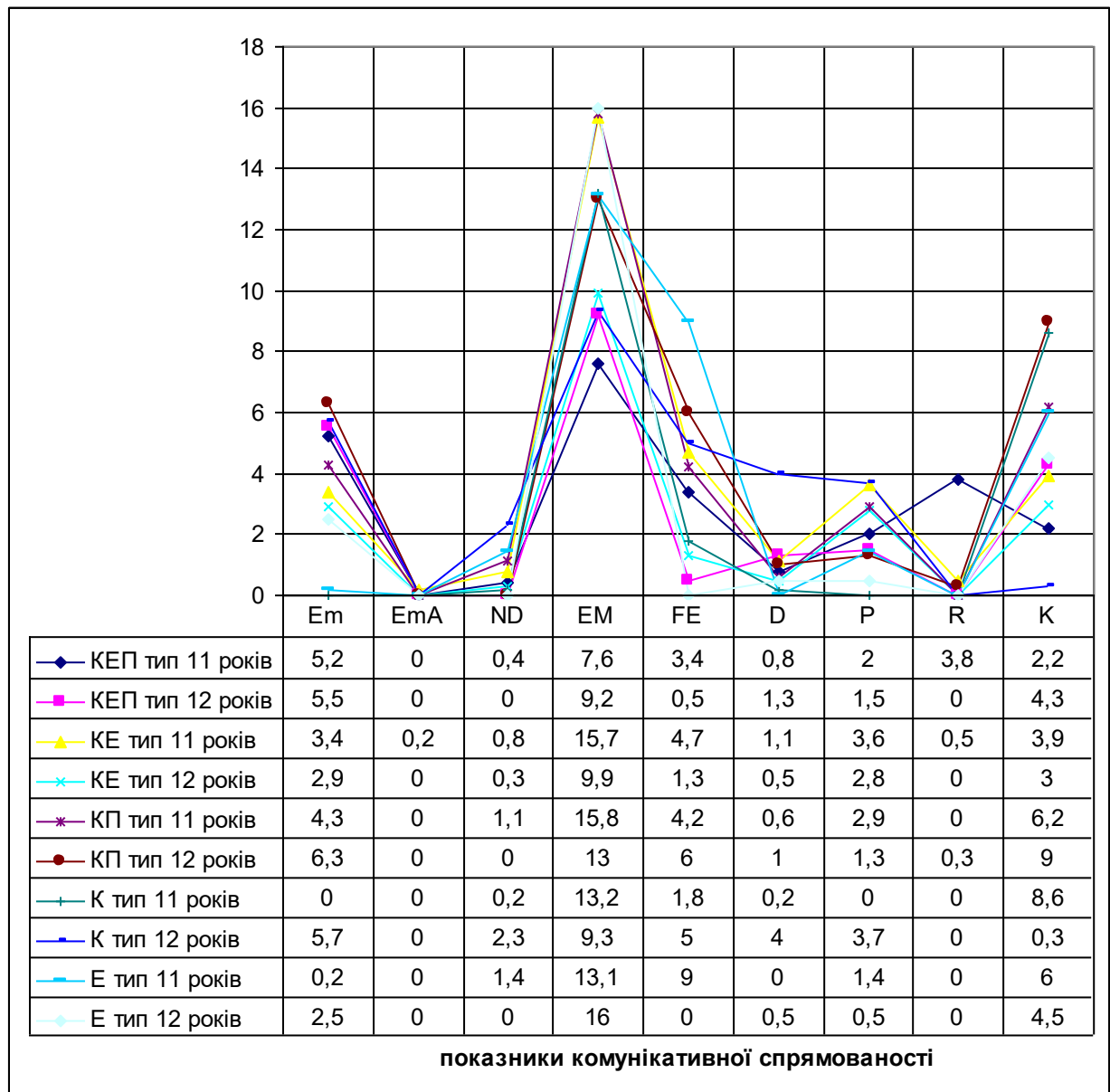

Рис. 3.35 Профілі емоційно-комунікативної спрямованості в підлітків з різними типами самосприйняття за результатами 1 і 2 зрізу (11-12 років)

Статистичні розрахунки за t-критерієм Стьюдента виявили значимі відмінності на ($t > t_a = 0,01$) рівні у підлітків когнітивно-емоційно-поведінкового типу (КЕП) між однойменними показниками емоційно-комунікативної спрямованості: романтичної (R), фізично-естетичної (FE) спрямованості, значення даних показників більше у підлітків 11-ти років.

У підлітків когнітивно-емоційного (КЕ) та емоційного (Е) типів між однойменними показниками етико-моральної (EM) і фізично-естетичної (FE) спрямованості виявлені статистично значимі відмінності на ($t > t_a = 0,01$) рівні,

в першому і в другому випадку значення показника (EM) більше у підлітків 11-ти років. Значення показника (FE) більше у підлітків 11-ти років в першому випадку і в другому випадку більше у підлітків 12-ти років.

У підлітків когнітивно-поведінкового типу (КП) між однойменними показниками етико-моральної (EM) та комічної (К) спрямованості виявлені статистичні відмінності на ($t > t_a = 0,01$) рівні значимості, значення показника (EM) більше у підлітків 11-ти років, показника (К) – у підлітків 12-ти років.

У підлітків когнітивного типу (К) виявлені статистичні відмінності на ($t > t_a = 0,01$) рівні значимості між однойменними показниками емоційної (Em), етико-моральної (EM), фізично-естетичної (FE), практичної (P) та комічної (К) спрямованості, значення показників (EM) і (К) більше у підлітків 11-ти років, значення останніх більше у підлітків 12-ти років.

Таким чином, проаналізовані вище результати засвідчують, що у даних підлітків, представників виділених нами типів самосприйняття, упродовж року відбуваються мікрозміни за допомогою самосприйняття у відображенні спектру особистісних якостей інших і відношень до них. Загальним якісним показником соціальної ситуації розвитку підлітків на даному періоді життя з різними типами самосприйняття є етико-моральна спрямованість. Специфічними показниками, які характерні для підлітків з певними типами самосприйняття, є емоційна, естетико-фізична, комічна, романтична та практична спрямованість. Порівнюючи підлітків з тотожними типами самосприйняття у 11-ти і 12-ти річному віці, відносно кількісних ознак спектру емоційно-комунікативних категорій, можна зазначити, що вираженість даних категорій переважає у підлітків, коли їм було 11 років.

Розглянемо профілі розподілу показників комунікативної спрямованості у підлітків з означеними типами самосприйняття у період з 12-ти до 13-ти років, які представлені на рисунку 3.36.

У підлітків когнітивно-емоційно-поведінкового типу (КЕП) виявлені статистично значимі відмінності на ($t > t_a = 0,01$) рівні між однойменними

показниками етико-моральної (ЕМ), фізично-естетичної (FE), комічної (К) спрямованості, значення означених показників більше у підлітків 13-ти років.

У підлітків когнітивно-емоційного типу (КЕ) виявлені статистично значимі відмінності на ($t > t_a = 0,01$) рівні між однойменними показниками етико-моральної (ЕМ) та фізично-естетичної (FE) спрямованості, значення показників (ЕМ) і (P) більше у підлітків 13-ти років, показника (FE) – у підлітків 12-ти років.

У підлітків когнітивного типу (К) виявлені статистично значимі відмінності на ($t > t_a = 0,01$) рівні між однойменним показником етико-моральної спрямованості (ЕМ), значення показника більше у підлітків 13-ти років.

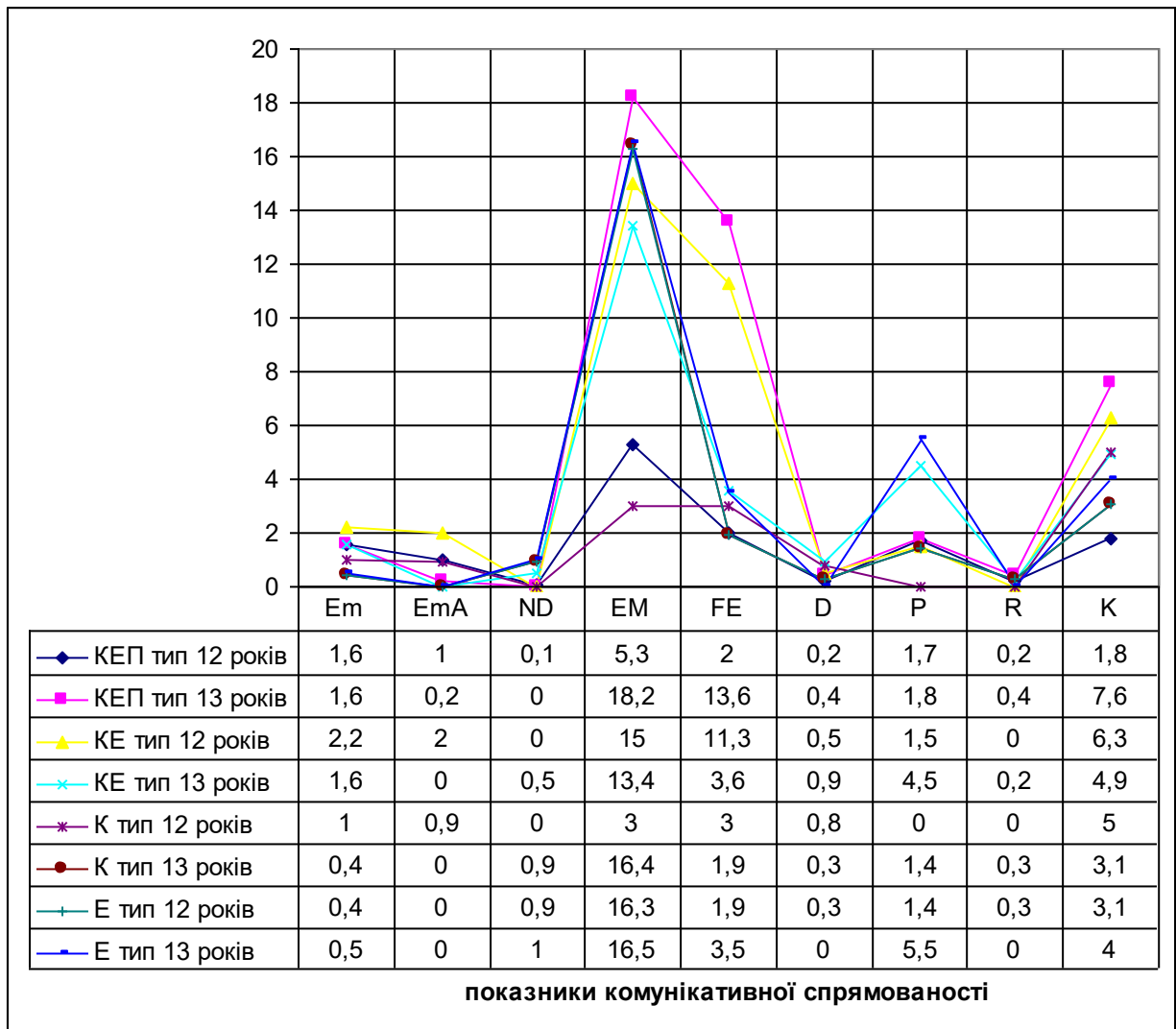

Рис. 3.36 Профілі емоційно-комунікативної спрямованості в підлітків з різними типами самосприйняття за результатами 1 і 2 зрізу (12-13 років)

У підлітків емоційного типу (Е) виявлені статистично значимі відмінності на ($t > t_a = 0,01$) рівні тільки між одним однойменним показником – практична спрямованість (Р), значення показника більше у підлітків також 13-ти років.

Дані результати, як і в попередніх випадках, також засвідчують ті мікрозміни, які відбуваються протягом року у сфері соціальної ситуації розвитку підлітків, їх загальні і специфічні закономірності, які обумовлені психологічними особливостями самосприйняття (компонентами, які складають тип самосприйняття). Порівнюючи підлітків з тотожними типами самосприйняття у 12-ти і 13-ти річному віці, відносно кількісних ознак спектру емоційно-комунікативних категорій, можна зазначити, що вираженість таких категорій, як етико-моральна, естетико-фізична, практична та комічна спрямованість, переважає у підлітків, коли їм виповнилось 13 років.

Третій аспект запропонованої нами диференціації передбачає розгляд результатів аналізу співвідношення типів самосприйняття та акцентуацій особистості у трьох вікових групах підлітків, результати представлені у таблиці 3.3.

Перед тим, як приступити до аналізу таблиці, необхідно уточнити, що типи акцентуацій особистості ми визначали тільки у підлітків, у яких ми вже встановили типи самосприйняття. Так, у групі підлітків 10-ти та 12-ти років кількість підлітків зі встановленими типами самосприйняття склала 58 осіб, у групі підлітків 11-ти років – 69 осіб.

Аналіз представленої таблиці демонструє такі співвідношення між типами самосприйняття і акцентуаціями особистості у групі підлітків 10-ти років: підліткам когнітивно-емоційного типу в більшості притаманні акцентуації особистості за афектно-екзальтованим (84,29%), гіпертимічним (73,68%) та циклотимічним типами (62,50%). За даною віковою групою заслуговує уваги ще такий тип самосприйняття, як когнітивно-емоційно-поведінковий.

Розподіл типів самосприйняття та акцентуацій особистості в різних вікових групах підлітків (n=100 осіб)

Показники типів та кількісний склад підлітків	Когнітивно-емоційно-поведінковий тип (%)	Когнітивно-емоційний тип (%)	Емоційно-поведінковий тип (%)	Когнітивно-поведінковий тип (%)	Емоційний тип (%)	Когнітивний тип (%)	Поведінковий тип (%)
Підлітки 10-ти років (58 осіб)							
Г 19 осіб	3 особи 15,79	14 осіб 73,68			1 особа 5,26		1 особа 5,26
Зб 1 особа		1 особа 1,00					
Е 5 осіб		5 осіб 1,00					
П 2 особи		2 особи 1,00					
Ц 8 осіб	1 особа 12,50	6 осіб 62,50				1 особа 12,50	1 особа 12,50
Д 2 особи		2 особи 1,00					
В 2 особи		1 особа 50,0			1 особа 50,0		
А 19 осіб	1 особа 5,23	16 осіб 84,29		1 особа 5,23			1 особа 5,23
Підлітки 11-ти років (69 осіб)							
Г 20 осіб	1 особа 5,00	16 осіб 80,00		2 особи 10,00	1 особа 5,00	1 особа 5,00	
Зб 2 особи					1 особа 50,0	1 особа 50,0	
Е 9 осіб	1 особа 11,11	6 осіб 66,66		2 особи 22,22			
П 1 особа		1 особа 100					
Т 1 особа		1 особа 100					
Ц 12 осіб	2 особи 16,66	7 осіб 58,33		1 особа 8,33		2 особи 16,66	
Д 2 особи					2 особи 100		

Показники типів та кількісний склад підлітків	Когнітивно-емоційно-поведінковий тип (%)	Когнітивно-емоційний тип (%)	Емоційно-поведінковий тип (%)	Когнітивно-поведінковий тип (%)	Емоційний тип (%)	Когнітивний тип (%)	Поведінковий тип (%)
В 3 особи		2 особи 66,67			1 особа 33,33		
Дс 2 особи		1 особа 5,50		1 особа 5,00			
А 17 осіб	1 особа 5,88	9 осіб 52,94		3 особи 17,64	2 особи 11,76	1 особа 5,88	1 особа 5,88
Підлітки 12-ти років (58 осіб)							
Г 24 особи	2 особи 8,33	19 осіб 79,17			1 особа 4,17		
Е 2 особи		2 особи 100					
Ц 11 осіб	2 особи 18,18	5 осіб 45,45			1 особа 9,09	3 особи 27,27	
Д 1 особа		1 особа 100					
В 3 особи		3 особи 1,00					
А 17 осіб	2 особи 11,76	10 осіб 58,82			2 особи 12,50	3 особи 18,75	

У підлітків даного типу також встановлено акцентуації гіпертимічного типу – тільки з меншим відсотком (15,79%).

Всі типи, що залишилися у даній віковій групі, ми не будемо аналізувати тому, що до них відноситься мала кількість підлітків (по 2, або 1 особі). Психологічні особливості притаманні таким підліткам, можливо розглядати лише як одиничні і як випадок.

У групі підлітків 11-ти та 12-ти років спостерігається приблизно така ж картина. У групі підлітків 11-ти років: для підлітків когнітивно-емоційного типу характерні акцентуації особистості за гіпертимічним (80,00%), циклотимічним (58,33%), емотивним (66,66%) та афектно-екзальтованим

(52,94%) типами. У групі підлітків 12-ти років за тим же типом самосприйняття встановлені акцентуації: за гіпертимічним типом (79,17%), афектно-екзальтованим (58,82%) та циклотимічним (45,45%) типом. Крім цього, у групі підлітків 11-ти років з когнітивно-поведінковим типом виявлені акцентуовані підлітки за афектно-екзальтованим типом (17,64%). У групі підлітків 12-ти років за когнитивним типом виявлені циклотимічні (27,27%) та афектно-екзальтовані (18,75%) акцентуанти.

Таким чином, підводячи підсумок отриманих результатів щодо співвідношення типів самосприйняття та акцентуацій особистості в молодшому підлітковому віці можна зазначити, що у всіх вікових групах підлітків з певними типами акцентуацій особистості виявлені ідентичні типи самосприйняття, за винятком емоційно-поведінкового типу. За даним типом самосприйняття не встановлені «чисті» типи акцентуацій. Загальним для підлітків з різними типами самосприйняття є те, що вони в більшості є акцентуантами за гіпертимічним, циклотимічним та афектно-екзальтованим типами. Специфічним для них є те, що в кожній віковій групі підлітків формується своєрідність комбінацій типів, де поєднуються психологічні характеристики певних особливостей самосприйняття та акцентуацій особистості.

Висновки до третього розділу:

1. Структура кореляційної плеяди ICP і самовідношення підлітків 10-ти років представлена позитивними зв'язками на ($p \leq 0,01$, $p \leq 0,05$) рівні значущості між показниками блоку соціальної спрямованості ICP та глобальним самовідношенням (S), самоповагою (SI), аутосимпатією (SII), очікуванням позитивного відношення до себе (SIII, S2), самоінтересом (SIV, S6) та негативними зв'язками між показниками самокерування (S4), самозвинувачення (S5); позитивними зв'язками на ($p \leq 0,01$, $p \leq 0,05$) рівні значущості між блоком емоційно-комунікативної спрямованості ICP та глобальним показником (S), самоповагою (SI), самоінтересом (SIV, S6),

очікуванням позитивного відношення від інших (S2) та негативними зв'язками між показниками самоповагою (SI), самовпевненості (S4), самозвинувачення (S5), саморозуміння (S7); позитивними зв'язками на ($p \leq 0,01$, $p \leq 0,05$) рівні значущості між структурою ціннісних відношень ICP та глобальним самовідношенням (S), самоповагою (SI), очікуванням позитивного відношення від інших (SIII, S2), самосприйняттям (S3), самоінтересом (S6) та негативними зв'язками між показником самозвинувачення (S5).

Структура кореляційної плеяди ICP і самовідношення підлітків 11-ти років представлена позитивними зв'язками на ($p \leq 0,01$, $p \leq 0,05$) рівні значущості між показниками блоку соціальної спрямованості ICP та самоповагою (SI), аутосимпатією (SII), самосприйняттям (S3), самоінтересом (S6) та негативними зв'язками між показниками очікування позитивного відношення від інших (SIII, S2), самокеруванням (S4), самозвинуваченням (S5); позитивними зв'язками на ($p \leq 0,01$, $p \leq 0,05$) рівні значущості між блоком емоційно-комунікативної спрямованості ICP та самоповагою (SI), аутосимпатією (SII), очікуванням позитивного відношення від інших (SIII, S2), самосприйняттям (S3) та негативними зв'язками між показниками самовпевненості (S4), самозвинуваченням (S5); позитивними зв'язками на ($p \leq 0,01$, $p \leq 0,05$) рівні значущості між структурою ціннісних відношень ICP та аутосимпатією (SII), очікуванням позитивного відношення від інших (SIII), самокеруванням (S4) та негативними зв'язками між показниками самоінтересом (SIV, S6), самозвинуваченням (S5).

Структура кореляційної плеяди ICP і самовідношення підлітків 12-ти років представлена позитивними зв'язками на ($p \leq 0,01$, $p \leq 0,05$) рівні значущості між показниками блоку соціальної спрямованості ICP та глобальним самовідношенням (S), самоповагою (SI) та негативними зв'язками між показниками аутосимпатією (SII), очікування позитивного відношення від інших (SIII, S2), самосприйняттям (S3), самозвинуваченням (S5); позитивними зв'язками на ($p \leq 0,01$, $p \leq 0,05$) рівні значущості між блоком

емоційно-комунікативної спрямованості ІСР та самоповагою (SI), очікуванню позитивного відношення від інших (SIII), самоінтересом (SIV, S6), самовпевненістю (S1), самосприйняттям (S3), самокеруванням (S4), самозвинуваченням (S5) та негативними зв'язками між показниками глобальним самовідношенням (S), аутосимпатією (SII), очікуванню позитивного відношення від інших (S2); позитивними зв'язками на ($p \leq 0,01$, $p \leq 0,05$) рівні значущості між структурою ціннісних відношень ІСР та глобальним самовідношенням (S), аутосимпатією (SII), очікуванню позитивного відношення від інших (SIII), самовпевненості (S1), самосприйняттям (S3) та негативними зв'язками між очікуванню позитивного відношення від інших (S2), самозвинуваченням (S5).

Структура кореляційної плеяди ІССР і самовідношення підлітків 10-ти років представлена позитивними зв'язками на ($p \leq 0,01$, $p \leq 0,05$) рівні значущості між показниками блоку соціальної спрямованості ІСР та глобальним самовідношенням (S), самоповагою (SI), аутосимпатією (SII), очікуванню позитивного відношення до себе (SIII, S2), самоінтересом (SIV, S6) та негативними зв'язками між показниками самокерування (S4), самозвинувачення (S5); позитивними зв'язками на ($p \leq 0,01$, $p \leq 0,05$) рівні значущості між блоком емоційно-комунікативної спрямованості ІСР та глобальним показником (S), самоповагою (SI), самоінтересом (SIV, S6), очікуванню позитивного відношення від інших (S2) та негативними зв'язками між показниками самоповагою (SI), самовпевненості (S4), самозвинувачення (S5), саморозуміння (S7); позитивними зв'язками на ($p \leq 0,01$, $p \leq 0,05$) рівні значущості між структурою ціннісних відношень ІСР та глобальним самовідношенням (S), самоповагою (SI), очікуванню позитивного відношення від інших (SIII, S2), самосприйняттям (S3), самоінтересом (S6) та негативними зв'язками між показником самозвинувачення (S5).

Структура кореляційної плеяди ІССР і самовідношення підлітків 11-ти років представлена позитивними зв'язками на ($p \leq 0,01$, $p \leq 0,05$) рівні

значущості між показниками блоку соціальної спрямованості ІСР та самоповагою (SI), аутосимпатією (SII), самосприйняттям (S3), самоінтересом (S6) та негативними зв'язками між показниками очікуванням позитивного відношення від інших (SIII, S2), самокеруванням (S4), самозвинуваченням (S5); позитивними зв'язками на ($p \leq 0,01$, $p \leq 0,05$) рівні значущості між блоком емоційно-комунікативної спрямованості ІСР та самоповагою (SI), аутосимпатією (SII), очікуванням позитивного відношення від інших (SIII, S2), самосприйняттям (S3) та негативними зв'язками між показниками самовпевненості (S4), самозвинуваченням (S5); позитивними зв'язками на ($p \leq 0,01$, $p \leq 0,05$) рівні значущості між структурою ціннісних відношень ІСР та аутосимпатією (SII), очікуванням позитивного відношення від інших (SIII), самокеруванням (S4) та негативними зв'язками між показниками самоінтересом (SIV, S6), самозвинуваченням (S5).

Структура кореляційної плеяди ІССР і самовідношення підлітків 12-ти років представлена позитивними зв'язками на ($p \leq 0,01$, $p \leq 0,05$) рівні значущості між показниками блоку соціальної спрямованості ІСР та глобальним самовідношенням (S), самоповагою (SI) та негативними зв'язками між показниками аутосимпатією (SII), очікуванням позитивного відношення від інших (SIII, S2), самосприйняттям (S3), самозвинуваченням (S5); позитивними зв'язками на ($p \leq 0,01$, $p \leq 0,05$) рівні значущості між блоком емоційно-комунікативної спрямованості ІСР та самоповагою (SI), очікуванням позитивного відношення від інших (SIII), самоінтересом (SIV, S6), самовпевненістю (S1), самосприйняттям (S3), самокеруванням (S4), самозвинуваченням (S5) та негативними зв'язками між показниками глобальним самовідношенням (S), аутосимпатією (SII), очікуванням позитивного відношення від інших (S2); позитивними зв'язками на ($p \leq 0,01$, $p \leq 0,05$) рівні значущості між структурою ціннісних відношень ІСР та глобальним самовідношенням (S), аутосимпатією (SII), очікуванням позитивного відношення від інших (SIII), самовпевненості (S1),

самосприйняттям (S3) та негативними зв'язками між очікуванням позитивного відношення від інших (S2), самозвинуваченням (S5).

З показниками соціальної спрямованості, емоційно-комунікативної спрямованості та ціннісних відношень у ІССР корелюють також показники комплексу рис особистості, що утворюють типи акцентуацій.

2. Показники рис особистості, які складають психологічний портрет певного типу акцентуації, закономірно пов'язані на ($p \leq 0,01$, $p \leq 0,05$) рівні значущості з особливостями самовідношення. Змістове наповнення цих зв'язків залежить від характеристики типу та віку респондентів.

3. Пілотажне дослідження найбільш узагальнених характеристик самосприйняття молодших підлітків здійснювалося за допомогою проєктивної методики «Автопортрет» через піврічний інтервал, що дозволило дослідити наявність якісних та кількісних мікрозмін в онтогенезі самосприйняття молодшого підліткового періоду. Симптомокомплекси психологічних якостей та особливостей, які склали самосприйняття, котре є результатом проєкції, умовно були поділені на дві групи: провідні, до яких входили психологічна незахищеність, тривожність, почуття (або комплекс) неповноцінності, ворожість, та другорядні – недовіра до себе, конфліктність (фрустраційність), труднощі у спілкуванні та депресивність.

За результатами тестування нерівномірність особистісного дозрівання відстежується у мікрівікових змінах – пік психологічної незахищеності відстежується у першій половині одинадцятого року життя (80), а також його подальше зниження на дванадцятому році (62). Зріз, проведений через півроку, показав суттєве зниження показників зі симптомокомплексу «психологічна незахищеність». Також встановлено підвищену тривожність на початку десятого року життя (55) та суттєве її зниження у другому півріччі десятого року життя (13). Аналогічна тенденція мікрозмін або флюктуацій тривожності підтримується протягом одинадцятого та дванадцятого років життя. Ця тенденція є притаманною для пубертата в цілому, оскільки постійні коливання тривожності пов'язані з формуванням

синдрому дисморфоманії, який поступово формується в процесі порівняння себе з однолітками та значущими особами з мікросоціального оточення та суттєво впливає на якісну характеристику самосприйняття.

За показником «почуття неповноцінності» виявлено динаміку наростання першого зрізу (23 на десятому році життя, 90 на одинадцятому та 86 на дванадцятому році) та певне зниження наприкінці кожного року життя, що складає етапи молодшого підліткового періоду (33 на десятому році життя, 49 на одинадцятому та 56 на дванадцятому році). Подібна динаміка є природною та відображає наближення пубертатної кризи в процесі формування уявлень про власну особистість.

На всіх трьох вікових етапах молодшого підліткового віку встановлені низькі значення показника ворожості. На наш погляд, саме цей момент пояснює відносну безконфліктність та просоціальність самосприйняття і поведінки молодшого підлітка. Другорядний симптомокомплекс, діагностований в проєктивних малюнках суттєво не проявляється і на формування самосприйняття молодшого підлітка не впливає.

Таким чином, виявлені тенденції підтверджують нашу думку про те, що молодший підлітковий період є найбільш благополучним з точки зору особистісного дозрівання щодо розвитку процесів соціалізації, оскільки провідні та другорядні симптомокомплекси самосприйняття розвиваються поетапно, створюють загальну позитивну картину цього психічного процесу, кризові прояви досить літичні, а сам молодший підлітковий вік є сенситивним щодо формування позитивного, особистісно орієнтованого процесу соціалізації.

4. За допомогою методики ІССР проведене мінілонгітюдне дослідження – основні зрізи були зроблені на початку та наприкінці певного року життя. Динаміка змін соціальної спрямованості індивідуальної соціальної ситуації розвитку підлітків у період з 10 до 11 років, демонструє значущі відмінності ($t > t_a = 0,01$) за показниками внс (особи, віком не старші за респондента), ч (чоловіча стать), одн (однокласники), тобто соціальний склад

значущих персонажів на першому етапі молодшого підліткового (з 10 до 11 років) має тенденцію до орієнтації на однолітків, референтною групою виступають діти не за місцем проживання або гурткової роботи, а за принципом навчання. Ця тенденція вперше проявляється саме у препубертаті – на десятому році складає 12,67, а під час другого зрізу ми отримали різкий стрибок за означеним показником – 21,1.

Динаміка змін в емоційно-комунікативній спрямованості індивідуальної соціальної ситуації розвитку підлітків у період з 10 до 11 років значущих відмінностей не показала, що свідчить про недостатню розвиненість емоційно-комунікативної спрямованості у відношеннях «Я та інші», що співпадає з теоретико-методологічними даними Д.І.Фельдштейна щодо стадіальності соціального розвитку в підлітковому віці.

Динаміка змін показників структури ціннісних відношень до «Я» підлітків у період з 10 до 11 років показала значущі відмінності між показником V_{cp} (вище середнього) виявлені значущі відмінності ($t > t_{a=0,01}$) на 10 (18,69) та 11 (28,92) роках життя. Даний значущий показник показує, що перші серйозні зміни у ціннісно-цільових та ціннісно-інструментальних ресурсах підлітка починаються саме у проміжку між десятим та одинадцятим роками, суб'єктивні перепони у самоздійсненні дитини в цей період не проявляються.

Динаміка змін показників соціальної спрямованості індивідуальної соціальної ситуації розвитку підлітків у період з 11 до 12 років, тобто після другого зрізу, показала тенденцію, аналогічну попередньому віковому відрізку.

Динаміка змін показників емоційно-комунікативної спрямованості індивідуальної соціальної ситуації розвитку підлітків у період з 11 до 12 років показала відсутність значущих відмінностей, а емоційна сфера дітей з 11 до 12 років суттєвих змін не відчуває.

Динаміка змін показників структури ціннісних відношень до «Я» підлітків у період з 11 до 12 років показала значимі відмінності ($t > t_a = 0,01$) між показниками n , V_{cp} (вище середнього)

Наступний зріз був проведений нами на межі молодшого та середнього підліткового віку (12 і 13 років). Динаміка змін показників соціальної спрямованості індивідуальної соціальної ситуації розвитку підлітків у період з 12 до 13 років показала, що суттєві зміни у багатокомпонентній структурі індивідуальної соціальної ситуації розвитку починаються саме в цей період, та ми спостерігаємо зростання кількісних показників, хоча загальна тенденція зберігається.

Динаміка змін показників емоційно-комунікативної спрямованості індивідуальної соціальної ситуації розвитку підлітків у період з 12 до 13 років показує тотожність профілів за двома зрізами (на 12 та 13 роках життя) та відсутність значущих відмінностей. Пік результатів за даними двох проведених зрізів припадає на морально-етичну спрямованість, нормативність відношень та гностичний бік соціалізації, що свідчить про поступове набуття елементів психологічної зрілості в досліджуваному віковому періоді.

Між показниками структури ціннісних відношень до «Я» також не виявлені значимі відмінності, але спостерігається кількісне зростання за кожним із виділених показників.

5. Порівняльний аналіз трьох рівнів структури самовідношення в досліджуваних вікових групах молодших підлітків засвідчив, що на першому рівні самовідношення за показником глобального самовідношення (S) у всіх вікових групах встановлено високий його рівень. Значущі відмінності за критерієм Стьюдента ($t > t_a = 0,01$) між показниками S , S_{IV} , S_1 , S_5 виявлені у групах підлітків 10-ти та 12-ти років. Як ми бачимо з рис. 3.21, у групі підлітків 10-ти років відносно груп підлітків 11-ти і 12-ти років спостерігається найбільше значення показника S , менше значення даного показника демонструють підлітки 12 років.

На другому рівні диференційованого самовідношення у підлітків 10-ти та 11-ти років виявлено високий рівень значень за всіма показниками, крім показника очікуваного відношення до себе (SIII). У підлітків 12-ти років за показником аутосимпатії (SII) виявлено високий рівень, за показниками самоповага (SI) та самоінтерес (SIV) – середньостатистичну норму, а за показником очікуваного відношення до себе (SIII) – знижений рівень. За критерієм Стьюдента виявлені значимі відмінності ($t > t_a = 0,01$) між показниками самоповага (SI), самоінтерес (SIV) у групах 11-12 років, за іншими показниками у досліджуваних вікових групах значимих відмінностей не встановлено.

На третьому рівні конкретних дій стосовно свого «Я» за критерієм Стьюдента виявлені значимі відмінності ($t > t_a = 0,01$) між показниками: відношення інших (S2), самокерування (S4), саморозуміння (S7) у групах підлітків 10-ти та 11-ти років; показниками самовпевненості (S1), відношення інших (S2), самосприйняття (S3), самокерування (S4), самозвинувачення (S5), саморозуміння (S7) у групах підлітків 11-12 років; показниками глобальне самовідношення, самовпевненості (S1), самообраза (S5) у групах підлітків 10-ти та 12-ти років.

Аналіз рівнів самовідношення за показниками конкретних дій у підлітків, представників трьох вікових груп демонструє наступне. У підлітків 10-ти та 11-ти років виявлено високий рівень за показниками: самовпевненість (S1), самосприйняття (S3), самозвинувачення (S5), самоінтерес (S6). У групі підлітків 10-ти та 12-ти років виявлено низький рівень за такими показниками: відношення інших (S2), самокерування (S4), саморозуміння (S7) і у групі підлітків 12-ти років – самозвинувачення (S5).

Динаміка змін показників самовідношення підлітків у період з 10 до 11 років за критерієм Стьюдента демонструє значимі відмінності ($t > t_a = 0,01$) між показниками самоповаги (SI), відношення інших (S2), самосприйняття (S3), самозвинувачення (S5), саморозуміння (S7). Отримані статистичні дані демонструють стабільно високий рівень глобального самовідношення (S),

аутосимпатії (SII), самоінтересу (SIV, S6), самовпевненості (SI) протягом одного року життя у даних підлітків. На даному віковому етапі зміни відбуваються (у бік збільшення) у самоповазі (SI), відношенні інших (S2), саморозумінні (S7), а в бік зменшення – у самосприйнятті (S3), самозвинуваченні (S5).

Динаміка змін показників самовідношення підлітків у період з 11 до 12 років за критерієм Стьюдента демонструє значимі відмінності ($t > t_a = 0,01$) між показниками глобального самовідношення (S), самоповаги (SI), самоінтересу (SIV), самовпевненості (S2), самозвинувачення (S5). На даному віковому етапі упродовж всього року виявлено високий рівень між одноіменними показниками: аутосимпатії (SII), самовпевненості (S1), самосприйняття (S3), самокерування (S4), самоінтересу (S6), саморозуміння (S7). Спостерігається низький рівень протягом року за показником очікування позитивного відношення (SIII). Упродовж року змінюються (у бік збільшення) глобальне самовідношення (S), самоповага (SI), самоінтерес (SIV), у бік зменшення – відношення інших (S2), самозвинувачення (S5).

У динаміці змін за показниками самовідношення підлітків у період з 12 до 13 років виявлена значима відмінність ($t > t_a = 0,01$) за критерієм Стьюдента тільки між показником самовпевненості (S1). Протягом року високий рівень самовідношення спостерігається за глобальним показником (S) і аутосимпатією (SII). Незмінно низький рівень протягом року зафіксовано стосовно показників очікування позитивного відношення (SIII), самокерування (S4). Середній рівень протягом року виявлено за показниками: самоінтересу (SIV, S6), самосприйняття (S3).

6. У досліджуваних групах підлітків статистично встановлені сім типів самосприйняття, з них – три «чисті»: емоційний (E), когнітивний (K) та поведінковий (ПК) та чотири «змішаних»: за комбінацією трьох компонентів – емоційно-когнітивно-поведінковий тип (KEП); за комбінацією двох компонентів – когнітивно-емоційний тип (KE), емоційно-поведінковий тип (ЕК, ПК), когнітивно-поведінковий тип (КП).

У групі підлітків 10-ти років визначені типи тільки у 58 осіб, більша кількість означена за когнітивно-емоційним типом самосприйняття (47 підлітків), далі – за зниженням: когнітивно-емоційно-поведінковий тип (4 підлітки), поведінковий (3 підлітки), емоційний (2 підлітки) і когнітивно-поведінковий та когнітивний типи (по 1 підлітку).

У групі підлітків 11-ти років визначені типи у 69 осіб, у більшості підлітків встановлено домінування когнітивно-емоційного типу самосприйняття (44 підлітки), потім: когнітивно-поведінковий (9 підлітків), емоційний (7 підлітків), когнітивно-емоційно-поведінковий і когнітивний (по 5 підлітків) і поведінковий тип (1 підліток).

В групі підлітків 12-ти років визначені типи у 58 осіб. У даній віковій групі також, як і у групі підлітків 10 і 11-ти років, домінує когнітивно-емоційний тип самосприйняття (40 підлітків), потім: когнітивний (8 підлітків), когнітивно-емоційно-поведінковий тип (6 підлітків) і емоційний (4 підлітки).

Аналіз психологічних характеристик підлітків з розповсюдженими в досліджуваних групах типами самосприйняття дозволив встановити таке. Підліткам із однокомпонентними типами самосприйняття (когнітивний, емоційний, поведінковий) притаманна однобічність в самосприйнятті, домінування прагматично-оцінюючого, емоційного ставлення до себе, своїх дій, вчинків або активності щодо мінливості свого «Я».

Підлітки когнітивно-емоційного типу самосприйняття характеризуються поєднанням когнітивних оцінок своїх якостей та водночас емоційних переживань з цього приводу, що набуває самостійного значення й місця в цілісній палітрі світу почуттів підлітка і поступово стають основою стійкого самовідношення.

Підлітки когнітивно-емоційно-поведінкового типу самосприйняття характеризуються однаковою вираженістю трьох компонент (когнітивної, емоційної та поведінкової). Це вказує на те, що крім когнітивної оцінки свого «Я» й емоційного ставлення до себе, для таких підлітків стає важливим

активність щодо мінливості свого «Я». Ця активність регулюється завдяки актуалізує готовність будови власного внутрішнього світу й викликає певну активність.

7. Аналіз співвідношення типів самосприйняття й якісних показників індивідуальної соціальної ситуації розвитку в трьох вікових групах дозволив виявити й описати специфіку соціалізації підлітків відносно типу самосприйняття, а також вікову динаміку індивідуальної соціальної ситуації розвитку в межах кожного типу.

Порівняння показників індивідуальної соціальної ситуації розвитку у підлітків із різними типами самосприйняття показало, що представники когнітивно-емоційного (КЕ) типу характеризуються перевагою вибору однолітків, молодших дітей і домінуванням етико-моральної спрямованості; представники когнітивно-емоційно-поведінкового (КЕП) типу відрізняються більш широким спектром соціального вибору (родичі, кінозірки, однолітки та особи різного віку), а також етико-моральною спрямованістю, фіксацією на емоційно-перцептивному й романтичному аспектах у відношеннях з іншими, низькою вираженістю комічної спрямованості; для когнітивного (К) й емоційного (Е) типів характерним є вибір однолітків і молодших дітей, оцінка етико-моральних якостей іншого. Слід відзначити, що для підлітків когнітивного типу самосприйняття є також характерним вираженість комічної спрямованості, а для підлітків емоційного типу - естетико-фізичної спрямованості. У межах кожного типу відбуваються певні зрушення, що пов'язані із віком.

Порівняння результатів про індивідуальну соціальну ситуацію розвитку у підлітків, отриманих у процесі мінілонгitudного дослідження, показало, що в межах когнітивно-емоційного (КЕ) типу відбуваються зрушення, пов'язані з поступовим зростанням соціальної орієнтації на однолітків, дорослих і перевагою етико-моральної спрямованості в підлітків протягом 10-11 років. У 12 років з'являється й набуває сили естетико-фізична

спрямованість, у 13 років починає домінувати оцінка якостей іншої людини через призму її корисності (практична спрямованість).

Для когнітивно-емоційно-поведінкового (КЕП) типу характерні такі відмінності: у підлітків з 10 до 11 років суб'єктивно значущими, крім однолітків, стають такі соціальні персонажі, як: зірки, кіногерої, дорослі. Зростає орієнтація в соціальних стосунках на етико-моральні аспекти, з'являється романтична, комічна спрямованість. Ці тенденції зберігаються протягом наступних років, у 13 років спостерігається домінування естетико-фізичної спрямованості. Характеристики ІССР підлітків когнітивного (К) типу зберігають свою стабільність протягом 10-11 років. В 12 років ярко проявляється домінування вибору однолітків, дорослих, перевага емоційно-перцептивної, естетико-фізичної, практичної спрямованості. У підлітків 13 років у соціалізації зростає значущість етико-моральної спрямованості. У межах емоційного (Е) типу в період з 11 до 12 років відзначається посилення соціальної орієнтації на однолітків і фіксація на естетико-фізичних ознаках в іншій людини. У 12 років у якості соціально значущих фігур виокремлюють учителів, дорослих і акцентують увагу на етико-моральних характеристиках. У підлітків 13 років зростає практична спрямованість. У межах поведінкового типу встановлено зрушення тільки в підлітків 11 років, Вони пов'язані з появою спрямованості на однолітків, родичів, осіб, які не старше них оцінкою етико-моральної та практичної сторони взаємодії.

7. Отримані результати щодо співвідношення типів самосприйняття та акцентуацій особистості в молодшому підлітковому віці демонструють, що у всіх вікових групах підлітків з певними типами акцентуацій особистості виявлені однакові типи самосприйняття, за винятком емоційно-поведінкового типу. За даним типом самосприйняття не встановлені «чисті» типи акцентуацій. Загальним для підлітків з різними типами самосприйняття є те, що вони в більшості є акцентуантами за гіпертимічним, циклотимічним та афектно-екзальтованим типами. Специфічним для них є те, що в кожній віковій групі підлітків формується своєрідність комбінацій типів, де

поєднуються психологічні характеристики певних особливостей самосприйняття та акцентуацій особистості.

Таким чином, кількісний і якісний аналіз показників, що вивчаються, дозволив нам розкрити та лонгітудно охарактеризувати загальну якість процесів соціалізації та самосприйняття протягом трьох основних вікових відрізків, які складають молодший підлітковий період.

Основні положення третього розділу відображені у наступних публікаціях:

1. Ван Джун. Співвідношення між показниками соціальної та особистісної спрямованості взаємин підлітків та їх мотиваційних і характерологічних особливостей /Будіянський М.Ф., Ван Джун // Наука і освіта. – 2008. – № 4–5. – С. 6 – 10.

2. Ван Джун. Психологічні особливості самосприйняття в період мікрозмін в соціалізації молодшого підлітка /Ван Джун // Наука і освіта. – 2008. – № 8–9. – С. 42-48.

3. Ван Джун. Самосприйняття та індивідуальна соціальна ситуація розвитку молодшого підлітка /Ван Джун // Науковий вісник ПДПУ ім. К.Д. Ушинського. – 2008. – № 12. – С. 284-291.

ВИСНОВКИ

Результати теоретико-емпіричного дослідження проблеми впливу психологічних особливостей самосприйняття на процес соціалізації дозволили зробити наступні **загальні висновки**:

1. Узагальнення наукових даних показало, що в основі соціалізації лежать зв'язки між людьми та засвоєння ними соціальних навичок. Однією з основних сфер, в межах яких розгортається процес соціалізації, є самосвідомість, оскільки він пов'язаний з усвідомленням власної особистості як цілісності, емоційним оцінюванням себе, формуванням особистісної та соціальної ідентичності. Основою цих процесів в підлітковому віці є самосприйняття, що є формою відображення дитиною самої себе як особливого об'єкта пізнання і залежить від прийнятих цінностей, її особистісних змістів, міри її орієнтації на суспільно вироблені вимоги до поведінки й діяльності.

2. У відповідності до уявлень про основні форми психічного відображення та активності людини структура самосприйняття підлітка розглядається як єдність трьох компонент: когнітивної, емоційної та поведінкової (конативної). У сукупності вони представляють найголовніші аспекти самосприйняття, які пов'язані із самопізнанням, самовідношенням та готовністю до дій, спрямованих на самомоделювання, пошук ідентичності.

3. Кореляційний аналіз дозволив з'ясувати направленість та наявність зв'язків між показниками соціальної, емоційно-комунікативної спрямованості, структури ціннісних відношень індивідуальної соціальної ситуації розвитку та самовідношення, акцентуацій особистості, які знайшли своє відображення у специфічній для кожної вікової групи підлітків кореляційній плеяді.

4. Результати мінілонгітюдного дослідження дозволили виявити та описати особливості та динаміку соціалізації молодших підлітків.

На першому етапі молодшого підліткового віку (десятий та одинадцятий рік життя) зафіксована тенденція до зростання ролі однолітків,

як агентів соціалізації, при послабленні позицій родичів (батьків). У соціальних взаємовідносинах відмічається виокремлення як особливо значущого етико-морального та гностичного аспекту, що відображає фіксацію підлітків на оцінці духовно-моральних та інтелектуальних якостей в іншій людині. У ціннісній структурі «Я» виявлено стабільно високі значення абсолютного ціннісного статусу та домінування ціннісно-цільових і ціннісно-інструментальних ресурсів, що забезпечує літичне протікання першої третини пубертатного періоду.

На другому етапі (дванадцятий та тринадцятий рік життя) відмічається посилення вже відмічених тенденцій у соціалізації. Але ж, специфічним для цього віку є поширення кола агентів («зірки», літературні та кіногерої). Орієнтація 12-13 річних підлітків на взаємодію з дітьми молодше за себе свідчить про певну інфантилізацію. У сфері емоційно-комунікативних відносин починають домінувати акценти, пов'язані із оцінкою якостей іншої людини через призму її корисності та зовнішності.

5. Аналіз змін у самовідношенні молодших підлітків встановив, що у всіх вікових групах спостерігається високий рівень глобального самовідношення, що відображає процес поступового ускладнення та поглиблення самопізнання, розвитку рефлексивного мислення. У підлітків 12-ті роки за рахунок кризових змін, що починаються, гіпертрофічної значущості нових образів «Я», спостерігаються коливання у стабільності до самоповаги, самоінтересу, очікуваного позитивного відношення до себе від інших.

6. Емпірично виявлені типи самосприйняття за принципом домінування однієї або декількох компонент у структурі. Комбінація та характер їх поєднання зумовлюють індивідуально-психологічну специфіку самосприйняття підлітків.

Психологічний зміст типів самосприйняття розкривається через співвідношення з рисами особистості, акцентуаціями.

7. Встановлено, що кожний тип самосприйняття співвідноситься з параметрами індивідуальної соціальної ситуації розвитку підлітків та зумовлює її специфіку.

8. Перевірка припущення про те, що самосприйняття підлітків є онтогенетичним феноменом, який виступає в цьому віці як динамічне утворення і є фактором, що впливає на становлення та ієрархію якісних характеристик індивідуальної соціальної ситуації розвитку дитини знайшла своє емпіричне підтвердження.

Дане дисертаційне дослідження не вичерпує всього кола актуальних питань, що відносяться до проблеми вивчення психологічних особливостей самосприйняття як фактор соціалізації підлітків. Перспективами подальшого наукового пошуку може бути дослідження гендерних особливостей у самосприйнятті підлітків, розробки психодіагностичних методів для вимірювання самосприйняття, розробки профілактичних та психокорекційних програм розвитку самосприйняття як чиннику позитивної соціалізації.

ДОДАТКИ

Додаток А

Текст опросника «Самоотношение»

Инструкция

1. Думаю, что большинство людей, которых я знаю, относятся ко мне с симпатией.
2. Мои слова не так уж часто расходятся с делом.
3. Думаю, что многие видят мои недостатки.
4. Когда я пытаюсь себя оценить, я, прежде всего, вижу свои недостатки.
5. Думаю, что как личность, я вполне могу быть симпатичен для других.
6. Мне трудно в себе разобраться.
7. Я всегда себе интересен.
8. Я считаю, что иногда можно и пожалеть себя.
9. В моем окружении есть люди, которым я не нравлюсь.
10. Собственное уважение мне еще надо заслужить.
11. Бывало и не раз, что я сам себя остро ненавижу.
12. Я вполне доверяю своим внезапно возникшим желаниям.
13. Я хотел бы во многом себя переделать.
14. Думаю, что я незаслуживаю внимания окружающих.
15. Я искренне хочу, чтобы у меня все было хорошо в жизни.
16. Если и относиться к кому-нибудь с укоризной, то, прежде всего к самому себе.
17. Случайному знакомому я, скорее всего, покажусь человеком приятным.
18. Чаще всего я одобряю свои поступки.
19. Я презираю себя за собственные слабости.
20. Если бы у меня был двойник, то общаться с ним мне было бы интересно.

21. От некоторых своих качеств я бы отказался.
22. Вряд ли кто захочет быть похожим на меня.
23. У меня достаточно способностей и энергии сделать в жизни все, что я хочу.
24. Часто я подшучиваю над самим собой.
25. Взрослые говорят: «От судьбы не уйдешь!», и я с ними согласен.
26. Постороннему человеку я могу не понравиться.
27. К сожалению, если я и сказал что-то, то это не значит, что именно так и буду поступать.
28. Я к себе отношусь дружески.
29. Думаю, вполне естественно быть снисходительным к собственным слабостям.
30. У меня не получается быть интересным длительное время для других.
31. Иногда мне хочется, чтобы со мной произошло что-то катастрофическое.
32. Вряд ли я вызываю симпатию у большинства моих знакомых.
33. Мне бывает очень приятно, когда меня хвалят близкие и знакомые.
34. Когда у меня возникает какое-либо желание, я прежде всегда спрашиваю себя, разумно ли это.
35. Иногда мне кажется, что если бы какой-то мудрый человек смог увидеть меня насквозь, он тут же понял, какой я плохой.
36. Временами я сам собою восхищаюсь.
37. Можно сказать, что я ценю себя достаточно высоко.
38. В глубине души я никак не могу поверить, что я становлюсь взрослым.
39. Без посторонней помощи я мало, что могу сделать.
40. Иногда я сам себя плохо понимаю.
41. В жизни мне не хватает воли и целеустремленности.
42. Думаю, что в целом другие оценивают меня достаточно высоко.

43. Во мне есть, наверное, что-то такое, что способно вызвать у других чувство неприязни.

44. Мне кажется, что мои знакомые не принимают меня всерьез.

45. Сам у себя я довольно часто вызываю чувство раздражение.

46. Я вполне могу сказать, что уважаю себя.

47. Даже со своими негативными чертами характера я себе нравлюсь.

48. В целом меня устраивает то, какой я есть.

49. Вряд ли меня можно любить по-настоящему.

50. Моим мечтам и планам не хватает реалистичности.

51. Будь у меня двойник, то для меня он был бы самым скучный партнер по общению.

52. Думаю, что я смог бы найти общий язык с любым человеком.

53. То, что сомной происходит, как правило, мне понятно.

54. Мои достоинства перевешивают мои недостатки.

55. Вряд ли найдется много людей, которые обвинят меня в отсутствии совести.

56. Когда со мной случаются неприятности, я себя не жалею.

57. В целом я контролирую свои поступки.

Додаток Б

Табл. Б1

Значення t-критерія Стюдента між першим та другим зрізом за показниками соціальної спрямованості у молодших підлітків

	вст	внс	ч	ж	род	одн	зір	кін	літ	вч	інш
10-11 років	1,615	3,207	2,987	2,012	0,751	3,781	0,887	0,562	0,027	0,616	0,018
11-12 років	1,045	2,993	1,111	1,299	0,542	3,301	0,925	0,871	0,095	0,054	0,001
12-13 років	1,764	1,751	1,212	1,025	0,226	1,642	0,363	0,489	0,029	0,048	0,012

Табл. Б2

Значення t-критерія Стюдента між першим та другим зрізом за показниками структури ціннісних відношень до «Я» у молодших підлітків

	АЦС	в «Я»	н «Я»	р «Я»	ЦБЗ (вср)	ЦБЗ (нсп)
10-11 років	1,973	1,802	0,621	1,056	2,989	0,991
11-12 років	0,999	1,274	2,763	1,123	2,844	0,867
12-13 років	0,876	0,756	1,324	0,952	2,139	0,641

Таблиця Б3

Значення t-критерія Стюдента між першим та другим зрізом за показниками емоційно-комунікативної спрямованості у молодших підлітків

	Em	EmA	Ps	N	EM	FE	Gn	D	P	R	Pg	K
10-11 років	0,071	0,025	0,859	0,780	0,949	0,031	0,097	0,003	0,443	0,081	0,043	0,615
11-12 років	0,197	0,032	0,295	0,439	0,616	0,023	0,064	0,005	0,247	0,054	0,095	0,236
12-13 років	0,063	0,010	0,091	0,047	0,123	0,035	0,049	0,012	0,200	0,068	0,041	0,437

Таблиця Б4

Значення t-критерія Стьюдента між показниками самовідношення у молодших підлітків

	S	SI	SII	SIII	SIV	S1	S2	S3	S4	S5	S6	S7
10-11 років	0,125	0,067	0,085	0,097	2,834	0,893	2,913	0,008	3,312	1,085	0,021	2,747
11-12 років	0,187	2,690	1,278	0,097	0,145	3,061	2,913	3,290	3,312	3,245	0,021	2,747
10-12 років	3,164	2,690	1,278	0,097	2,834	3,061	1,084	3,290	0,176	3,245	0,021	0,987

Таблиця Б5

Значення t-критерія Стьюдента між першим та другим зрізом за показниками самовідношення у молодших підлітків

	S	SI	SII	SIII	SIV	S1	S2	S3	S4	S5	S6	S7
10-11 років	1,009	2,689	1,720	0,231	1,081	1,498	2,639	2,710	1,591	2,879	0,536	2,685
11-12 років	1,967	3,392	1,629	1,245	0,198	0,630	0,837	1,036	0,936	1,990	0,350	1,112
12-13 років	0,021	2,701	0,008	0,125	0,914	1,276	1,431	0,991	0,179	0,076	0,115	0,276

Таблиця Б6

Значення t-критерія Стьюдента між підлітками з різними типами самосприйняття за показниками соціальної спрямованості

	вст	внс	ч	ж	род	одн	зір	кін	літ	вч	інш
10 років											
КЕП-П	3,110	3,176	0,410	0,841	2,951	3,423	0,301	0,352	0,529	0,456	0,261
КЕП-КЕ	0,185	0,145	0,984	0,403	0,683	2,650	0,576	0,469	0,360	0,305	0,249
КЕ-П	2,881	2,907	0,357	0,288	0,734	2,700	0,300	0,407	0,303	0,448	0,180
11 років											
КП-К	3,173	1,470	0,836	0,138	2,991	1,243	0,542	0,599	0,664	0,108	0,138
КП-КЕП	2,950	2,668	0,710	0,197	0,205	3,093	0,271	2,648	0,453	0,093	0,426
КП-КЕ	0,912	2,980	0,649	0,202	0,346	2,854	0,375	0,801	0,384	0,034	0,291

КП-Е	2,700	3,110	0,683	0,483	0,098	2,860	0,231	0,658	0,453	0,059	0,502
КП-К	2,755	2,907	0,198	0,283	0,321	2,930	0,092	0,448	0,180	0,172	0,314
КЕП-КЕ	1,235	0,998	0,284	0,318	0,230	0,102	0,109	2,662	0,124	0,218	0,203
КЕП-Е	0,937	1,002	0,043	0,129	0,189	1,009	0,028	3,081	0,361	0,028	0,295
КЕП-К	0,940	0,599	0,419	0,206	0,211	0,873	0,086	2,920	0,206	0,205	0,134
12 років											
КЕП-КЕ	3,213	1,123	0,312	0,329	0,107	3,006	2,640	2,873	0,312	0,050	0,242
КЕП-К	2,764	0,912	0,245	0,202	0,284	2,990	2,961	2,678	0,200	0,109	0,296
КЕП-Е	2,633	2,656	0,170	0,354	0,019	3,107	2,652	0,308	0,319	0,094	0,301
Е-К	0,825	2,681	0,381	0,210	0,215	0,761	0,923	0,530	0,132	0,219	0,370
Е-КЕ	0,098	2,639	0,542	0,307	0,067	0,673	0,875	0,429	0,138	0,281	0,352

Таблиця Б7

Значення t-критерія Стьюдента між підлітками з різними типами самосприйняття за показниками емоційно-комунікативної спрямованості

	Em	EmA	EM	FE	D	P	K	R
10 років								
КЕП-П	0,735	0,023	2,644	0,927	2,701	2,639	0,197	0,282
КЕП-КЕ	0,402	0,0198	2,661	0,846	0,892	0,091	0,337	0,003
КЕ-П	0,164	0,0632	2,658	0,783	0,634	0,128	0,432	0,047
11 років								
КП-К	0,245	0,321	0,921	0,834	0,213	0,172	2,835	0,045
КП-КЕП	2,900	0,047	1,830	0,776	0,337	0,199	1,001	2,670
КП-КЕ	0,847	0,106	1,871	0,652	0,712	0,071	0,489	0,029
КП-Е	0,441	0,234	0,911	2,723	0,751	0,012	0,872	0,048
КП-К	0,342	0,741	0,422	0,114	0,098	0,219	0,363	0,028
КЕП-КЕ	0,322	0,249	1,311	0,390	0,179	0,082	0,543	2,661
КЕП-Е	2,674	0,035	0,721	3,088	0,078	0,189	0,751	2,821
КЕП-	0,262	0,091	2,659	0,762	0,275	2,961	2,712	2,656

К								
Е-К	0,751	0,023	0,222	2,693	0,920	0,092	0,633	0,214
12 років								
КЕП-КЕ	0,741	0,096	0,190	3,310	0,091	0,110	0,239	2,671
КЕП-К	1,012	0,127	1,230	1,011	0,024	0,097	0,412	0,065
КЕП-Е	1,009	0,451	3,010	0,246	0,320	0,120	0,122	0,137
Е-К	0,099	0,271	2,943	0,310	0,193	0,091	0,333	0,098
Е-КЕ	3,018	2,673	1,092	2,663	0,024	0,521	0,412	2,663
К-КЕ	0,691	0,732	1,201	2,669	0,199	0,422	0,325	0,321

Таблиця Б8

Значення t-критерія Стьюдента між одноіменними показниками соціальної спрямованості у підлітків з певними типами самосприйняття

	вст	внс	ч	ж	род	одн	зір	кін	літ	вч	інш
10-11 років											
КЕП	3,109						2,712				
КЕ	2,632					2,683					
П	2,843	2,670			2,651	2,664					
11-12 років											
КЕП		2,839				2,685		2,635			
КЕ	3,201	2,908				3,019					
КП	2,651				2,821	3,301	2,767				
К	2,975	2,643				2,809					
Е	2,642	3,065				2,900					
12-13 років											
КЕП		2,987									
КЕ						3,176					
К		2,642				2,940					
Е	2,678										

Таблиця Б9

Значення t-критерія Стьюдента між одноіменними показниками емоційно-комунікативної спрямованості у підлітків з певними типами самосприйняття

	Em	EmA	EM	FE	D	P	K	R
10-11 років								
КЕП	1,894	0,067	3,119	0,798	1,072	0,784	2,911	0,010
КЕ	0,678	0,034	2,990	0,754	0,865	0,099	0,765	0,087

П	0,090	0,521	3,044	0,452	2,640	2,710	0,325	0,121
11-12 років								
КЕП	1,067	0,438	1,074	2,753	1,722	0,442	1,019	2,631
КЕ	0,756	0,710	3,209	2,760	0,777	0,087	0,692	0,072
КП	0,370	0,093	2,966	1,997	0,433	0,311	2,912	0,050
К	2,942	0,009	3,213	2,932	2,639	2,679	2,664	0,396
Е	1,988	0,075	2,650	3,003	0,556	0,098	0,115	0,054
12-13 років								
КЕП	0,672	0,386	3,126	2,941	1,327	0,515	2,656	0,108
КЕ	1,001	0,199	2,752	3,047	0,867	2,783	0,907	0,073
К	0,098	0,212	2,908	0,977	1,130	0,073	0,304	0,065
Е	0,321	0,075	0,980	1,006	0,622	2,635	0,078	0,149

Додаток В

Додаток Д

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абдрахманова В.Б. Зависимость самооценки от интраличностного и интерличностного сравнения детей / В.Б. Абдрахманова // Вопросы психологии. – 1975. – № 5. – С.138-142.
2. Абдюкова Н.В. Психологічні особливості соціалізації сучасного підлітка : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Н.В. Абдюкова. – К., 2000. – 16с.
3. Абульханова-Славская К.А. Деятельность и психология личности / К.А.Абульханова-Славская. – М.: Наука, 1980. – 335 с. – (Першотвір).
4. Аверин В.А. Психология детей и подростков / В.А.Аверин. – СПб: Питер, 1994. - 178 с. – (Першотвір).
5. Акбиева З.С. Самооценка и направленность личности подростков с отклоняющимся поведением: автореф. дис... на соискание науч. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогическая и возрастная психология» / З.С. Акбиева. - М., 1997. – 24 с.
6. Александров Ю.И. Макроструктура деятельности и иерархия функциональных систем / Ю.И. Александров // Психол. журнал. – 1995. – №1. – С. 26-29.
7. Александровский Ю.А. Состояние психической дезадаптации и ее конденсация / Ю.А. Александровский. – М.: Наука, 1976. – 215 с. – (Першотвір).
8. Алексеев В.А. Развитие самосознания на рубеже подросткового и юношеского возраста: автореф. дис. . на соискание науч. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогическая и возрастная психология» / В.А. Алексеев - М., 1985. – 19 с.
9. Ананьев Б.Г. О проблемах современного человекознания / Б.Г.Ананьев. – СПб: Питер, 2001. – 263 с. – (Першотвір).

10. Ананьев Б.Г. Избранные психологические труды : [в 2 т.] / Б.Г. Ананьев – М.: Педагогика, 1980. – Т. 1-2. – 512 с.
11. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания / Б.Г. Ананьев. – Ленинград: Изд-во ЛОЛГУ, 1969. – 339 с.: табл.
12. Анастаси А. Психологическое тестирование: пер. с англ. [в 2 кн.] [под ред. К.М.Геревича, В.И.Лубовского]. – М.: Педагогика, 1982.
13. Андрущенко Т.Ю. Психологические условия формирования самооценки в младшем школьном возрасте / Т.Ю. Андрущенко // Вопросы психологии. – 1978. – № 4. – С. 147-152.
14. Аникеева Н.П. Психологический климат в коллективе / Н.П. Аникеева – М.: Просвещение, 1989. – 224 с. – (Першотвір).
15. Анцыферова Л.И. К психологии личности как развивающейся системы // Психология формирования и развития личности / Л.И. Анцыферова. - М.: Наука, 1981. – С. 3-19.
16. Анцыферова Л.И. О динамическом подходе к психологическому изучению личности / Л.И. Анцыферова // Психологический журнал. – 1991. – № 2. – С. 8-18.
17. Анцыферова Л.И. Психологические проблемы развития личности / Л.И. Анцыферова // Психологический журнал. – 1980. – № 2. – С. 52-60.
18. Архиреева Т.В. Родительские позиции как условия развития отношения к себе ребенка младшего школьного возраста : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогическая и возрастная психология» / Т.В. Архиреева. - М., 1990. - 19 с.
19. Асеев В.Г. Мотивация поведения и формирование личности / В.Г. Асеев. – М.: Мысль, 1976. – 158с. – (Першотвір).
20. Асмолов А.Г. Классификация неосознаваемых явлений и категория деятельности / А.Г. Асмолов // Вопросы психологии. – 1980. – №3. – С. 45-54.
21. Белинская Е.П. Временные аспекты Я-концепции и идентичности / Е.П. Белинская // Мир психологии. – 1999. – № 3. – С. 140-146.

22. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание / Р.Бернс. – М., 1986. – (Першотвір).
23. Бех І.Д. Особистісно-орієнтоване виховання: шляхи реалізації / І.Д. Бех // Рідна школа. – 2000. - №1. – С.10-13.
24. Бех И.Д. О показателе нравственного развития личности / И.Д. Бех : зб. текстів виступів на Міжнародних наукових Костюківських читаннях. Т.1. – К., 1992. – С. 11-12.
25. Бехтерев В.М. Объективная психология / В.М. Бехтерев. – М.: "Наука", 1991. – 480 с. – (Першотвір).
26. Битянова Н.Р. Проблема саморазвития личности в психологии: аналитический обзор / Н.Р. Битянова. – М., 1998. – 48 с. – (Першотвір).
27. Богоявленская Д.Б. Деятельность, активность, целеполагание / Д.Б. Богоявленская // Проблема деятельности в советской психологии: сб. текстов докл. к V съезду Об-ва психол. СССР. – М.: Просвещение, 1977. – С. 112-120.
28. Бодалев А.А. Об общении и учете его характеристик в работе с людьми // Научные основы политической работы в массах / А.А.Бодалев. – Л.: Лениздат, 1972.
29. Бодалев А.А.Общая психодиагностика / Бодалев А.А., Столин В.В. – СПб.: Изд-во «Речь», 2002. – 440 с.
30. Божович Л.И. Этапы формирования личности в онтогенезе / Л.И. Божович. – М.: Педагогика, 1995. – 267 с. – (Избранные психологические труды).
31. Божович Л.И. Проблема развития мотивационной сферы ребенка / Л.И. Божович // Изучение мотивации поведения детей и подростков. [под.ред. Л.И.Божович, Л.В.Благонадежиной]. – М.: Педагогика, 1972. – С.7-45.
32. Боришевский М.И. Психологические особенности самосознания подростка / М.И.Боришевский – К. :«Вища школа», 1980. – (Першотвір).

33. Бреслав Г.М. Эмоциональные особенности формирования личности в детстве: норма и отклонения / Г.М.Бреслав. – М.: Педагогика, 1990. – (Першотвір).
34. Бреус Т.В. Поступок как критерий нравственного развития личности : матеріали Міжнародних наукових Костюківських читань, (Київ, 9-11 червня 1992 р.). – Т.1. – С.200-202
35. Брушлинский А.В. Деятельность, действие и психическое как процесс / А.В. Брушлинский // Вопросы психологи – 1984. – №5.
36. Брушлинский А.В. Проблемы в психологии субъекта / А.В. Брушлинский. – М.: Институт психологии РАН, 1994. – 109 с. – (Першотвір).
37. Брушлинский А.В. Проблемы субъекта в психологической науке (статья 1) / А.В. Брушлинский. // Психологический журнал. – 1991. – Т. 12. – № 6. – С. 3-10.
38. Булах І.С. Психологія особистісного зростання підлітка / І.С. Булах. - К., 2003. – (Першотвір).
39. Бурлачук Л.Ф. Словарь-справочник по психодиагностике / Бурлачук Л.Ф., Морозов С.М. – СПб.: Питер Ком, 1999. – 528 с.: (Серия «Мастера психологии»).
40. Бурлачук Л.Ф. Психодиагностические методы изучения личности / Л.Ф.Бурлачук. – К.: О-во Знание УССР, 1982. – 17 с. – (Першотвір).
41. Бурлачук Л.Ф. Введение в проективную психологию / Л.Ф. Бурлачук. – К.: Ника-Центр, 1997. – (Першотвір).
42. Бурлачук Л.Ф. Психодиагностика. / Л.Ф. Бурлачук. - СПб.: Питер, 2002. – 352 с.: ил. – (Серия «Учебник нового века»).
43. Бурменская Г.В. Возрастно-психологическое консультирование / Г.В.Бурменская, О.А.Карабанова, А.Г. Лидерс. – М.: Изд-во МГУ, 1990. – 136 с.
44. Бушай І.М. Психологічні особливості розвитку “Я-образу” акцентуйованих підлітків : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд.

психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / І.М. Бушай – К., 2000. – 16 с.

45. Ван Джун. Особливості соціалізації молодшого підлітка /Ван Джун : матеріали Всеукраїнської конференції молодих науковців «Розквітання» [«Теоретичні та практичні проблеми розвитку та реалізації потенціалу особистості»], (Одеса 26 квітня 2008 р.). – С. 24-26.

46. Ван Джун. Соціалізація як психологічне підґрунтя самосприйняття сучасного підлітка / Ван Джун, Будіянський М.Ф. // Науковий вісник ПДПУ ім. К.Д. Ушинського. – 2008. – № 1–2. – С. 191-195.

47. Ван Джун. Самосприйняття як онтогенетична основа Я-образу /Ван Джун // Науковий вісник ПДПУ ім. К.Д. Ушинського. – 2008. – № 8–9. – С. 206-212.

48. Ван Джун. Співвідношення між показниками соціальної та особистісної спрямованості взаємин підлітків та їх мотиваційних і характерологічних особливостей / Ван Джун, Будіянський М.Ф. //Наука і освіта. – 2008. – № 4–5. – С. 6 – 10.

49. Ван Джун. Психологічні особливості самосприйняття в період мікрозмін в соціалізації молодшого підлітка /Ван Джун //Наука і освіта. – 2008. – № 8–9. – С. 42-48.

50. Ван Джун. Самосприйняття та індивідуальна соціальна ситуація розвитку молодшого підлітка /Ван Джун // Науковий вісник ПДПУ ім. К.Д. Ушинського. – 2008. – № 12. – С. 284-291.

51. Васильев Я.В. Надситуативность в структуре личности / Я.В.Васильев. – Николаев: Темп, 1994. – 130 с. – (Першотвір).

52. Васильев Я.В. Футурреальный подход в психологии / Я.В. Васильев // Мир психологии. – 1999. – № 4 (20). – С. 90-103.

53. Велитченко Л.К. Системний механізм змін особистості в інтерактивних взаєминах / Л.К.Велитченко // Трансформація соціально-політичних та економічних змін. – Чернівці, 2007. –С. 48-60.

54. Вилюнас В.К. Психология эмоциональных явлений / В.К.Вилюнас. – М.: Изд-во МГУ, 1976. – (Першотвір).
55. Выготский Л.С. Педагогическая психология / Выготский Л.С. [под ред. В.В. Давидова]. – М.: Педагогика, 1991. – 480 с. – (Першотвір).
56. Выготский Л.С. Проблемы развития психики / Л.С. Выготский [под ред. А.М. Матюшкина]. Т. 3. – М.: Педагогика, 1983. – 367 с. – (Першотвір).
57. Выготский Л.С. Собрание сочинений : [в 6 т.]. – М.: Педагогика, 1982. Т. 2. : Проблемы общей психологии. – 400 с.
58. Гаврилова Т.П. Экспериментальное исследование отношения младших подростков к взрослым и сверстникам как к объектам общения / Гаврилова Т.П., Фетисова В.Е. – М., 1979.
59. Галигузова Л.Н. Проблема социальной изоляции детей / Л.Н. Галигузова //Вопросы психологи. – 1996. – №1. – С.101-116.
60. Гарбузов В.И. Нервные дети: Советы врача / В.И.Гарбузов. – Л.: Медицина, 1990г. – 176с. – (Першотвір).
61. Гинзбург М.Р. Развитие самоопределения подростков / М.Р.Гинзбург. - М., 1988. – (Першотвір).
62. Голованова Н.Ф. Социализация и воспитание ребенка / Н.Ф.Голованова. – СПб: Речь, 2004. – 272 с.
63. Глуханюк Н.С. Психодиагностика (практикум): Учебное пособие / Глуханюк Н.С., Белова Д.Е. – М.: Академический Проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2005. – С. 175-186.
64. Григорьев С.И. Жизненные силы человека / Григорьев С.И., Демина Л.Д., Растов Ю.Е. – К., 2000.
65. Грицкова Е.В. Формирование самоотношения подростка в системе семейного взаимодействия как фактор психологического здоровья : материалы II Международной научно-практической конференции [«Психологическое здоровье в контексте развития личности»] (Брест, 3-4 февраля 2005). – Брест, 2005. - С.65-67.

66. Грищенко Г.И. Влияние межличностных взаимоотношений на самооценку личности подростка : материалы II Международной научно-практической конференции [«Психологическое здоровье в контексте развития личности»] (Брест, 3-4 февраля 2005). – Брест, 2005. – С.67-69.

67. Гришина Н.В. Психология социальных ситуаций / Н.В. Гришина // Вопросы психологи. – 1997. – №1. – С.121-132.

68. Гуменюк О.Є. Психологія Я-концепції / О.Є. Гуменюк. – Тернопіль: Економічна думка, 2002. – 186 с. – (Першотвір).

69. Давыдов В.В. Проблемы развивающего обучения / В.В. Давыдов. - М., 1986.

70. Давыдов В.В. Психическое развитие в младшем школьном возрасте // Возрастная и педагогическая психология [под ред. А.В.Петровского]. – М., Просвещение, 1973. – С.66-97.

71. Давыдов В.В. Младший школьник как субъект учебной деятельности / Давыдов В.В., Слободчиков В.И., Цукерман Г.А. // Вопросы психологи. – 1991. – №1. – С.14-19.

72. Демидов Д.Н. Соотношение образов Я-идеальное и Я-реальное и проблемы подростков / Д.Н. Демидов. – С.-Пб, 2000. – 140 с.

73. Диагностика здоровья. Психологический практикум [под ред. проф. Г.С.Никифорова.] – СПб.: Речь, 2007. – 950 с.

74. Дружинин В.Н. Экспериментальная психология / Д.Н.Демидов. – СПб.: Издательство «Питер», 2000. – 320 с.: ил. – (Серия «Учебник нового века»).

75. Еремеев Б.А. Основное содержание мнений о людях у учителей, учащихся, родителей / Б.А. Еремеев // Вопросы психологи. – 1993. – №3. – С.119-125.

76. Ермолаев О.Ю. Математическая статистика для психологов: Учебник /О.Ю. Ермолаев. – М.: Московский психолого-социальный институт: Флинта, 2002. – С – 274-288.

77. Зимбардо Ф. Формирование самооценки. Самосознание и защитные механизмы личности / Ф.Зимбардо. – Самара: Изд. Дом «Бахрах», 2003. – (Першотвір).

78. Зинченко В.П. Проблема внешнего и внутреннего и становление образа себя и мира как реализация сознания / В.П. Зинченко // Мир психологии. – М.: Наука, 1984. – (Першотвір).

79. Зливков В.Л. Индивидуально-психологические детерминанты становления личностной свободы : зб. текстів виступів на Міжнародних наукових Костюківських читаннях. Т. 1. – К., 1992. - С. 31-32.

80. Иванова Т.В. Самосознание как фактор развития индивидуальности : зб. текстів виступів на Міжнародних наукових Костюківських читаннях. Т. 1. – К., 1992. – С.220-221.

81. Изард К. Эмоции человека / Изард К. [под ред. Л.Я.Гозмана, М.С.Егоровой]. – М.: Изд-во МГУ, 1980. – (Першотвір).

82. Ильин Е.П. Эмоции и чувства / Е.П.Ильин. – СПб: Питер, 2001. – 752с.

83. Ильин Е.П. Мотивация и мотивы / Е.П.Ильин. – СПб.: Питер, 2000. – 345 с.

84. Ильин Е.П. Психология индивидуальных различий / Е.П.Ильин. – СПб.: Питер, 2004. – 701 с.

85. Клауд Г. Изменения, которые исцеляют / Г.Клауд. – СПб.: Мирт, 2002. – 238 с.

86. Кле М. Психология подростка: Психосексуальное развитие / М.Кле. – М.: Педагогика, 1991. – 196 с.

87. Керашенко Т.Н. Проблема смысловой регуляции личности с позиций подхода А.Н.Леонтьева : материалы II Международной научно-практической конференции [«Психологическое здоровье в контексте развития личности»] (Брест, 3-4 февраля 2005). – Брест, 2005. – С.122-124.

88. Ковалева А.И. Социализация личности: норма и отклонения / А.И. Ковалева. – М., 1998. – 233 с.

89. Ковалев Г.А. Психическое развитие ребенка и жизненная среда / Г.А. Ковалев // Вопросы психологии. – 1993. – №3. – С.14-23.
90. Колесников В.Н. Лекции по психологии индивидуальности / В.Н. Колесников. – М.: Институт психологии, 1996. – 224 с.
91. Коломинский Я.Л. Становление субъективной социальности у детей раннего возраста / Коломинский Я.Л., Харин С.С. // Вопросы психологии. – 1991. – №6. – С.21-30.
92. Кон И.С. Открытие «Я» / И.С.Кон. – М., 1978. – 367 с. – (Першотвір).
93. Кон И.С. Категория «Я» в психологии / И.С. Кон // Психол. журнал. – 1981. – Т.2. – № 3. – С. 25-38.
94. Кондратьев М.Ю. Типологические особенности психосоциального развития подростков / М.Ю. Кондратьев // Вопросы психологии. – 1997. – №3. С.69-78.
95. Кордунова Н.О. Психологічні особливості становлення духовних цінностей старшокласників у процесі спілкування : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Н.О.Кордунова. – К., 2000. – 20 с.
96. Корольчук М.С. Психодіагностика / Корольчук М.С., Осьодло В.І. – К.: Ельга, Ніка-Центр, 2004. – 400 с.
97. Костюк Г.С. Принцип развития в психологии / Г.С. Костюк //Методологические и теоретические проблемы психологии. – М.: Наука, 1969. – С.118-152.
98. Кошлань І.Г. Психологічні особливості емоційності підлітків та стилі сімейного виховання : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / І.Г. Кошлань. – Одеса, 2005. – 20 с.
99. Кравцова Э.Н. Формы и методы работы с подростками / Э.Н.Кравцова. – К.: Вища шк., 1986. – 70 с.

100. Краткий психологический словарь [под ред. А.В.Петровского, М.Г.Ярошевского]. – Ростов-на-Дону, 1998. – 214 с.
101. Кривцова С.В. Подросток на перекрестке эпох / С.В.Кривцова и др. – М.: Генезис, 1997. – С.18-52.
102. Кроник А.А. Значимое общение в событийных группах как источник характерообразования / Кроник А.А., Хорошилова Е.А. // Общение и развитие психики [под ред. А.А.Бодалева, Г.А.Ковалева]. – М.: Изд. АПН СССР, 1986. – С.46-60.
103. Кузікова С.Б. Корекція Я-концепції як умова подолання конфліктності у підлітків : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / С.Б. Кузікова. – К., 2000. – 20 с.
104. Кукубаева А.Х. К вопросу изучения самооценки как фактора саморегуляции личности / А.Х. Кукубаева // Психология – практике обучения и воспитания. Ч.1. – М., 1990. – С.112-116.
105. Лебедева Л.Д. Энциклопедия признаков и интерпретаций в проективном рисовании и арт-терапии / Л.Д.Лебедева, Ю.В.Никонорова, Н.А.Тараканова. – СПб.: Речь, 2006. – 336 с.
106. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность / А.Н.Леонтьев. - М.: Политиздат, 1975. - 304 с. – (Першотвір).
107. Леонгард К. Акцентуированные личности / К.Леонгард. – К.: Выща школа, 1989. – 375 с. – (Першотвір).
108. Личко А.Е. Типы акцентуаций характера и психопатий у подростков / А.Е. Личко. - М.: „ЭКСМО-Пресс”, 1999. – 416 с.
109. Лишин О.В. А.Г. Маслоу и культурно-историческая концепция личностного развития / О.В. Лишин // Мир психологии. – 1999. – № 4(20). – С. 295 – 302.
110. Ломова Н.Г. Социальный психотравматизм подростков : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Н.Г. Ломова – М., 1994. – 17 с.

111. Максименко С.Д. Основи генетичної психології / С.Д.Максименко. – К., 1998. – 218с.
112. Максименко С.Д. Рефлексія проблем розвитку в психології / С.Д.Максименко // Наукові записки Ін-ту психології ім. Г.С.Костюка АПН України. – К., 2001. – Вип. 21. – С.1-24.
113. Максименко С.Д. Розвиток психіки в онтогенезі: [в 2 т.] – К.: Форум, 2002. Т.1: Теоретико-методологічні проблеми генетичної психології. – 319 с.
114. Маслоу А. Психология бытия. Пер. с англ. / А.Маслоу. – М.: «Рефл-бук», К.: «Ваклер» 1997. – 304 с.
115. Мудрик А.В. Общение в процессе воспитания / А.В. Мудрик. - М.: Просвещение, 2001. – (Першотвір).
116. Мудрик А.В. Социализация и воспитание / А.В. Мудрик. - М.: Просвещение, 1997. – (Першотвір).
117. Непомнящая Н.И. Опыт системного исследования психики ребенка / Н.И. Непомнящая. – М.: Педагогика, 1975. – 312с.
118. Нийт Т. Общие тенденции в развитии теории о взаимоотношении человека и среды / Т. Нийт // Человек. Среда. Общение. – Таллинн, 1980. – 168 с.
119. Николаева И.А. Субъективный образ социального мира как репрезентация социальной ситуации развития личности (на примере подросткового возраста): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.05 «Соціальна психологія»: – К., 2004. – 20 с.
120. Носенко Е.Л. Емоційний інтелект як соціально значуща інтегральна властивість особистості / Е.Л. Носенко // Психологія і суспільство. – 2004. – №4. – С.95-110.
121. Носс Л.Н. Психодиагностика. Тест, психометрия, эксперимент (информационно-методический конспект материалов к практическим занятиям по психодиагностике и экспериментальной психологии) / Л.Н. Носс. – М: Изд-во «КСП+», 1999. – 320с.

122. Обозов Н.Н. Психология межличностных отношений / Н.Н.Обозов. – К.: Лыбидь, 1990. – 192 с.
123. Общая психодиагностика: Основы психодиагностики, немед.психотерапия и психол.консультирования [под ред. Бодалева А.А.]. – М.: Изд-во МГУ, 1987. – 303 с.
124. Овчарова Р.В. Справочная книга социального педагога / Р.В.Овчарова. – М.: Сфера, 2001. – 480 с.
125. Овчинникова Г.Г. Социально-психологическая адаптация как фактор становления Я-концепции подростка : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогическая и возрастная психология» / Г.Г. Овчинникова. – М., 1997. – 20 с.
126. Основы психодиагностики [под ред. А.Г.Шмелева]. Р-Д., 1996.
127. Осорина М.В. Секретный мир детей в пространстве взрослых / М.В. Осорина. – СПб, 1999.
128. Павленко В.Н. Представления о соотношении социальной и личностной идентичности в современной западной психологии / В.Н. Павленко // Вопросы психологи. – 1993. – №3. – С.135-141.
129. Первин Л. Психология личности: Теория и исследования / Л.Первин, О.Джон [пер. с англ. М.С.Жамкочьян] [под ред. В.С.Магуна] – М.: Аспект Пресс, 2000. – 607 с.
130. Петровский А.В. Индивид и его потребность быть личностью / Петровский А.В., Петровский В.А. // Вопросы философии. – 1982. – №3. – С.56-68.
131. Петровский А.В. Мотивация как проявление потребностей личности / А.В. Петровский // Общая психология [под ред. А.В.Петровского]. – М.: Просвещение, 1988. – 450 с.
132. Познание человека человеком (возрастной, гендерный, этнический и профессиональный аспекты) [под ред. А.А.Бодалева, Н.В. Васиной] – СПб.: Речь, 2005. – 324 с.

133. Поливанова К.Н. Психологическое содержание подросткового возраста / К.Н. Поливанова // Вопросы психологи. – 1996. – №1. – С.20-30.
134. Пономаренко І.Л. Розвиток рефлексивності у підлітків з відхиленою поведінкою : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогическая и возрастная психология» / І.Л. Пономаренко. – Одеса, 2003. – 20 с.
135. Практическая психодиагностика. Методики и тесты: учеб. пособие. [сост. Д.Я.Райгородский]. – Самара: Издательский Дом «БАХРАХ», 1998. – 672 с.
136. Практикум по возрастной психологии: учеб.пособие [под ред. Л.А.Головей, Е.Ф.Рыбалко]. – СПб.: Речь, 2002. – 694 с.
137. Прихожан А.М. Дети без семи / Прихожан А.М., Толстых Н.Н. – М., 1990.
138. Психологическая диагностика: учебное пособие [под ред. К.М. Гуревича, Е.М. Борисовой]. – М.: Изд-во УРАО, 1997. – 304 с.
139. Психология подростка. Полное руководство [под ред. А.А.Реана]. – СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2003. – 432 с.
140. Радина Н.К. Изучение самопринятия у детей, воспитывающихся в закрытых детских учреждениях и в семье / Радина Н.К. // Вопросы психологи. – 2000. – №3. – С.24-33.
141. Радина Н.К. Особенности идентификации и самопринятия в личностном становлении младших и старших школьников-воспитанников детского дома / Н.К. Радина. – Н.Новгород, 1991.
142. Райгородский Д.Я. Психология личности. Хрестоматія. Т.1. / Д.Я. Райгородский. – Самара: Изд. Дом «Бахрах», 1999. – 448 с.
143. Реан А.А. Психология изучения личности / А.А. Реан. – СПб.: Изд-во Михайлова В.А., 1999. – 288с.
144. Реан А.А. Психология познания педагогом личности учащихся / А.А. Реан. – М.: Высшая школа, 1999.

145. Реан А.А. Социальная педагогическая психология / Реан А.А., Коломинский Я.Л. – СПб.: ЗАО «Издательство «Питер», 1999. – 416 с.
146. Рих А. Гуманность, основанная на вере, надежде, любви / А.Рих // Человек. – 1996. – №6. – С.117-134.
147. Розум С.И. Психология социализации и социальной адаптации человека / С.И. Розум. – СПб.: Речь, 2006. – 365 с.
148. Роль среды и наследственности в формировании индивидуальности человека. [ред. М.С. Егорова, Б.И. Кочубей]. – М.: Педагогика, 1988. – 333с.
149. Романишин І.М. Формування моральних відносин підлітків в умовах мікро соціуму : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогическая и возрастная психология» / І.М. Романишин. – Тернопіль, 2002. – 19 с.
150. Романова Е.С. Графические методы в практической психологии / Е.С. Романова. – СПб.: Речь, 2001.
151. Росс Л. Человек и ситуация / Росс Л., Нисбетт А. // Перспективы социальной психологии [пер. с англ. В.В. Румынского], [под ред. Е.Н.Емельянова, В.С.Магуна]. – М.: Аспект Пресс, 1999. – 429 с.
152. Санникова О.П. Феноменология личности: избранные психологические труды / О.П.Санникова. – Одесса: СМІЛ, 2003. – 256 с.
153. Сайко В.Д. Учет особенностей ценностных ориентаций младшего подростка как средство интенсификации воспитательной работы / В.Д. Сайко // Психология – практике обучения и воспитания. Ч.1. – М., 1990. – С.84-92.
154. Сафин В.Ф. К проблеме самоопределения личности и ее активности / В.Ф.Сафин // Вопросы самоопределения личности и ее активности. – Уфа, 1985. - С. 3-31.
155. Семиченко В.А. Психология личности: учебное издание / В.А.Семиченко. – К.: О.М. Ешке, 2001. – 427 с.
156. Серебрякова К.А. Условия формирования образа «Я» и представлений о сверстнике у подростков : автореф. дис. на здобуття наук.

ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогическая и возрастная психология» / К.А. Серебрякова. – М., 2004. – 24 с.

157. Симонов П.В. Темперамент. Характер. Личность / Симонов П.В., Ершов П.М. – М.: Наука, 1984. – 161с.

158. Смирнова Е.О. Становление межличностных отношений в раннем онтогенезе / Е.О. Смирнова // Вопросы психологии. – 1994. – №6. – С. 5-15.

159. Смирнова Е.О. Теория привязанности: концепция и эксперимент / Е.О. Смирнова // Вопросы психологии. - 1995. – №3. – С.139-150.

160. Спиркин А.Г. Происхождение сознания / А.Г. Спиркин. – М.: Наука, 1982.

161. Татенко В.А. Проблема розвитку суб'єктивних механізмів психічної активності в онтогенезі / В.А. Татенко : зб. текстів виступів на Міжнародних наукових Костюківських читаннях. Т. 1. – К., 1992. – С.76-77.

162. Татенко В.А. Про «єгологічний генезис» у Е.Гуссерля та проблему суб'єктивних перетворень психіки в онтогенезі / В.А. Татенко // Психологія і суспільство. – 2004. – №4. – С.13-36.

163. Татенко В.А. Психология в субъектном измерении / В.А.Татенко. – К.: Просвита, 1996. – 404 с. – (Першотвір).

164. Томэ Г. Теоретические и эмпирические основы психического развития человеческой жизни / Г.Томэ // Принципы развития в психологии. М., 1978. – С. 173-196.

165. Тюріна В.О. Дитяча чутливість та жорстокість / В.О.Тюріна // Педагогіка і психологія. – 1997. – №1. – С.100-104.

166. Ухтомский А.А. Письма / А.А.Ухтомский // Пути в неизвестное. – М.: Сов. Писатель, 1973.

167. Фельдштейн Д.И. Психология развития человека как личности. Избр. труды. [В 2 Т.] / Д.И. Фельдштейн. Т.1. – М., 2005. – 568 с.

168. Франкл В. Человек в поисках смысла / В.Франкл. – М.: Прогресс, 1990. – 366 с.

169. Фурман А.В. Психодіагностика особистісної адаптованості / А.В. Фурман. – Тернопіль, 2003. – 63 с.
170. Фурман А.В. Духовність – основа нової школи / Фурман А.В. // Освіта. – 1996. – №3. – С.43-54.
171. Хараш А.У. «Другой» и его функция в развитии «Я» (к постановке проблемы развития личности в свете идей интерсубъектного подхода) / Хараш А.У. //Общение и развитие психики. – М.: Изд.АПН СССР, 1986 – С.31-45.
172. Хейдметс М. Социально-психологические факторы формирования пространственной структуры жилой среды. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.01 «Общая психология, история психологии» / Хейдметс М. – М., 1989. - 19 с.
173. Цукерман Г.А. Десяти-двенадцатилетние школьники: «ничья земля» в возрастной психологии / Цукерман Г.А. //Вопросы психологи. – 1997. – №3. – С.17-31.
174. Чачко А.С. Образ мира и коммуникация / Чачко А.С., Яковенко Ю.И. – К., 1994. – 260 с. – Деп. в ДНТБ України 19.09.95. №2093-Ук 95.
175. Чеботарева Н.Д. Смысл жизни: «иметь» или «быть»? / Н.Д. Чеботарева // Мир психологии. – 2001. – №2. – С.70-79.
176. Черноушек М. Психология жизненной среды / М.Черноушек. – М., 1989. – 143 с.
177. Чеснокова И.И. Проблема самосознания в психологии / И.И. Чеснокова. – М.: Наука, 1977. – 144 с.
178. Чудновский В.Э. К проблеме соотношения «внешнего» и «внутреннего» в психологии / В.Э. Чудновский // Вопросы психологии. – 2001. – №5. – С.3-18.
179. Шкуленда Н.М. Психологические особенности общения подростков с различной направленностью личности : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогическая и возрастная психология» / Н.М. Шкуленда. – К., 1980. – 19 с.

180. Эльконин Д.Б. Избранные психологические труды / Д.Б. Эльконин. – М., 1971.
181. Я и другие Я.: (Психология личности и общения) [сост. Л.А. Кальченко], [науч. ред. А.А. Бефани]. – Одесса, 2000. - 121с.
182. Ядов В.А. О диспозиционной регуляции социального поведения личности / В.А. Ядов // Методологические проблемы социальной психологии. – М., 1975. – С. 89-106.
183. Ярцев Д.В. Особенности социализации современных подростков / Ярцев Д.В. // Вопросы психологи. – 1999. – №6. – С.54-58.
184. Якобсон С.Г. Психологические проблемы этического развития детей / С.Г. Якобсон. – М.: Педагогика, 1984. – 143с. – (Першотвір).
185. Якобсон С.Г. Образ себя и моральное поведение дошкольников / Якобсон С.Г., Морева Г.И. // Вопросы психологии. – 1989. – №6. – С. 34-42.
186. Яценко Т.С. Теоретико-методологічний підхід до цілісного розуміння психіки у її структурних компонентах / Т.С. Яценко // Психологія і суспільство. – 2004. – №4. – С.37-60.
187. Asendorf J Development of inhibition in childhood Evidence for situational specificity and a two factor model // Devel. Psychol. 1990. №26. Н. 721-730.
188. Berk L. Child Development /L.Berk.- Allyn and Bacon. Boston, 2000.
189. Bowlby J. Attachment and loss. V.1-2.N.Y.:Basik Books, 1969.
190. Cohen D Frank R Preadolence: A critical of biological and psychological development //Siva D. V. Mental helf in children. Westerbury. N. Y. PJD. 1975.
191. Crittenden P.M. Quality of Attachment in the pre-school years//Devel. Pscopathol. 1992. V. 4. P. 209-241.
192. Dickstein E. Self and self-esteem. Theoretical foundations and the their implications for research//Human Developmen. – 1977. – Vol. 20.

193. Ericson E.N. Childhood and society /E.N. Ericson – N.Y., 1950. рус. Пер.: Эриксон Эрик. Детство и общество. Пер. с англ. СПб.: Ленато и др., 1996.
194. Elkind D. Recent research on cognitive development in adolescence //Dragastin S., Elder G. Adolescence in the life cycle: Psychological change and social context. N. Y. Halsted Press. 1975. P. 49-61.
195. Jaromowic M Self -We-Others schemata and social identifications //Worchel S., Morales J. F., Paez D.Socials identity: International perspective. N. Y. 1998. P. 44-52.
196. Laing R. D. The self and others: Further studies in sanity and madness .-london, 1961.
197. Lipsitz J. S. Growing up forgotten: A review of re search and programs concerning early adolescence. Toronto. 1977.
198. Rubin K.N. Non-social play in preschoolers: Necessarily evil? // Child Devel. 1982. №53. P. 651-657.
199. Tajfel H.Individuals and groups in social psychology//Brit.J. Soc. and Clin. Psychology. 1979. V. 18.
200. Toward a psychology of situations: An interpersonal perspective /Magnusson D. Hillsdale. 1981.
201. Turner J. C.F self-categorization theory // Turner J. C. Et al. Rediscovering the social group: F self- categorization theory. Oxford, 1989. P. 42-67.